

**PEŠČANIK**

Za izdavača: Svetlana Lukić i Svetlana Vuković

Lektura: Jelena Gall

Korektura: Lana Budimlić

Prelom: Ivan Miladinović

Korice: Slaviša Savić

Recenzija: Latinka Perović i Vesna Rakić-Vodinelić

Čigoja štampa, 2010.

Tiraž: 1000

ISBN 978-86-86391-19-3

Beograd, 2010.

Izdanje pomogli:



CIP - Каталогизacija u publikaciji  
Nародна библиотека Србије, Београд

930.1

94(497.11)“18/19”

371.3:93/99(497.11)

СТОЈАНОВИЋ, Дубравка, 1963-

Ulje na vodi : ogledi iz istorije  
sadašnjosti Srbije / Dubravka Stojanović. -  
Beograd : Peščanik, 2010 (Beograd : Čigoja).  
- 300 str. ; 20 cm

Tiraž 1.000. - Str. 289-300: Srpska elita u  
ogledalu istorije sadašnjosti / Latinka  
Perović. - Napomene i bibliografske reference  
uz tekst.

ISBN 978-86-86391-19-3

а) Историографија б) Уџбеници историје -  
Србија с) Србија - Историја - 19-20в  
COBISS.SR-ID 175137804

[www.pescanik.net](http://www.pescanik.net)

Dubravka Stojanović

**ULJE NA VODI**

*Ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije*



## SADRŽAJ

Dubravka Stojanović: Istorija sadašnjosti.....	7
<b>PRVI DEO: DUGO TRAJANJE.....</b>	<b>23</b>
Ulje na vodi. Politika i društvo u modernoj istoriji Srbije.....	25
Steeplechase. Politička kultura kao prepreka modernizaciji Srbije.....	59
Kucajući na vrata evropskog raja.....	75
<b>DRUGI DEO: NA TIHOJ VATRI. UDŽBENICI ISTORIJE KAO IZVOR KONFLIKTA.....</b>	<b>85</b>
Udžbenici istorije kao ogledalo vremena.....	87
Tumačenja istorije, sistem vrednosti i kulturni obrazac.....	125
<b>TREĆI DEO: TRAUMATIČNI KRUGOVI SRPSKIH STRANAKA.....</b>	<b>159</b>
Traumatični krug srpske opozicije (1985-1994).....	161
Demokratska opozicija Srbije – otvaranje traumatičnog kruga? (2000-2002).....	212
<b>ČETVRTI DEO: ISTORIJSKE CRTICE.....</b>	<b>257</b>
U spirali zločina: slučaj Balkanskih ratova.....	259
Kraj nacionalne arogancije.....	267

Propuštena prilika.....	272
Bez Zorana Đinđića.....	274
Srbi i Rusi.....	275
U poseti Karađorđu.....	276
Hirošimo, ljubavi moja.....	278
Boljevci, Arkanzas.....	279
Latinka Perović: Srpska elita u ogledalu istorije sadašnjosti.....	281
Index imena.....	295



Dubravka Stojanović  
Istorija sadašnjosti



Istorija sadašnjosti. Da li je to paradoks? Ili legitiman metodološki pristup koji omogućava razumevanje i objašnjenje sadašnjosti iz posebnog ugla? Opredelila sam se za drugi odgovor. I to ne samo kao za jednu od istoričarevih zanatskih mogućnosti, već i kao za njegovu obavezu. Svojim posebnim znanjima, poznavanjem prošlih vremena, uvidom u istorijske procese, istoričar ima mogućnost da savremenicima objašnjava njihovo vreme. On može da ukaže po čemu se aktuelni trenutak razlikuje od prethodnih, ili po čemu im je sličan. Još važnije: istoričar ima znanja koja mu omogućavaju da objasni genezu današnjih fenomena, da pokaže šta je sve uticalo na to da sadašnjost bude baš ovakva kakva je. Drugim rečima, rekao bi tvorac tog pristupa, Mišel Fuko, istorija sadašnjosti je istorija bolesti, anamneza.

Kako istoričar može pomoći u postavljanju „dijagnoze“? Nisu li za taj posao bolje obučene druge društvene nauke koje se upravo bave sadašnjošću? U kakvom su odnosu prošlost i sadašnjost? Kako rešiti problem istorijske distance, jednog od početnih postulata istoričarskog zanata? Šta sve mogu biti istorijski izvori, kada su oni klasični



zatvoreni u arhivima sledećih 30 godina? Da li se istoričar sme baviti događajima čiji je ishod još neizvestan, odnosno, da li je ishod jedan od presudnih kriterijuma u procenjivanju značaja, pa i značenja istorijske pojave? Šta je sa pitanjem objektivnosti? Da li istoričar sadašnjosti nužno mora napustiti i taj temeljni princip struke? Kada se pogledaju navedena pitanja vidi se da je u njima sadržana većina temeljnih historiografskih problema.

Ukoliko istoriju posmatramo kao proces, onda su prošlost i sadašnjost samo njegove etape. Tačnije, one se i ne mogu odvojiti. Sadašnjost bez svoje prošlosti ne bi bila ovakva kakva je. Prošlost se bolje razume tek kad se vidi do čega su u sadašnjosti doveli njeni prepleteni tokovi. Sadašnjost i prošlost osvetljavaju jedna drugu, pisao je Fernan Brodel. „Istorija, nauka o prošlosti, nauka o sadašnjosti“, pisao je Lisjen Fevr. Svako bavljenje prošlošću u stvari je traženje tumačenja sadašnjosti. Zbog toga ću još jednom citirati reči tvorca društvene istorije, Lisjena Fevra: „Istorija razume i omogućava da mi razumemo. Istorija – odgovor na pitanja koje čovek danas sebi neizbežno postavlja. Objašnjenje zamršenih situacija u kojima se čovek neće više tako slepo batrgati ako im zna poreklo. (...) Tako će oni delovati na svoju epohu. Tako će oni pružiti najdragocenije elemente rešenja za probleme koji muče ljude njihovog vremena“.

Ako to prihvatimo, nužno pomeramo i odgovor na pitanje istorijske distance. Koliko vremena je potrebno da prođe da bismo sagledali smisao istorijskih pojava? U odgovoru na to pitanje iskoristiću kinesku anegdotu. Kada su premijera Kine Ču En Laja upitali kako bi ocenio značaj Francuske revolucije, on je odgovorio da je za tako nešto još prerano. Potpuno se slažem sa njim. Vrednovanje istorijskih događaja zavisi od sistema vrednosti, zbog čega su mnoge istorijske pojave tokom vremena dobijale različite, čak suprotne ocene. Zbog

toga i nema jednog, u svim vremenima i svim ideološkim pravcima, prihvatljivog suda. Drugim rečima, to znači da je istoričarevo procenjivanje prošlosti zasnovano na vrednostima njegovog vremena. Njegov zadatak jeste da prouči sve strane, uzme u obzir što veći broj dostupnih ostataka prošlosti, uklopi ih u potrebne metodologije i teorije i dođe do sintetičkog zaključka. Isto to on može učiniti i proučavajući svoju sadašnjost! I o njoj, kao i o prošlosti, on će stvarati sopstvenu sliku. I opet Fevr: „Nemojmo se zavaravati. Čovek se ne seća prošlosti; on je vazda nanovo izgrađuje. On prošlost ne čuva u svom sećanju onako kao što glečeri Severa u sebi čuvaju zamrznute mamute što su živeli pre više hiljada godina. On polazi od sadašnjosti, i upravo kroz nju, koju poznaje, tumači prošlost“.

Zanimljiv prigovor može biti da istorijska distanca ne zavisi od dužine proteklog vremena između istorijskog događaja i istoričara koji o njemu piše, već da ona može nastati tek kada se jedan proces završi, kada možemo da utvrdimo kakav mu je bio kraj, kada po finišu možemo da procenimo trku. Ali ako prihvatimo da prošlost i sadašnjost nisu odvojene, onda se postavlja pitanje da li postoji trenutak u kome sa sigurnošću možemo reći da je neki istorijski proces u potpunosti završen? Zar ne postoje ona dubinska kretanja dugog trajanja koja nas povezuju i sa vrlo udaljenom prošlošću? Zar na naše ponašanje u sadašnjosti ne utiču i vrlo stari društveni odnosi, ideje, koncepti, odnosi moći? Zar nije stari Rim još uvek prisutan u koordinatama koje i našem savremenom društvu postavlja rimsko pravo? Nisu li temeljna filozofska pitanja naša neprekinuta veza sa antičkom Grčkom ili pitanja koja pokreće hrišćanstvo takva veza sa srednjim vekom? Ako jesu, da li bi to onda značilo da je prerano baviti se i tim razdobljima prošlosti?

Isto pitanje može se postaviti i za naizgled konkretne i „kratko-trajne“ događaje iz političke istorije. Da li se oni završavaju onda

kada neko potpiše njihov kraj? Da li se Prvi svetski rat stvarno završio potpisivanjem primirja 11. novembra 1918. godine, ili on još traje u svojim posledicama, na primer, u evropskim državama koje su stvorene kao njegov rezultat? Da li proizvodi istorije uopšte imaju rok trajanja? Ako nemaju, ili ako se njihov uticaj meri vekovima, ako su njihove posledice uticajnije od njih samih, onda bi to moglo značiti da istoričar pišući čak i o udaljenim razdobljima piše o vremenu sadašnjem, da on, dakle, nije daleki, hladni posmatrač, već da je i on neodvojivi deo tog istog istorijskog procesa. Ako je to tačno, i ako je tačna postavka Lisjena Fevra da istoričar uvek u prošlosti traži odgovore na probleme sadašnjosti, onda on, bilo da istražuje od sebe udaljena razdoblja ili svoje sopstveno, ima samo jedan zadatak: da se stalno obračunava sa samim sobom.

Ali, kako istoričar može saznati sadašnjost? Ima li on alat za taj posao? Koji su to istorijski izvori koje može koristiti? Arhivi u kojima se nalaze klasični izvori za saznavanje prošlosti biće otvoreni tek za trideset godina. Možemo li suditi o događajima bez arhivske građe? Mislim da možemo. Tačnije, možemo govoriti o nekim segmentima sadašnjosti koja je saznatljiva na osnovu postojećih i pristupačnih istorijskih izvora. Čak se može reći i da istoričar sadašnjosti ima izvesne prednosti u odnosu na svoje buduće kolege – njemu su dostupni mnogi izvori koji neće preživeti „istoriju“, koje niko neće sačuvati, koji spadaju u nusproizvode sadašnjosti, mrvice koje padnu sa stola kada se sklone veći ostaci. A upravo te „mrvice“ govore o nečemu što budući istoričar nikada neće saznati, govore o duhu vremena, o atmosferi, emocijama i strastima koje su bojile svakodnevicu i koje su, u velikoj, pa i presudnoj meri uticale na donošenje odluka. Slogan, grafit, reklama, plakat ili vic govore o raspoloženju javnosti, o onom samorazumevanju jednog vremena koje je prepoznatljivo samo savremenincima, do kojega istoričar svojim alatima teško može da dopre. I to najviše zbog toga što relikti „duha vremena“ imaju



kratko trajanje, što, najčešće, do istoričara i ne stignu. Zbog toga istoričar sadašnjosti ima pri ruci izvore na kojima mu budući istoričari mogu samo zavideti. Ako svojim radom te „dokaze“ sačuva, navede ih kao citate, pozove se na njih i prenese ih budućim kolegama kroz svoje analize sadašnjosti, već je učinio mnogo. Time „istorija sadašnjosti“ postaje ne samo literatura, već i istorijski izvor za buduće generacije istraživača.

Šta odgovoriti na moguću primedbu da se na osnovu pristupačnih izvora može stvoriti samo uska, parcijalna slika o događajima? Zar to nije slučaj sa svakom historiografskom rekonstrukcijom? Pre svega, kao što je već rečeno, istorija je sama već napravila „selekciju“ – veći deo ostataka prošlosti zauvek je izgubljen. Prema tome, istoričar svoj sud uvek donosi na osnovu onoga što je stiglo do njega, samo malog dela onoga što je neko vreme proizvelo kao svedočanstvo o sebi. Uz to, čak i ti proređeni svedoci prošlosti toliko su brojni, pogotovo kada je novija istorija u pitanju, da istoričar, ukoliko na raspolaganju ima samo jedan život, ne može sve da prouči. A da ne govorimo o tome da bi, ako sebi postavi cilj da prouči što veći broj ostataka prošlosti, pored domaćih, morao videti i najvažnije strane arhive, uporediti pogled svoje sredine sa pogledima drugih, videti stranu štampu, pisma, memoare... Jasno je, zbog toga, da se slika o prošlosti uvek gradi na osnovu raspoloživih i savladivih dokaza o njoj, da je ona uvek istoričareva konstrukcija nastala zahvaljujući njegovom znanju, metodologiji, uopštavanju, sintetisanju, teorijskim okvirima u kojima se kreće. Zar to onda nije isti postupak koji se primenjuje i prilikom istraživanja sadašnjosti? Izvora je manje, ali su manje i ambicije. Cilj je opipati sadašnjost, naslutiti gde se nalazimo, proceniti fazu istorijskog procesa u kojoj smo se zatekli, približiti se „dijagnozi“, predvideti „tok bolesti“, ponuditi prognozu.

Vratimo se jednom od početnih pitanja: a zašto bi historičar to radio? Pa upravo zato što on, za razliku od drugih društvenih naučnika, zna prošlost. Njegova specifična znanja omogućavaju mu da u sadašnjosti prepozna fenomene koje je ona nasledila od dalekih razdoblja, sa kojima, naizgled, nema mnogo veze. Ono što te pojave povezuje su procesi dugog trajanja, la *longue duree*, kako je to nazvao Fernan Braudel. Pokušavajući da objedini istoriju Mediterana on je napravio trodelnu podelu vremena, koja od pojave njegove knjige *Mediteran i mediteranski svet u doba Filipa II* postavlja nove koordinate razmišljanju o prošlosti. Prva vrsta vremena jeste „prividno nepokretno vreme“, ono koje se odnosi na geografske promene vidljive tek posle više stotina ili čak hiljada godina, ali koje takođe utiče na živote ljudi i njihovu istoriju. Nasuprot tom vremenu nalazi se istorija brzog ritma, politička istorija brzih, ali površnih promena. Kao najvažnije, središnje vreme Braudel je postavio „dugo trajanje“, spori ritam kojim se kreću promene u društvu, demografiji, privredi, masovnoj psihologiji, običajima, kulturi... To su pojave koje objedinjuju, kako je pisao Andrej Mitrović u pogovoru Brodelovoj knjizi *Spisi o istoriji*, „mnogobrojne ljudske živote i određuju osnovne sadržaje življenja“, zbog čega, „la *longue duree* postaje odrednica historičarevog zadatka i jedna od okosnica njegovog mišljenja, čime stiče i važnost programskog izraza“.

Od kada je Braudel artikulisao svoju teoriju vremena u istoriji, pomerilo se shvatanje te nauke, ali i njene mogućnosti. Ona je sada mogla povezati vekove, duge vremenske raspone, uvideti daleke početke neke pojave i njihove udaljene odjeke koji su uticali na ljude neke kasnije i sasvim drugačije generacije. Dugo trajanje postalo je infrastruktura koja je povezivala parčiće istorije koji do nas stižu: „reći ćemo da se celokupna istorija može promisliti u odnosu na te široke oblasti istorije koja se sporo zbiva, polazeći od nje kao od neke nove infrastrukture“. Samim tim, dugo traja-



nje dovodi u vezu i prošlost sa sadašnjošću, ono otkriva dubinske tokove koji kreiraju sadašnje vreme. I opet Brodel: „dugo trajanje je jedini način govora koji povezuje istoriju sa sadašnjošću i pretvara je u nedeljivu celinu“.

Da li „dugo trajanje“ znači determinizam? Da li postojanje dugih prepletenih procesa koji iz daleke prošlosti utiču na našu sadašnjost znači da se ono što se događa moralo dogoditi? To je jedno od često postavljanih pitanja društvenim istoričarima. To bi značilo da je istorija sudbina, da ne ostavlja prostor za izbor, da izlaza nema i da je sve zacrtano. Znati istoriju značilo bi znati budućnost. Takav stav je neprihvatljiv, i to pogotovo društvenom istoričaru i istoričaru sadašnjosti. I to upravo zbog toga što svojim posebnim znanjima on ima uvid u to najšire polje „totalne istorije“, što poznaje bogatstvo tokova koji čine i prošlo i sadašnje vreme, što na osnovu toga ima svest o da je istorija uvek polje beskrajnih mogućnosti. Drugim rečima, to znači da u istoriji stalno postoji mogućnost izbora. Uvodeći istoriju sadašnjosti kao naučnu disciplinu, Mišel Fuko je čak navodio primere koji su pokazivali da je prošlost određivala da sadašnjost bude drugačija, zbog čega je „istorija sadašnjosti“ istorija „dugih tokova“, ali i istorija kontingencije, nepredviđenih slučajeva. Zato je istorija sadašnjosti i priča o odgovornosti. Ako polazimo od toga da istorija nije kauzalitet, da nije determinisana, onda prihvatamo da pored dubinskih procesa o kojima je bilo reči, pojedinci i grupe snose odgovornost za odluke koje su doneli i koje su tokove procesa uputile ka raspletu u kome se nalazimo.

Odatle mogu odgovoriti mnogima koji su mi se žalili da ih analize istorije guraju u depresiju, da stiču osećanje beznadežnosti, jer, kažu, ako se nešto nije promenilo 200 godina, to znači da se neće ni promeniti, da spasa nema. Naprotiv. Mislim da nam je istorija „dugog trajanja“ potrebna da bismo, kao što je na početku rečeno,

postavili „dijagnozu“, da bismo nazreli uzroke današnjih problema, da bismo uvideli ko je i u kojim trenucima prošlosti doneo odluke koje su nas odvele na stranputicu. Ako prihvatamo da istorija nije mističan tok, onda prihvatamo i mogućnost da, rekonstrukcijom trenutaka kada su donete odlučujuće odluke, možemo racionalno da pristupimo analizi uzroka koji su nas doveli tu gde jesmo. U tom slučaju bilo bi, možda, moguće „popravlјati“ sadašnjost, pokušati da se greške ne ponove. Da li bismo na osnovu analize prošlih promašaja mogli da preskočimo buduće? Da li bismo na osnovu postavljene „dijagnoze“ mogli da prepíšemo „terapiju“? Ako bismo, na primer, prihvatili da smo u prošlosti, zbog visoke cene, propustili mnoge modernizacijske vozove i zbog toga platili još više, možemo li da probamo da uđemo u kompoziciju koja danas stoji na koloseku i čeka na nas? Ili ćemo, ponovo, platiti višu cenu?

I, na kraju, zašto sam se bavila istorijom sadašnjosti? Pitanje je da li bih to radila da sam živela u srećnijoj zemlji i u srećnije vreme. Na „istoriju sadašnjosti“ naterala me je sama sadašnjost. Trebalo je živeti u Srbiji devedesetih godina, iz dana u dan slušati o ratu i zločinima, i ostati pribran. Kad smo već kod medicinske terminologije, istorija sadašnjosti bila je moja terapija. Bio je to način da sebi, a možda i drugima, pokušam da objasnim gde smo, kako smo tu stigli, koje su, na osnovu prošlih i sadašnjih, naših i tuđih iskustava, moguće strategije izlaska iz takve situacije. Bio je to, pre svega, način da racionalizujem ono što se dešavalo, da u jednom vremenu jakih strasti, razmislim o uzrocima koliko-toliko hladne glave. Da metodologijom istoričara prikupim i istražim izvore koji su svakodnevno, kao mrvice, „padali sa stola“.

U ovoj knjizi okupljeni su tekstovi koji su iz različitih uglova pokušali da tumače sadašnje probleme. Prvi deo knjige nazvan je „Dugo trajanje“ i okuplja tekstove u kojima sam pokušala da na osnovu

analize procesa koji su se prepletali tokom poslednjih 200 godina srpske istorije objasnim sadašnji trenutak. Oni su pokušaj da se pronikne u to šta je sve trebalo da se desi, a šta da se ne desi, da bismo stigli tu gde smo. I tu se istorija sadašnjosti pokazala kao vrsta katalizatora! Potreba da shvatim sadašnjost pomogla mi je da jasnije vidim prošlost, da razlučim važno od nevažnog, da razbistrim ono što tražim u prošlosti. Zahvaljujući onome što sam htela da shvatim o sadašnjosti došla sam do tema u prošlosti koje treba istražiti. Možda zbog toga mogu da budem optužena za „modernizaciju prošlosti“, njenu politizaciju, nedopustivu manipulaciju? Ipak, verujem da mi je taj postupak pomogao da doprem do nečega u prošlosti što mi je moglo promaći – da me nije žuljalo u sadašnjosti. Na prvom mestu to je pitanje odnosa srpske elite i srpskog društva. Sada mi se presudnim čini pitanje da li je nerazvijeno društvo kočilo elitu da nedvosmisleno krene u procese modernizacije i evropeizacije Srbije ili je, pak, elita bila ta koja je, u odbrani svog monopola, zauzdavala razvoj društva. Ta me je dilema bez ostatka gurnula u istraživanje društvene istorije Srbije, koja, čini se, krije mnoga potrebna objašnjenja.

Drugi deo knjige posvećen je analizama udžbenika istorije. Radi se o vrlo posebnom istorijskom izvoru, upravo onom koji nedvosmisleno govori više o sadašnjosti nego o prošlosti. U udžbenicima se nalazi upravo ona slika prošlosti koja je potrebna sadašnjem establišmentu, koji stvara sopstvenu verziju istorije da bi napravio svoju „novu“ tradiciju, da bi sebi pribavio podobne pretke, da bi se pozvao na svoje „vekovne ideale“. Takve „radnje“ sa istorijom naročito su česte u vremenima velikih lomova, promena sistema, ratova. Sve to se dogodilo u bivšoj Jugoslaviji. Bilo je neophodno hitno proizvesti „novu prošlost“, „stariju i lepšu“ od one prethodne. Bilo je potrebno prekrojiti istoriju, mnogo toga u nju dodati i još više toga iz nje izbaciti. Sadašnjost je trebalo smestiti u „podobnu“



prošlost kao njen logičan nastavak, kao kontinuitet. Kada je počeo rat u bivšoj Jugoslaviji, trebalo je, na primer izbaciti sve podatke o zajedništvu naroda bivše Jugoslavije, da bi se iz prošlosti izvukao kontinuitet konflikta, da bi rat koji je bio u toku izgledao kao jedini mogući ishod.

Masovno prekrajanje istorije dogodilo se u nastavi svih novostvorenih država; bio je to jedan od najspektakularnijih eksperimenata u kome su istoričari dobili zadatak „laboratorijskih radnika“, koji, menjajući odnos unetih elemenata, mogu izmeniti rezultat. Prošlost se menjala u hodu i bila je to jedinstvene prilika za istraživače sadašnjosti da značajnu promenu uhvate odmah, dok je još „vruća“. Nastava istorije pokazala se kao „predvojnička obuka“, kao riznica „nacionalnog identiteta“, način da se pošalje poruka, kako se govorilo, „ko smo i odakle smo“. Istoričar sadašnjosti iz tog istorijskog izvora može da vidi dominantnu ideologiju, vladajući sistem vrednosti, kulturni obrazac koji nameće establišment. Čitav taj eksperiment ponovio se posle promene režima u Srbiji 2000. godine, kad se nova elita posvetila potrazi za svojim „idealnim pretkom“, za novoskrojenom tradicijom kao najboljim načinom samodefinisanja. Zbog toga sam udžbenike istorije uvek razumevala kao izvrstan istorijski izvor koji otkriva mnogo više od većine drugih, pa i onih koji će biti na raspolaganju za 30 godina. Arhivski dokumenti nikada tako koncizno, tako sintetički i tako suštinski ne mogu otkriti idejnu osnovu jednog vremena. Zato za mene nije bilo presudno pitanje šta će dati zapamtiti i naučiti, šta će im od toga znanja ostati. Udžbenici istorije su, za mene, bili istorijski izvor koji najrečitije govori o strategijama vladajuće elite. Dokle god postoji samo jedan udžbenik istorije, onaj koji objavljuje Zavod za izdavanje udžbenika kao paradržavna institucija na čijem se čelu nalaze ljudi od najvećeg političkog poverenja vlasti, mi imamo stanje u kome postoji „monopol nad istinom“. I onda se zaključak

sam nameće: „istina“ o sadašnjoj „istini“ je tu, na dohvat ruke - u školskim klupama.

Treći deo knjige donosi dva rada o savremenim srpskim političkim strankama. Oni su urađni metdologijom istorije sadašnjosti, zasnovani na govorima čelnih ljudi, plakatima, sloganima, predizbornim propagandnim materijalima, ali i stranačkim programima i zvaničnim saopštenjima. Većina tih izvora neće stići do budućih istoričara, i to je bio pokušaj da se iskoristi prednost koju ima istoričar sadašnjosti. Tačna bi bila primedba da on, pri tome, nema uvid u druge tokove politike, u one dogovore, pregovore i poverljiva dokumenta koja će se jednoga dana pojaviti. Ali na osnovu postojećeg bilo je moguće rekonstruisati ideologije i koncepte presudnih političkih ljudi, pa, samim tim, i tačnije dijagnostifikovati stanje u kojem se nalazila Srbija, naslutiti moguće puteve raspleta njene duboke krize.

U poslednjem delu knjige okupljeni su kraći tekstovi objavljavani u dnevnoj ili periodičnoj štampi. Oni su uglavnom bili reakcije na aktuelne događaje. Njihova svrha bila je da pokažu koliko istorije i, još više, koliko njene zloupotrebe ima u našoj svakodnevnici, koliko smo okruženi mitovima, stereotipima i predrasudama, koliko oni utiču na naš život. Čitajući sadašnjost iz istorijskog motiva koji se nalazi u dnevnoj upotrebi, iz izbora junaka koji se prizivaju iz prošlosti, iz delova prošlosti koji se nameću kao jedino sećanje ili onih drugih delova istorije koji se zatamnjuju, zaboravljaju i potiskuju, jasno se može rekonstruisati današnja matrica istorijskog mišljenja kao jednog od konstitutivnih delova politike. „Politika sećanja“, izbor onoga što se pamti, „izmišljanje tradicije“, kako bi rekao Erik Hobsbaum, govori samo o sadašnjosti koja uvek komplikovanu i kontroverznu prošlost teži da pojednostavi, krivotvori i svede na jednu, politički i dnevno upotrebljivu komponentu. „Politika sećanja“ zato i jeste istorija sadašnjosti par excellence.

Tekstovi okupljeni u ovoj knjizi metodološki su raznorodni i, iz različitih uglova, pokušavaju da objasne sadašnjost. Zato se u naslovu pominje *istorija sadašnjosti*. Taj izraz okuplja u sebi sve pristupe korišćene u knjizi – tekstove u kojima se pomoću analize prošlosti pokušava objasniti sadašnjost; one u kojima se sadašnjost analizira metodama historičara; one u kojima se analiziraju izmene u tumačenju prošlosti koje se dešavaju po diktatu sadašnjosti. Nadam se da prikupljeni ogleđi čitaocu mogu pomoći da razume savremeni trenutak, kao i da budućim historičarima prenesu historijske izvore iz prve ruke.

Ova knjiga je mogla izaći i ranije, ali me je u konačnom izboru tekstova zaustavljalo to što se u njima neke teme, citati i iz njih izvedeni zaključci ponavljaju. Tekstovi su pisani za različite publikacije, objavljeni su na različitim jezicima, neki su izgovoreni na konferencijama. Ključno ohrabrenje da ih objavim dobila sam od Aleksandra Popovića, poznatog osmaniste iz Pariza. Pričao mi je kako je, mučeci brigu pretvaranja starih tekstova u knjigu, zaključio da se neki delovi ponavljaju, ali i da je, istovremeno, u svakom tekstu otišao bar korak dalje u svojoj analizi, da je svako novo korišćenje istog citata dovelo do uočavanja novog sloja, otvorilo još jednu zavesu. Zbog toga su tekstovi u ovoj knjizi objavljeni bez ikakvih izmena i naknadnih intervencija, izuzev uobičajene lekture. Ponavljanja su ostavljena jer su, nadam se, prouzrokovala „korak dalje“. Uz to, sa svim svojim propustima i nedostacima, ovi tekstovi govore i o vremenu u kome su nastali.

Moram, na kraju, priznati da su tekstovi okupljeni u ovoj knjizi, pa i sama knjiga, nastali zahvaljujući velikom pritisku dragih kolega i prijatelja. Uvek je za sve najviše „kriv“ moj profesor i mentor Andrej Mitrović. On je pokušavao da nam otvori prozore u glavama, da nam raširi okvir razmišljanja, učio nas je da mislimo o istoriji,

da stalno iskušavamo njene mogućnosti. Prvi impulsi da počnem da se bavim istorijom sadašnjosti došli su od Latinke Perović i Vesne Pešić, kada su mi predložile da uradim analizu novih, ratnih udžbenika istorije koji su se pojavili 1993. godine. Knjiga koju smo o toj temi objavile bila je, 1994. godine, jedan od prvih projekata Centra za antiratne akcije. Drugi poziv ponovo je došao sa iste adrese, od Latinke Perović koja je, sa Nebojšom Popovim, vodila projekat „Srpska strana rata“. Oni su me, 1994. godine, pozvali da uradim analizu tada opozicionih stranaka što sam prihvatila kao izazov da bih proverila tezu da istoričar može saznati sadašnjost. Posle svega, činilo mi se jedino mogućim da zamolim Latinke Perović, kao glavnog „krivca“, da napiše pogovor za ovu knjigu. Zahvalna sam joj što je to prihvatila, kao i na beskrajnim razgovorima koje smo vodile tokom poslednjih 20 godina zajedničkog rada i prijateljstva. Razgovori sa njom o istoriji, razgovori su i sa samom istorijom. Ona mi je pokazala tu vezu sadašnjosti i prošlosti u srpskoj istoriji, ona mi je otkrila ključne kontinuitete i, kao u filmu „Blow up“, uvećala u slici o prošlosti one situacije koje drugi pre nje nisu videli, a koji otkrivaju ključni zaplet. Istorija ideja, koju me je Latinka Perović učila da vidim i rekonstruišem, otkrila je suštinu propusta koji su Srbiju odveli na fatalni put na kome se našla 90-ih godina 20. veka.

„Drugi krivac“, Nebojša Popov, zaslužan je za još dva teksta koja su se našla u ovoj knjizi – tekst o ideologiji stranaka kada su došle na vlast posle 2000. godine i za jednu širu analizu udžbenika objavljenju, takođe, u njegovoj Republici. Moj „sobni kolega“ sa Filozofskog fakulteta Miroslav Jovanović „progonio“ me je dok nisam napisala tekst „Ulje na vodi“, koji je nastao kao proizvod naših razmišljanja o dvovekovnoj srpskoj modernoj istoriji, proisteklih iz zajedničkog rada na svečanoj hronologiji objavljenju povodom 200 godina Prvog srpskog ustanka. Sonja Biserko i Seška Stanojlović zaslužne su za tekst objavljen u zborniku posvećenom Latinki Perović,

kao i zbog toga što me „muče“ da bi iz mene izvukle kratke tekstove za *Helsinkišku povelju*. Vesna Mališić je, takođe teškom mukom, iz mene istisla istorijske crtice objavljujane u Blicu, u vreme dok je ona bila urednica u tom listu.

I, na kraju, dve Svetlane. Peščanik je neverovatna emisija u kojoj njih dve i njihovi sagovornici uspevaju da nateraju više stotina hiljada ljudi da ih skoro dva sata pažljivo slušaju! Slušanje Peščanika je, da se opet vratim medicinskoj terminologiji, takođe „terapija“. Ritualno se svake nedelje vraćamo toj emisiji da bismo proverili jesmo li još uvek pribrane glave, da li to što se nama čini nije posledica nekog oboljenja, iskrivljenog viđenja stvarnosti? Kada čujemo da je još neko tu stvarnost doživeo na sličan način, lakne nam, kao kada vam doktor kaže da vam nije ništa. Zato među slušaocima te emisije postoji jedna posebna veza, skoro zaverenička. Kada se kaže „jesi li čula?“ zna se na šta se misli. Jednom sam to nazvala „nacija Peščanika“, po analogiji sa Andersonovom „nacijom – zamišljenom zajednicom“. Kao i u tumačenju tog sociologa, slušaoci Peščanika imaju svest da pripadaju istoj zajednici iako se možda nikada neće upoznati. Zato je sam Peščanik istorija sadašnjosti. On postavlja „dijagnozu“, tumači „istoriju bolesti“. Zahvalna sam Cecama što za sve nas rade taj posao. Zahvalna sam im i što su me pozvale da im se u tom poslu pridružim i što su mi dale tribinu sa koje sam mogla da govorim o stvarima za koje na drugim medijima nema prostora. Zahvalna sam i sada, posle svih kletvi koje sam na njih bacala kada sam morala, po više dana, da „učim“ za emisiju, jer su se teme o kojima sam godinama govorila u njihovoj emisiji našle u ovoj knjizi. Eto: krive su i sada za ovu knjigu. Valjda je vredelo.

*Dubravka Stojanović, februar 2010.*

PRVI DEO  
**DUGO TRAJANJE**



## **ULJE NA VODI. POLITIKA I DRUŠTVO U MODERNOJ ISTORIJ I SRBIJE**

*Da biste se bavili istorijom, odlučno okrenite leđa prošlosti i počnite da živite, jer nauka se ne pravi u kuli od slonovače, već od samog života. Prave je živi ljudi uronjeni u sadašnjicu.*

*Lisjen Fevr, Borba za istoriju*

**Z**ašto sam razmišljanje o dva veka moderne srpske države počela Lovim, skoro jeretičkim, citatima Lisjena Fevra, tvorca moderne istorijske nauke? Zbog toga što verujem da je zadatak istoričara da u prošlosti traga za odgovorima na pitanja koja postavlja sadašnjost, da na osnovu svog proučavanja prošlosti pomogne u lakšoj racionalizaciji savremenih događaja i da ponudi javnosti znanja o uzrocima pojava i njihovom poreklu. Istoričar ima pre svega zadatak da deluje na svoju epohu tako što će savremenicima dati najdragocenije elemente rešenja za njihove probleme. Eruditsko nagomilavanje detalja iz prošlosti je prevaziđeni naučni koncept. Zbog toga za mene ključno pitanje nije „sa čim ćemo pred Karađorđa”, koje se najčešće moglo čuti u vreme proslave Sretenja 2004. godine, nego šta mi istoričari, iz svog znanja, iz svoje kompetencije, možemo da ponudimo Srbiji kao odgovor na probleme s kojima se susreće danas, dvesta godina posle početka borbe za modernu državu. Zato počinjem ovaj esej tom „metodološkom jeresi”, jer otvaranje dijaloga o srpskoj prošlosti razumem i kao otvaranje dijaloga o svrsi istorijske nauke.

Nije mali spisak problema s kojima se Srbija danas suočava. Ipak, kao jedan od ključnih nameće se problem demokratizacije. Tačnije, današnje prepreke u uvođenju demokratije podstiču istoričara da razmišlja o tome da li Srbija ima demokratskih tradicija; da li je bilo perioda u njenoj modernoj istoriji koji se mogu označiti kao



demokratski; kako su ti periodi počinjali, a kako su se završavali; koji model demokratije je bio primenjen u Srbiji; koji su bili njeni problemi; koje su bile prepreke; da li demokratija uvedena bez socijalnih pretpostavki ima uslova da se održi? Ovaj esej je pokušaj razmišljanja o tim pitanjima i, u prvom redu, poziv na dijalog.

Tačnije rečeno, on je poziv na uključenje u dijalog koji već postoji. Ili, još tačnije, uključenje u spor koji još nije postao dijalog, spor koji se može pratiti ako se pažljivo čitaju naučni zbornici, časopisi i, ređe, monografije. Radi se o dva oprečna tumačenja demokratskih potencijala u Srbiji, dva sasvim različita viđenja novije srpske istorije. Jedan deo srpskih istoričara u javnosti zastupa tezu da je srpska država od svoga nastanka bila otvorena za zapadne koncepte liberalizma, parlamentarizma i demokratije i da je, obrazovana na zapadnim univerzitetima, politička elita u potpunosti prihvatila zapadni model razvoja i modernizacije. Analizirajući srpske ustave s kraja 19. i početka 20. veka, pisane na osnovu belgijskog uzora, kao i partijske programe koji su bili samo donekle adaptirani programi evropskih uzora, ovi istraživači zaključuju da se radi o stabilnom kontinuitetu demokratskih institucija u Srbiji. Te analize ohrabruju ih da deceniju pred Prvi svetski rat nazovu zlatnim dobom srpske demokratije, vremenom pune parlamentarnosti, kada je Srbija bila gotovo ravnopravna sa svojim razvijenim zapadnim uzorima.

Za drugu grupu istoričara sa demokratijom u Srbiji stoji upravo suprotno. U uvođenju liberalnih ustava, parlamentarnih institucija i demokratskih običaja oni vide samo fasadu koja je skrivala nedemokratske, predmoderne i autoritarne načine vladanja, fasadu koja je bila nužna da bi demokratske države Zapada, u prvom redu Francuska i Engleska, diplomatski podržale srpske težnje za ujedinjenjem. Dakle, demokratija kao sredstvo ostvarenja nacionalnog programa. Analizirajući političku praksu koja je stajala iza,

kako kažu, formalnog parlamentarizma, oni zaključuju da je srpska agrarna, patrijarhalna, ekonomski i društveno zaostala sredina imala u svojoj osnovi antiindividualističke i predmoderne vrednosti koje su je činile bližom ruskom narodnjaštvu, kolektivističkim, egalitarnim, antimodernizacijskim i antizapadnim projektima nego institucionalizovanoj parlamentarnoj monarhiji.

Ova dva viđenja srpske prošlosti imaju svoje posledice i na tumačenje gotovo celog 20. veka. Po prvoj grupi istoričara, autentična demokratskičnost Kraljevine Srbije presečena je stvaranjem jugoslovenske države 1918. godine kada je, kako kažu, zbog spajanja nespojivih kulturnih, verskih i političkih tradicija, nasilno potisnutno srpsko demokratsko nasleđe. Dalje tumačenje vodi u zaključak da je komunizam Srbiji i Jugoslaviji „donet na ruskom tenku”, nasilno nametnut spolja kao sistem potpuno suprotan srpskim demokratskim tradicijama. Režim Slobodana Miloševića je, sledi iz toga, samo pervertirani oblik komunizma, nešto neutemeljeno u srpskoj tradiciji, ili joj čak suprotstavljeno, incident.

Druga grupa istoričara iz svog koncepta 19. veka izvlači i potpuno suprotne zaključke o događajima u 20. veku. Po njima je Srbija svoj populistički politički model želela da nametne drugim jugoslovenskim narodima, što je dovelo do sukoba različitih koncepcija i do raspada Kraljevine Jugoslavije 1941. godine. Komunizam, po njima, nije došao na ruskom tenku već je bio posledica autentične revolucije koju su izveli Titovi partizani tokom Drugog svetskog rata. Uspešnost i istrajnost jugoslovenskog modela komunizma objašnjavaju se kao posledica uspešnog spoja egalitarnih i antiindividualističkih tradicija sa novim autoritarnim poretom. Zbog toga je, za te istoričare, režim Slobodana Miloševića samo jedna od faza razvoja srpskog populizma, a rat koji je pokrenut na teritoriji bivše Jugoslavije samo novi antimodernizacijski odgovor srpskog društva na tranzicijske izazove koje je doneo pad Berlinskog zida.

Cilj ovog eseja je da otvori dalja pitanja vezana za ovaj problem i da ponudi moguće odgovore za rešavanje spora među istoričarima. Problem nije jednostavan, jer, ako analiziramo istorijsku realnost, videćemo da ona nije bila manje paradoksalna od kasnije nastalih slika i historiografskih predstava o njoj. Uprkos tome što su srpska i balkanska politička istorija bile pod dominantnim uticajem zapadnoevropskih koncepata i političkih modela, u odnosu na zapadni model postoje bitna odstupanja i specifičnosti koje su odredile političku istoriju na Balkanu u 19. i 20. veku. Jedna od tih posebnosti je činjenica da su se u Srbiji, kao i u većini drugih balkanskih zemalja, tri sfere – sfera države, sfera različitih oblika civilnog društva i sfera društva – razvijale gotovo nezavisno jedne od drugih, bez stvarnih međusobnih veza. Na zapadu Evrope razvoj građanskog društva bio je osnova na kojoj su se stvarali začeci civilnog društva, da bi te dve sfere uzajamnim uticajem i borbom za svoje interese pritiskali državu, postepeno je liberalizujući i šireći građanska prava. Na Balkanu su ti procesi političke modernizacije imali u velikoj meri drukčiji tok. Modernizacija tu nije započela uzajamnim delovanjem ekonomskih, društvenih, političkih, kulturnih i psiholoških činilaca, već se u nju krenulo iznenada, u vreme nacionalnih revolucija 19. veka i sa stvaranjem nacionalnih država. U takvim istorijskim okolnostima nastao je „obrnuti model razvoja“ u odnosu na zapadni. Politička modernizacija prethodila je privrednoj i društvenoj, što je vremenom stvorilo snažan kontrast između državnih institucija zasnovanih na modelima preuzetim sa Zapada i slabo pokretnog, siromašnog, agrarnog društva. Zbog toga se na Balkanu država pojavljuje kao supstitut društva, ona je osnovni pokretač razvoja i modernizacije i najvažniji izvor uticaja, prestiža i bogatstva za pojedince.

Sfera politike bila je zato prva oblast u kojoj je započeo proces modernizacije. Liberalni politički koncepti počeli su se u Srbiji pojavljivati veoma rano, ubrzo po dobijanju državne autonomije. Prvi

izraz interesovanja za zapadnoevropske liberalne ideje ogledao se u veoma ranom prevođenju temeljnih spisa moderne evropske političke literature. Monteskejev *Duh zakona* preveden je 1844. godine, a sredinom veka pojavila su se i najvažnija dela Tokvila, Konstana, Mila, Bedžhota, Blunčlija i Jelineka na srpskom jeziku. Liberalne ideje donosili su u Srbiju intelektualci iz prvih generacija koje su se, zahvaljujući vladinim stipendijama, školovali na zapadnim univerzitetima. Deo njih formirao je i prvu liberalnu političku grupu koja je ušla u sukob sa ustavobraniteljskim režimom, a čiji je najvažniji zahtev bio da se središte vlasti pomeri sa Državnog saveta na skupštinu izabranu opštim pravom glasa. Oni su bili ti koji su sredinom 19. veka tražili uvođenje individualnih sloboda, podelu vlasti i uvođenje principa odgovorne, parlamentarne vlade.

Posle Svetoandrejske skupštine 1858, na kojoj su doprineli svrgavanju ustavobraniteljskog režima, prvi srpski liberali su se tokom šezdesetih godina 19. veka borili za svoje političke principe i doprineli da se pod Namesništvom Jovana Ristića, kasnijeg šefa Liberalne stranke, 1869. godine uvede prvi srpski ustav koji je usvojio predstavnički sistem i princip podele vlasti. Taj ustav, doduše, nije uspostavio pravne pretpostavke čistog parlamentarizma, ali je doneo nekoliko ključnih pomaka: uspostavljena je izvesna odgovornost ministara pred skupštinom, uvedeno je relativno široko biračko pravo i institucija velike narodne skupštine koja je, zajedno sa knezom, mogla imati ustavotvornu vlast. Na tim principima je tokom sledeće dve decenije, uz sve otpore, sukobe i zastajkivanja, širen prostor slobode u Srbiji. Nova politička generacija okupljena oko grupe koja je kasnije osnovala Naprednu stranku, predvođena Stojanom Novakovićem, Milanom Piroćancem i Milutinom Garašanićem, stavila je sebi u zadatak da „evropeíše Srbiju”, da je modernizuje i sprovede niz liberalnih političkih reformi. Liberalna ideologija tada je postala zvanična državna politika koja se zasnivala na bazičnim principima slo-

bode misli, zbora i govora. Na osnovu tih liberalnih političkih zakona formirane su, 1881. godine, svega četiri godine posle Velike Britanije (prvom modernom političkom strankom smatra se Čemberlenova Nacionalno-liberalna federacija, osnovana 1877), prve moderne političke partije – Radikalna, Napredna i Liberalna stranka.

Nakon godina brze modernizacije i jakih političkih sukoba, postignut je opšti konsenzus između stranaka i kralja Milana, što je dovelo do usvajanja novog ustava 1888. godine, koji je, po svojoj liberalnoj suštini, bio najbliži naprednjačkom nacrtu najvišeg zakonskog akta. Kasnija, radikalno orijentisana historiografija netačno je taj ustav pripisivala Radikalnoj stranci; on je bio pravi rezultat političke liberalizacije sprovedene pod vladama Napredne stranke, uz saglasnost kralja Milana Obrenovića. Taj ustav bio je zasnovan na modelu belgijskog ustava iz 1831. godine koji je, među tadašnjim kontinentalnim evropskim monarhijama, važio za temelj klasične ustavne i parlamentarne kraljevine. Uprkos nekim odstupanjima u odnosu na belgijski model, srpski ustav iz 1888. godine smatra se u pravnoj istoriji vrhuncem procesa političke modernizacije i liberalizacije Srbije. Doduše, on je ostao na snazi samo do 1894. godine, ali je politički konsenzus koji je postignut povodom njegovog donošenja dokazivao da je srpska elita težila evropskim parlamentarnim i liberalnim idealima.

Posle gotovo deset godina snažnih političkih sukoba, ustav iz 1888. ponovo je vraćen na snagu posle Majskog prevrata 1903. godine. Svrugavanje poslednjih predstavnika dinastije Obrenović i vraćanje dinastije Karađorđević bilo je praćeno povratkom u okvire ustavne monarhije. Ustavom je uvedena striktna podela zakonodavne, izvršne i sudske vlasti i nedvosmisleno je postavljen osnovni uslov parlamentarizma, po kome vlada proističe iz skupštinske većine. Radilo se o klasičnom obrascu ustavne monarhije sa „mekom podelom vlasti”, u kojoj kralj i skupština dele zakonodavnu i budžetsku vlast.

Povratkom liberalnog ustava bili su ojačani liberalni zakoni usvojeni u vreme naprednjačkih vlada. Na prvom mestu radilo se o zakonima o slobodi misli, zbora i udruživanja, o slobodi štampe i o izbornom zakonu. Uz garantovanje osnovnih prava, u Srbiji je time uvedeno gotovo opšte pravo glasa po delimično ograničenom proporcionalnom sistemu. To pravo bilo je ograničeno na muškarce starije od 21 godine, uz postojanje vrlo niskog imovinskog cenzusa, na osnovu kojeg je samo najsiromašnijim građanima bilo ukinuto pravo da učestvuju u političkom životu. Zakon o štampi počinjao je članom u kome je pisalo: „Štampa je u Srbiji slobodna“. Jedino eksplicite navedeno ograničenje te slobode bilo je predviđeno u slučaju vređanja sopstvenog ili stranog monarha. Svi ovi zakonski akti daju za pravo onim istoričarima koji Srbiju početkom 20. veka izjednačavaju sa zemljama zapadne Evrope i koji u njenom demokratskom razvoju nisu uočili veće prepreke.

Pored opisanog dinamičnog razvoja države i njenih institucija, u Srbiji su se, skoro u kontinuitetu od 19. veka, razvijali različiti oblici civilnog društva, kao tampon-zone između državnih ustanova i društva. Ako bismo prihvatili model koji za Nemačku daje Jirgen Koka, onda bi se nastanak prvih institucija civilnog društva mogao datirati u sredinu 19. veka, kada, po njegovom opisu, u Nemačkoj nastaju kružoci, književni saloni, intelektualni kafei, prva udruženja građana i kada dolazi do „druge štamparske revolucije”, obeležene pojavom masovno čitane štampe. U tom periodu i u Srbiji nastaju slične institucije – saloni viđenijih građana na kojima se raspravljalo o umetnosti, antičkoj filozofiji, istoriji, astronomiji i, kako se govorilo, problemima savremenog društva. Po ugledu na pariske salone, prevodile su se i pesme i priče sa nemačkog, francuskog i italijanskog jezika. Sredinom veka počeli su da se organizuju i ženski saloni na kojima su se održavala razna predavanja, pa je čak zabeleženo da je jedna dama iz visokog društva održala predavanje o ulozi žene u

francuskom društvu u 18. veku i o obrazovanoj Francuskinji savremenog doba. Šezdesetih godina 19. veka formirali su se u Beogradu i dinamični socijalistički kružoci u kojima se raspravljalo o doktrini socijalizma i na kojima su se prepričavale knjige koje su u to vreme izlazile na Zapadu i u Rusiji.

Uvođenjem ustava iz 1903. godine počela su ozbiljnije da se razvijaju različita udruženja. Većinom su bila strukovna, ali se vremenom, zahvaljujući liberalnom zakonu o građanskom udruživanju, formirao i čitav niz omladinskih i socijalističkih udruženja, kao i Društvo za zaštitu životinja, Društvo za unapređenje položaja dece, Društvo za brigu o spomenicima, Društvo slobodoumnih sveštenika, Društvo za brigu o siromašnim radnicima i mnoga udruženja za borbu protiv alkoholizma. Posebno zanimljivo bilo je Društvo za zakonsko rešenje zavereničkog pitanja, osnovano 1904. godine, koje se zalagalo za kažnjavanje vojnih zaverenika koji su 1903. ubistvom kraljevskog para izvršili prevrat posle koga je u Srbiji uveden parlamentarni poredak. Njegovi osnivači, braća Maksim i Milan Novaković, bili su oficiri koji su smatrali da kraljeubistvo ne može ostati nekažnjeno, da oficiri koji su položili zakletvu kralju koga su ubili ne mogu biti aktivni u vojsci koja želi da zadrži autoritet i da demokratski poredak ne može biti zasnovan na ovakvom činu. Kao najdosledniji protivnici režima uvedenog 1903, osnovali su tu, moglo bi se reći, prvu političku nevladinu organizaciju u Srbiji.

U poslednjoj deceniji pred Prvi svetski rat izuzetno je bila važna i slobodna štampa, kao jedan od temelja civilnog društva. Iako je od 19. veka štampa u Srbiji bila razvijena, brojna i kvalitetna, do posebnog razvoja došlo je posle 1903. godine. Samo te godine pokrenuto je 50 novih listova i taj nivo zadržan je do Prvog svetskog rata. Naročito je rastao broj dnevnih listova: 1905. bilo ih je pet, a već 1911. čak 23. Ti dnevni listovi imali su između četiri i osam strana, većinom su bili

kratkog veka, a i tiraži su bili niski (izuzev Politike, koja je imala tiraž oko 14.000, ostali su se kretali oko 1.000). Najveći broj dnevnih listova pripadao je političkim strankama, ali se za njih ne bi moglo reći da su bili partijski bilteni. Uvodnike u tim listovima pisala su prva imena tih stranaka, koja su i u našoj kulturnoj istoriji ostavili najdublji traga. Dovoljno je reći da je uvodnike u *Samoupravi* skoro redovno pisao Stojan Protić, da su u *Odjeku* i *Dnevnom listu* iz dana u dan pisali Ljuba Davidović, Jovan Skerlić, Milan Grol, Ljuba Stojanović, u *Pravdi* su to činili Pavle i Vojislav Marinković – moglo bi se reći da su to bila prva pera srpske intelektualne scene. To vreme obeležilo je i izlaženje izvanrednih književno-političkih časopisa kao što su bili *Srpski književni glasnik*, *Delo* ili *Arhiv pravnih i društvenih nauka*, koji čine deo kulturnog blaga ove zemlje i možda najviše domete njene kulturne istorije. Naravno, ne može se zaboraviti ni uloga 1905. godine osnovanog Beogradskog univerziteta, koji je i tada bio smatran bastionom opozicije. Niti se može zanemariti uloga studentskih udruženja koja su od početka veka često organizovala antivladine proteste i živo učestvovala u političkom i društvenom životu.

Nasuprot tom relativno brzom razvoju države i prvim oblicima civilnog društva stajalo je skoro nepokretno, nerazvijeno agrarno društvo. Kako je u svojoj izvanrednoj knjizi *Socijalna istorija Srbije* pokazala Mari-Žanin Čalić, Srbija, kao ni druga balkanska društva, nije prošla put koji bi se mogao nazvati zakasnelom imitacijom zapadnog puta razvoja, već je tokom svoje moderne istorije utvrdila sopstveni put i to u kulturnom, istorijskom, socijalnom i privrednom smislu. Činjenica koja se čini posebno zanimljivom u modernom razvoju Srbije jeste da je država koja se u modernizaciji sopstvenih ustanova nije libila čak drastičnih novatorskih rezova, nije bila spremna da slične reformske poteze primeni na društvo i time ubrza njegov izlazak iz predmodernog stanja. Kako autorka pokazuje, srpski zakonodavci nisu bili spremni da putem pravnih mera naprave



inovacioni pomak neophodan za sveukupnu modernizaciju, čime su, u suštini, doprineli konzerviranju kvazifeudalnih društvenih struktura i usporili dalji društveni razvoj.

To se na prvom mestu videlo tokom procesa oslobađanja srpskih seljaka od turskog oblika feudalizma. Taj proces (1830-1839) često je nazivan najodlučnijom evropskom agrarnom reformom, ali novije dublje analize ovog fenomena pokazuju da se radilo o reformama koje su u sebi nosile antimodernizacijske i petrificirajuće posledice po srpsko agrarno društvo. Srpski seljak je tokom tog procesa dobio pravo vlasništva nad zemljom koju je obrađivao, ali je niz odredbi suštinski sprečio dalji društveni razvoj. S jedne strane, zadržane su porodične zadruge koje su u sebi nosile princip kolektivnog vlasništva i privređivanja i kao takve ušle u Građanski zakonik iz 1844. godine. S druge strane, tim prvim zakonima bilo je predviđeno deljenje zadruga, što je podrazumevalo i deljenje poseda, čime se stiglo do masovne pojave sitnog zemljišnog poseda koji je bio neracionalan, nerentabilan i često čak ispod egzistencijalnog minimuma. Posebnim nizom odredbi drastično je ograničena pokretljivost vlasništva nad zemljom, čiji je smisao bila zaštita prezaduženih seljaka koji su, da bi izravnali dugove, zemlju davali u zakup ili na prodaju. Suštinski, time su seljaci vezani za zemlju, a mogućnost povećanja poseda putem kupovine je bitno smanjena. Bila je umanjena i mogućnost stvaranja većih zemljišnih poseda i društvena stratifikacija na selu. Kako zaključuje Mari Žanin Čalić, ti „zaštitni zakoni” nisu bili nepoznati ni u drugim zemljama Evrope, ali, s obzirom na činjenicu da su u Srbiji uvedeni pre pojave kapitalizma, pokazali su se i kao specifična i do tada nepoznata prepreka razvoju kapitalizma.

Te najvažnije odredbe agrarnih zakona važile su u Srbiji sve do 30-ih godina 20. veka. Njima je bilo obezbeđeno očuvanje malog zemljišnog poseda, pa se i u prvim decenijama 20. veka 1/3 svih imanja prostirala



na manje od 2 ha, dok su 2/5 imanja činila ona čija je površina iznosila između 2 i 5 ha. Po analizama Mari-Žanin Čalić, to je značilo da je oko 2/3 imanja u Srbiji imalo manje zemlje od egzistencijalnog minimuma. Pri tom, većina imanja bila je obrađivana primitivnim alatima, pa je 3/4 svih plugova koji su se koristili bilo od drveta. Zbog toga se tehnologija obrade zemlje svodila na plitko oranje koje je donosilo slabe prinose, po kojima je Srbija bila među poslednjim državama u Evropi. Iz toga su proizlazile i druge ozbiljne posledice. Tehnologija plitkog oranja podrazumevala je ekstenzivnu zemljoradnju i stalno krčenje šuma radi dobijanja obradivih površina. Time je, posebno sečenjem hrastovih šuma, bilo ugroženo stočarstvo, naročito svinjogojstvo, koje je ranije bilo izvor najvažnijeg dela srpskog izvoza i važan deo ishrane stanovništva.

Slabi prinosi doveli su do toga da prosečna seoska porodica (početkom 20. veka imala je oko 6,2 članova) nije mogla da proizvede dovoljno hrane ni za sopstvenu ishranu, a kamoli za prodaju, čime je bila bitno umanjena mogućnost da robu na tržištu zameni za novac. To je uticalo na ukupan nedostatak kapitala, koji je dodatno kočio razvoj zanatstva i trgovine. Porodica na selu ostajala je zatvorena u svom lancu proizvodnje i potrošnje, u nekoj vrsti autarhične privrede, u kojoj je bila prinuđena da, izuzev šibica, petroleja i soli, sve potrebe namiruje tako što će sve sama proizvesti. U nemogućnosti da se na malom posedu povećaju prinosi, najvažniji cilj zajednice postalo je održanje golog života.

Po analizama Mari-Žanin Čalić, slična petrifikujuća dejstva imali su zakoni kojima su bile uređene oblasti zanatstva i trgovine. Mnogi elementi Zakona o zanatima usvojenog 1847. godine određivali su razvoj te privredne grane sve do prvih decenija 20. veka, delujući suštinski antimodernizacijski, jer su ograničavali broj majstora koji mogu činiti jedan esnaf i zatvarali tržište i sprečavali konkurenciju.

Slično se može zaključiti i o zakonskim normama koje su se, sve do 30-ih godina 20. veka, očuvale u trgovini. Održavanje minimalnog broja pijaca (panađura) godišnje smanjivalo je protok robe i kočilo prodaju zanatskih proizvoda. Uz to, u više navrata zabranjivana je prodaja strane robe, ali i domaće zanatlijske, čime su stalno sputavane tržišne snage i konzervirani predmoderni privredni odnosi. Ti problemi domaće trgovine bili su povezani sa poteškoćama koje je Srbija imala u spoljnotrgovinskom razvoju. Tako je pred Prvi svetski rat po obimu spoljnotrgovinske razmene Srbija bila na pretposlednjem mestu u Evropi, ispred Rusije. To govori o tome da ni uključenje u međunarodnu trgovinu posle 1878. godine nije dovelo do očekivanog bitnijeg pokretanja privrede.

Još jedna društvena grupa, koja je u zapadnoj Evropi odigrala veliku ulogu u demokratizaciji, veoma je kasnila sa razvojem u Srbiji. Radilo se o sloju industrijskih preduzetnika. Tek od poslednje decenije 19. veka došlo je do razvoja industrijskih postrojenja, i to uglavnom nastalih iz zanatlijskih radionica. Po statističkim podacima, najveći deo industrijske proizvodnje pripadao je pred Prvi svetski rat prehrambenoj industriji (55%), zatim tekstilnoj (8%), električnoj (7%) i industriji građevinskog materijala (4%). Dinamičniji razvoj usledio je tek posle Carinskog rata sa Austro-Ugarskom, kada se broj industrijskih preduzeća učetvorostručio, a broj radnika se gotovo utrostručio. Uprkos tom razvoju, srpskom privredom nastavila su da dominiraju mala preduzeća, sa malim uloženim kapitalom i slabom mehanizacijom. Iz mnogih razloga, u Srbiji, kao i u drugim balkanskim zemljama do Prvog svetskog rata, nije došlo do značajnijeg industrijskog rasta koji bi imao snage da povuče za sobom razvoj ukupne privrede i društva i dovede do ozbiljnijeg strukturnog pomeranja. Zbog toga nije bio stvoren ni sloj preduzetnika, koji bi finansijski bili u potpunosti nezavisni od države i koji bi, kao u zemljama zapadne Evrope, bili nosioci modernizacije i demokratizacije.

Za analizu prepreka demokratizacije Srbije posebno važnu kategoriju predstavlja sloj građanstva. Pred Prvi svetski rat Srbija je imala 22 grada u kojima je živelo oko 350.000 stanovnika, što je činilo 12,69% ukupnog stanovništva. Preovladavali su mali gradovi, tako da je šest gradova imalo između 10 i 20 hiljada stanovnika, trinaest između 5 i 10 hiljada, a tri grada su imala između 2 i 5 hiljada stanovnika. Od ukupnog broja stanovnika Srbije 4,65% činile su zanatlije, 2,22% trgovci i 1,89% državni činovnici. Najveći grad bio je Beograd, koji je 1910. imao 90.000 stanovnika. Njegovo stanovništvo bilo je sastavljeno od 24% državnih činovnika, 23% zanatlija i 13% trgovaca, dok se slobodnim profesijama bavilo 21% ljudi.

Kada je gradsko stanovništvo u pitanju, posebno pažnju treba obratiti na državne činovnike. U tu društvenu grupu ulazili su svi oni koji su živeli od državne plate, bilo da su radili u administraciji, kao učitelji ili profesori Univerziteta. To je bio najobrazovaniji sloj društva koji je činio okosnicu specifične balkanske i srpske elite. Radilo se o vodećem društvenom sloju koji je, zbog posebnih društvenih uslova, u sebi sintetisao nekoliko tipova elita koje poznaju razvijena društva. Najčešće, oni su bili pripadnici intelektualne elite školovane na zapadnim univerzitetima, pa su, samim tim, davali osnovnu intelektualnu boju društvenom životu, prenosili različite evropske koncepte i modele, formirali sistem vrednosti. Istovremeno, ponovo kao najobrazovaniji deo društva, oni su činili i političku elitu, oni su od 19. veka prenosili moderne političke ideje i sa izvesnom mesijanskom ambicijom pokušavali da ih primene u svojoj zemlji. S obzirom na nedostatak drugih, finansijski moćnijih društvenih grupa, činovnici su bili i društvena elita, čineći sloj dobrostojećih građana.

Iz navedenih činjenica proizlazili su neki problemi koji će doprineti stagniranju demokratskog razvoja u Srbiji, o kojima će kasnije biti reči, ali, na ovom nivou analize, gde se bavimo srpskim društvom,

posebno se čini važnim reći da je jedna od najvećih prepreka za demokratizaciju bila upravo činjenica da su njeni glavni nosioci bili državni činovnici, koji su u svakom, pa i u egzistencijalnom smislu, bili zavisni od države. U društvu u kome nije bilo moćnog finansijsko-bankarskog sloja, preduzetnika, krupnih zemljoposjednika ili industijalaca, borba za širenje sloboda i protiv državne svemoći pripala je onom sloju koji je skoro u potpunosti zavisio od države – počev od toga da ga je ona školovala, omogućila mu socijalnu mobilnost i, zahvaljujući stečenom obrazovanju, dovela iz varošica u Beograd, do toga da mu je obezbeđivala status vodećeg društvenog sloja. Bilo je dugih perioda u srpskoj istoriji poslednja dva veka kada je država to bogato koristila, držeći u nekoj vrsti klopke svoje intelektualce ili one koji su trebalo da na bilo koji način rade na potiskivanju države i širenju prava građana. Ali, čak i u situacijama kada država nije zloupotrebljavala tu činjenicu, strukturno je jasno da sloj koji je bio toliko vezan za državu nije nikada mogao pokazati onu snagu u demokratizaciji zemlje koju su imale društvene grupe kojima je u zapadnoj Evropi dopao zadatak da, u ime društva i građana, primoravaju državu na postepeno povlačenje. U zemljama u kojima je obrazovanje bilo glavni faktor društvene mobilnosti, kao što je to bila Srbija, onaj koji je imao monopol na obrazovanje (država je bila gotovo jedini stipenditor, retki su bili slučajevi da su roditelji mogli da finansiraju obrazovanje na stranom univerzitetu) imao je kasnije i neku vrstu monopola nad socijalnom mobilnošću, koja je, takođe, zavisila od državne potpore. Time je najobrazovniji sloj građana ulazio u posebnu vrstu ugovora sa državom, ugovora koji se samo uz velike rizike mogao iskušavati u borbi za jačanje ljudskih prava.

Kao predstavnici političke elite, državni službenici su formirali i prve političke organizacije, kasnije i političke stranke. Ta činjenica je bitno odredila istoriju višestranačja u Srbiji. Stranačke vođe dolazile su iz uske prestoničke intelektualne elite, a njihovi lični

odnosi bili su jedan od presudnih kriterijuma prilikom formiranja stranačkog vođstva. Politički sukobi koji su kasnije izbijali u strankama dobijali su zbog toga privatnu notu i često su tokom 19. i 20. veka dovodili do cepanja stranaka, što je i bio najčešći način na koji su stranke nastajale (paradigmatični primeri su Narodna radikalna stranka tokom 19. i prve polovine 20. veka i Demokratska stranka u devedesetim godinama 20. veka, iz kojih je nastao niz manjih stranaka). Posledica stranačkih sukoba između nekadašnjih prijatelja, često i kumova, bilo je prelivanje privatnog tona na ukupan politički život, dajući mu strast gotovo nepoznatu u zrelim političkim društvima. Ta politička strast skoro je u potpunosti određivala svakodnevnicu, čime se stalno stvarao utisak da se radi o društvu preopterećenom politikom, društvu u kojem politika određuje sve druge dimenzije. Međutim, kada se analizira politički diskurs, štampa, proglaši, govori, skupštinske rasprave, lako se uviđa da, zapravo, politike nije bilo. U srpskom političkom diskursu tokom poslednja dva veka bilo je malo programskog, načelnog, principijelnog, malo jasnih političkih pozicija, malo doslednosti. Savremenicima u raznim epohama pre se činilo da je u Srbiji sve politički moguće, ili, kako je taj problem vrlo precizno video Jovan Skerlić, još 1906. godine: „Dok se u celom svetu politička borba uređuje, i tako reći kanalizuje, kod nas još uvek ostaje u haotičnom stanju, gde drugih pobuda nema do inata i apetita, gde se smatra da je sve dopušteno: političko licitiranje, prekononočne promene mišljenja, najneprirodniji savezi i prodaje savesti“.

U tome treba tražiti i deo razloga zašto je srpska politička kultura dugo ostajala u granicama predmodernog, gde se politička stranka doživljava kao porodica, a partijski vođa kao otac. To stranačkim sukobima daje ukus svađa među zavađenim porodicama, što politički život boji dodatnim emocijama. Time se familijarizovao i odnos prema državi, pa su vodeće srpske stranke, koje su na vlasti provele i po

nekoliko decenija, vremenom gubile distancu prema državi, poništavajući granicu između privatnog i javnog, između ličnog i opšteg interesa. Država je postajala sredstvo za ostvarenje privatnog i partijskog interesa, pa se samim tim politički oponent razumevao kao neprijatelj, prema kome je, kako je početkom 20. veka izjavio jedan pripadnik opozicije, „dozvoljeno primeniti sva sredstva“. Politika je, zbog toga, izlazila iz definicije po kojoj je ona „način za kanalisanje društvenih konflikata“ i postajala je rat zavađenih interesa, učesnik, često i podstrekač društvenih konflikata. Sukob je ostajao neprestano otvoren, a kriza i nestabilnost bili su hronični. U takvim uslovima autoritarna politička kultura nije imala ni mogućnosti ni vremena da sazreva, a tolerancija i ideja o beskonfliktnom rešavanju problema nisu dobile svoju šansu.

Dosadašnja analiza odnosa politike i društva u Srbiji govori nam o tome da u Srbiji problem nije bio u tome što demokratske institucije, procedure i oblici civilnog društva nisu postojali. Problem je bio u tome što su tri dosad opisane sfere – država, institucije civilnog društva i sâmo društvo postojale gotovo nezavisno jedne od drugih. Institucije civilnog društva nisu uspele da pokrenu usporeno i skoro neizdiferencirano društvo, niti su ikada imale dovoljno snage da ograniče državu i ozbiljnije usmere njen razvoj ka punijim formama demokratije. Tog fenomena su u Srbiji uvek bili svesni oni koji su učestvovali u institucijama koje su činile začetke civilnog društva. Tako su, recimo, analitičari štampe početkom 20. veka i strani diplomatski predstavnici u svojim izveštajima zaključivali da u Srbiji postoji neobična situacija – štampa je bila skoro u potpunosti slobodna, bilo je mnogo i bila je dobrog kvaliteta, ali ta štampa nije imala snagu javnosti, jer se vlast na njeno pisanje ni najmanje nije obazirala. Slično je bilo i sa udruženjima koja su nastajala sa manje ili više političkim ciljevima. Ona su, kao što je pokazano, postojala od samih početaka autonomije srpske države, ali nisu imala

snagu da bitnije utiču na politiku. Protivnici režima uvedenog 1903. godine to stanje su nazivali *stambulovštinom*, po tadašnjem bugarskom premijeru, koji je, kako su pisali, patentirao taj oblik vlasti. Godine 1907. opoziciono Videlo je pisalo: „To je jedan naročiti hibridan režim, kakav je moguć samo u balkanskim zemljama. (...) Mesto da sve liberalne zakone ukine, i time se obeleži kao reakcionar, Stambulov ih je sve i dalje formalno ostavio u važnosti. U stvari on je uspeo, naročitom organizacijom vladavine, da od tih slobodoumnih zakona napravi jednu žalosnu i nedostojnu sprdnju. (...) Režim koji danas u Srbiji vlada ima iste te karakteristične osobine. Formalno taj je režim vrlo slobodouman, stvarno on je negacija svake slobode“.

Pored tog problema, savremenici su primećivali i da uvođenje liberalnih i demokratskih zakona u Srbiji nije suštinski promenilo nasleđena pravila ponašanja. Političkih partija bilo je gotovo od vremena kad su nastale u Evropi, ali su skoro sve partije u srpskoj prošlosti vlast zamišljale kao nedeljivu, doživljavajući kompromis ili koaliciju kao znak slabosti, nemoći i poniženja. Partijski pluralizam relativno se brzo razvijao, ali je „politički drugi“ doživljavao kao „strano telo“, kao onaj koji „cepa srpski narod“, unosi „nered“, narušava jedinstvo. Od sredine 19. veka nosioci političkog života su se zaklinjali u ideale liberalizma, kasnije i demokratije, ali su drukčije mišljenje suštinski doživljavali kao atak na jedinstvo, sabornost i slogu srpskog naroda koja je ipak, uprkos svemu, u svim vremenima postavljana na mesto najprečeg političkog cilja, idealno zamišljenog političkog stanja.

Sličan problem nalazimo i kada se analizira istorija izbora u Srbiji. Biračko pravo je od ranih godina 19. veka bilo široko, uporedivo sa evropskim uzorima, a pred Prvi svetski rat skoro i opšte. Ipak, izbori su uvek bili ona tačka na kojoj je srpski parlamentarizam najčešće gubio snagu. Prvo, skoro svi izbori od 19. veka do danas beležili su izuzetno nisku izlaznost birača, što je mnoge onovremene analitičare



upućivalo na zaključak da društvo još ne oseća dovoljno zrelu potrebu da učestvuje u političkom životu. Drugo, na skoro svim izborima bilo je ozbiljnih oblika zloupotreba: birački spiskovi nikada nisu bili ažurirani; na svim izborima bila je ugrožena tajnost glasanja; gotovo redovno su beleženi primeri pritisaka državnih organa, najčešće žandarima, na glasače; izbori su bili praćeni fizičkim obračunima pristalica konkurentskih grupa, a ni ubistva nisu bila retka; opozicija je skoro posle svakih izbora izražavala sumnje u ispravnost brojanja glasova. Zbog svega toga je realno postaviti pitanje koliko su izbori, koji jesu bili zakonom liberalno regulisani, u praksi ikada bili slobodni? Na trećem mestu, kada je reč o izborima, treba reći da opozicija nikada, sve do 2003, nije došla na vlast izbornom voljom građana (doduše, i ti izbori održani su posle ubistva premijera Zorana Đinđića, što na njih baca posebno svetlo). Da li je to bila posledica rutinskog glasanja za vlast ili navedenih pritisaka na birače, teško je utvrditi, ali je i ta činjenica uticala na okamenjivanje predmoderne političke kulture.

Činjenica da Srbija nije imala iskustvo mirnih, izbornih smena vlasti uticala je i na izmenjenu recepciju nekih od osnovnih demokratskih postulata. Tako, uprkos vrlo ranom postavljanju demokratskih ideala kao osnovnog političkog cilja, elementarno demokratsko načelo o ravnopravnosti većine i manjine retko je poštovano. Teorijski, demokratija jeste vlast većine, ali se njena doslednost i utemeljenost meri pravima manjine. To načelo bilo je drukčije interpretirano u srpskoj političkoj praksi, pa je većina u manjini retko videla legitimnog, pa čak i legalnog, učesnika u donošenju odluka. Budući da nije bilo iskustva sa mirnim smenama vlasti, nisu uvedeni korektivi u ponašanju jačeg prema slabijem. Prava su pripadala onome koji je na vlasti, dok ih je onaj drugi mogao ostvarivati samo sopstvenim dolaskom na vlast. Prava koja bi postojala izvan prava jačeg samim tim nisu bila legitimna, ili, kako je rekao u Skupštini jedan opozicioni poslanik:

„Za Srbiju može važiti jedno opšte pravilo: čija vlada toga i država, čija vlast toga i sloboda”. To je značilo da je većina apsolutizovala svoja prava, neretko tvrdeći da većini pripadaju sva prava, pa čak i pravo da krši zakone (Stojan Protić). Takav stav izazivao je jednaku reakciju manjine, koja je sebi takođe davala sva prava, od čestog blokiranja državnih institucija do prava na revoluciju. Zbog toga većina i manjina nisu bile integralni delovi političkog sistema, već do granice građanskog rata sukobljene grupe, među kojima skoro da i nije bilo komunikacije. Zato glavna tema politike nije bilo kako ostvariti javni interes, već kako održati ili kako pridobiti vlast. Naravno, to jeste motiv svake politike, u svim vremenima i svim prostorima, ali je ovdašnja specifičnost bila u tome što su najčešće i vlast i opozicija sebi pri tom dozvoljavale upotrebu svih sredstava, uključujući i česta politička ubistva.

Fizički obračuni bili su najčešći način kojim su poništavane slobode koje su bile garantovane inače vrlo liberalnim zakonodavstvom. Kao što je navedeno, sloboda štampe jeste bila garantovana zakonom, pred Prvi svetski rat nezavisni sudovi jesu donosili oslobađajuće presude za novine koje je žandarmerija zaplenila, ali se sukob sa protivnicima establišmenta rešavao upadima grupa nikad identifikovanih pojedinaca, naoružanih drvenim palicama, koji su lomili štamparske mašine malih privatnih štamparija. Sloboda udruživanja jeste bila obezbeđena, ali su, npr. 1907, ubijena braća Novakovići, oficiri koji su formirali već pomenuto Društvo za legalno rešenje zavereničkog pitanja. Oni su ubijeni u Glavnoj policiji Beograda, u prisustvu ministra policije i šefa beogradske policije. Na interpelaciju koju je opozicija podnela u Skupštini tim povodom, tražeći odgovornost ministra policije, radikalna većina odgovorila je uobičajeno, uvredama i ismevanjem, i prepustila je sudu da donese presudu o onome što se dogodilo. Pošto je zaista nezavisni sud doneo presudu kojom je utvrđena odgovornost tadašnjeg ministra, opozicija je ponovo 1910.

godine podnela interpelaciju, ali uprkos sudskoj presudi, većina je odbacila mogućnost skidanja imuniteta bivšem ministru. Slučaj braće Novakovića, upkos liberalnom zakonu o udruživanju, nikada nije dobio svoj sudski epilog, a princip većine stavljen je ispred principa pravde.

Mnogi su primeri koji dokazuju da liberalno zakonodavstvo nije imalo dovoljno snage da sputa političko nasilje koje je imalo istrajnost procesa dugog trajanja u srpskoj istoriji. Njegov najeklatantniji deo čine politička ubistva, bilo da se radilo o ubistvima „malih ljudi”, neistomišljenika ili rukovodećih ljudi. Na prvo mesto treba staviti ubistva monarha, jer je jedino knez Miloš Obrenović umro prirodnom smrću dok je bio na vlasti. Svi ostali monarsi bili su usmrćeni ili prinuđeni na abdikaciju, čime je ostvaren kontinuitet nasilne smene vlasti kao jedna od dominantnih osobina političkog života. Nasilno je uklonjen Karađorđe, nasilno su smenjeni knez Miloš i knez Mihailo posle njihove prve vlade. Sa mesta kneza svrgnut je knez Aleksandar Karađorđević. Ubijen je knez Mihailo. Kralj Milan je prognan iz Srbije, a njegov sin Aleksandar ubijen na brutalan način 1903. godine. Kralj Petar Karađorđević bio je, zbog pritisaka pripadnika Crne ruke, prinuđen na abdikciju 1914. godine, njegov sin Aleksandar ubijen 1934, kralj Petar revolucionarnim putem skinut s vlasti zajedno sa samom monarhijom. Ubijen je i prvi demokratski premijer Zoran Đinđić. Taj zlokobni niz surovih političkih obračuna tekao je uporedo sa svim pokušajima liberalizacije i demokratizacije zemlje i postavlja se pitanje kako su ta dva uporedna procesa uticali jedan na drugi?

S obzirom na osnovnu temu ovog eseja, ne mogu se detaljnije baviti jednim izuzetno važnim aspektom – spoljnom politikom i nacionalnim pitanjem. Ta dva aspekta, koja su se u srpskoj istoriji poslednja dva veka često spajala u jedan, unela su posebnu dramatiku u poli-

tički život. Država Srbija koja je počela da nastaje „otkidanjem” od „osmanskog mora”, koja se kasnije našla između dva carstva – austro-ugarskog i osmanskog, koja je bila predmet nadmetanja između druga dva carstva – ruskog i nemačkog, u teškim mukama je sticala i gubila saveznike u spoljnoj politici. Sukobljavale su se različite koncepcije: bilo je onih koji su mislili da samo uz pomoć Habzburške monarhije Srbija može da ojača svoj interes u jugoistočnoj Evropi nasuprot Turskoj i pretenzijama Rusije; bilo je drugih koji su mislili da samo uz podršku pravoslavne Rusije Srbija može da savlada svoje južne i zapadne protivnike i dostigne maksimum svojih nacionalnih interesa; bilo je i onih koji su mislili da samo modernizacijom po zapadnoevropskom ključu, po ugledu na Francusku i Englesku, Srbija može da zadobije poštovanje koje će joj omogućiti ostvarenje nacionalnog ujedinjenja. Lutajući između tih različitih mogućnosti, elita je pokušavala da reši pitanje nacionalnog oslobođenja i ujedinjenja. Prepreke su bile veoma ozbiljne. S jedne strane, prisustvo pomenutih carstava činilo je od srpskog i južnoslovenskog pitanja jedan od najvažnijih problema evropske stabilnosti, a konsenzus velikih sila oko statusa quo na Balkanu bio je jasna poruka da se promena takvog stanja može tražiti samo na sopstveni rizik.

Uprkos tome, Srbija je od Velike istočne krize s kraja 70-ih godina 19. veka do stvaranja jugoslovenske države 1918. godine vodila pet ratova u pokušaju da reši svoje nacionalno pitanje. Ti ratovi dovodili su je do ozbiljnog zaoštavanja odnosa sa velikim silama i uglavnom su se završavali za diplomatskim stolovima, najčešće bez učešća Srbije. Sve je to doprinosilo jačanju nacionalne frustracije, jer je bivalo sve jasnije da rešenje nacionalnog pitanja zavisi u najvećoj meri od odnosa velikih sila. Istovremeno, postalo je jasno i to da na etnički izmešanom prostoru neće biti moguće stvoriti čistu nacionalnu državu, što je dovelo do formulisanja širih projekata južnoslovenskog ujedinjenja i konačnog prihvatanja jugoslovenske ideje

u deceniji pred Prvi svetski rat. Velike nacionalne ambicije predvodnika oslobođenja pokorenih naroda, frustracije zbog realnih odnosa snaga, česti ratovi, međunarodne krize, zategnutosti, pretnje, izneveravanja od strane starih i nepoverenje novih saveznika činili su međunarodni okvir, koji nije bio podsticajan za rešavanje problema društva i politike. Nemogućnost rešavanja nacionalnog pitanja delovala je na srpsku unutrašnju politiku na više načina: 1. pojačavala je nacionalnu frustriranost i nacionalizam koji će se, kako je vreme više prolazilo, nametati kao osnovno i jedino političko pitanje, kao pitanje koje ima prioritet; 2. činjenica da je u više faza tokom razvoja moderne srpske države nacionalno pitanje dobijalo mesto prioriteta dovodila je do toga da su druga važna politička, društvena ili ekonomska pitanja bila potiskivana, zbog čega se u nekim važnim segmentima razvoja bitno zaostalo; 3. česta opasnost od ratnog sukoba bila je neretko korišćena u unutarpolitičkim sukobima kao argument protiv daljeg razvoja demokratije i slobode pojedinaca; 4. brojni ratovi i stalna pretnja bezbednosti davali su svežu snagu postojećem unutrašnjem političkom nasilju kao načinu rešavanja problema; 5. stalno otvoreno nacionalno pitanje davalo je vojsci posebnu težinu u nerazvijenom društvu, zbog čega je ona tokom čitavog razvoja moderne srpske države imala i važnu političku ulogu, po pravilu antidemokratsku; 6. sve to doprinelo je očuvanju ratničkog mentaliteta i herojskog modela socijalizacije u inače patrijarhalnom društvu.

Međutim, osnovni problem u procesu razvoja srpske države je, po mom mišljenju, upravo u ranije opisanom odnosu između tri sfere - države, civilnog društva i samog društva. Tokom istorijskog razvoja politika je nadvisila društvo i, razvijajući se daleko brže od njega, ostala bez socijalnog oslonca, jer nije u potpunosti uspeła u sprovođenju „obrnutog modela” u kome je preobražaj politike trebalo da pokrene razvoj privrede i društva. Zbog toga demokratske

institucije i institucije civilnog društva nikada nisu imale ozbiljnu društvenu pozadinu koja bi njihove zahteve pred državom učinila delotvornim. Društvo nije imalo dovoljno modernizatorskih potencijala da prati relativno brz proces liberalizacije i demokratizacije, dok je država, modernizujući sebe, zapostavila, ili čak nizom zakonskih mera usporila društveni razvitak. Time je ugrozila i sopstvene političke reforme koje su, kako je vreme prolazilo, sve teže nalazile društvene temelje.

Tokom 20. veka odnosi između tri analizirane sfere samo su se dalje komplikovali, a država je počela da gubi svoju modernizatorsku energiju i tanki demokratski potencijal. Ulaskom Srbije u složenu i multinacionalnu državu južnih Slovena već postojeći politički problemi dobili su nove dimenzije. Najvažnije pitanje koje se postavilo bilo je nacionalno, koje je nasleđenoj političkoj kulturi u Srbiji donelo nove strasti. Kao osnovni problem novostvorene države pojavila se činjenica da su jugoslovenski narodi u Jugoslaviju ušli sa različitim konceptima i različitim očekivanjima. Za dominantni deo srpske političke elite nova država bila je zajednica koja je, uz ostale Jugoslovane, ujedinila srpski narod i stavila ga pod jedan državni krov. Doživljavajući je kao državu većinskog srpskog naroda oni su je videli kao unitarnu i centralizovanu, državu jednoplemenog naroda. Za ostale nacionalne elite bila je to država u kojoj su želeli da dobiju više prava nego što su prethodno imali u složenoj austrougarskoj državnoj zajednici, što je podrazumevalo proširivanje sloboda u odnosu na prethodno postojeće autonomije od centralne vlasti. Sukob ta dva, kako se ispostavilo, međusobno nepomirljiva koncepta paralisao je zajedničku jugoslovensku državu i doveo do toga da ona do Drugog svetskog rata nije uspela da sprovede ključne pravne i društvene reforme koje bi je snažnije iznutra ujedinile i doprinele razvoju zajedničkog tržišta, kulture i društva.

Teški politički problemi i sukobi sve su se češće, tokom postojanja Kraljevine SHS i Jugoslavije, rešavali na nedemokratske načine. Tome je doprinela činjenica da je opozicija u samoj Srbiji znatno ojačala i, zajedno sa predstavnicima intelektualne elite, prešla na stranu protivnika centralizma i unitarizma. Uz ostale, ta činjenica terala je vlast u čitav niz mera koje su smatrane zaštitom države, a koje su jugoslovensko društvo vodile sve dalje od rešenja problema. Novi čin političkog nasilja, ubistvo kulturnih hrvatskih vođa Stjepana i Pavla Radića, odveo je državu u diktaturu, raspuštanje parlamenta i ukidanje demokratskih, liberalnih i individualnih prava koja su prethodno prokrčavana skoro čitav vek. Pod uticajem međunarodnih okolnosti i sve snažnijih nemačkih uticaja tokom tridesetih godina, država će se i dalje okoštavati, poprimajući sve jasnije autoritarne obrise.

Istovremeno, u Kraljevini je bujala sfera civilnog društva. Bilo je to vreme cvetanja principa građanskog udruživanja: nastala su mnoga nacionalna udruženja koja su se zalagala za poboljšanje položaja različitih narodnih zajednica, bilo je intelektualnih udruženja koja su sebi stavljala za cilj, kako se pisalo, „socijalnu akciju” i mnoštvo feminističkih društava koja su se zalagala za ravnopravnost polova. Bilo je to i pravo vreme za razvoj salona, kružoka i ostalih oblika koji se u današnjoj teoriji civilnog društva smatraju njegovim bitnim elementima. Istovremeno, razgranale su se i sve forme organizovanja započete u prethodnom periodu: štampa je dobila novi zamah, književno-politički časopisi dobili su novu snagu uključivanjem intelektualaca sa čitavog jugoslovenskog prostora, Univerzitet je ušao u još jači sukob sa državom, a studentsko nezadovoljstvo odvlačilo je tu društvenu grupu sve bliže onim pokretima koji su polazili od toga da samo revolucija može stvoriti „pravedniji svet“. Kultura je dostigla svoje najviše domete, a kulturni stvaraooci, posebno oni bliski avangardi, pripadali su evropskom kulturnom krugu. Uprkos svim tim činjenicama, država je davala sve manje slobode i bivala sve sličnija

onim evropskim državama koje su u međuratnom periodu demokraciju proglasile slabošću i uputile se na put traženja poretka koji će „zavesti red“. Političke stranke, štampa, udruženja građana, intelektualci i mlade, obrazovane generacije nisu imale dovoljno snage da je u tome spreče.

Ta činjenica zanimljiva je i zbog toga što je tokom tog razdoblja srpsko društvo zahvatio ozbiljniji talas modernizacije. Došlo je do značajnijeg razvoja industrije, posebno tekstilne i prehrambene. Pred Drugi svetski rat broj fabrika u Srbiji je u odnosu na 1910. narastao sa 465 na 718, broj radnih mesta se u istom periodu utrostručio, a suma investicija iznosila je 2,85 milijardi dinara u odnosu na 62 miliona tri decenije ranije. Ipak, sve do Drugog svetskog rata svega 9 odsto stanovništva Srbije pripadalo je sektoru industrije i zanata, što je značilo da se industrija, uprkos razvoju, i dalje nalazila na početku. Razvoj industrije bio je praćen mnogim strukturnim problemima. Na prvom mestu to je bio hronični nedostatak domaćeg kapitala, što je dovelo do prevladavanja stranog kapitala, u odnosu 68 prema 31,5. Domaći krediti industriji bili su skupi i kratkoročni, opterećeni visokim kamatama, što je proizvelo poslovnu nesigurnost i imalo katastrofalne posledice u ekonomskoj krizi tridesetih godina.

Problem u društvenom razvoju Srbije između dva svetska rata predstavljala je činjenica da nije došlo do znatnijeg razvoja poljoprivrednog sektora, kojem je, sve do Drugog svetskog rata, pripadalo 76 odsto stanovništva. Nije bio rešen problem usitnjavanja poseda, koji je zbog velikog demografskog porasta postao još ozbiljniji. Pred Drugi svetski rat 62,1 odsto srpskih seoskih gazdinstava posedovalo je samo do 5 ha zemlje i trpelo sve posledice usitnjenog poseda – od nedostatka slobodnog kapitala do smanjenja stočnog fonda. Taj proces pratila je i ubrzana urbanizacija gradova koji su postali industrijski centri i, naročito, snažan razvoj Beograda kao političkog i kulturnog



centra. Zbog svega toga možemo se složiti sa Mari-Žanin Čalić kada zaključuje da u Srbiji do Drugog svetskog rata nije došlo do sveobuhvatne reforme društva, iako su, od sredine 19. veka, preduzimane značajne izmene u agrarnom, trgovinskom, zanatskom i porodičnom pravu, po uzoru na nemačko i francusko zakonodavstvo. Ona ocenjuje da je državna politika reformi ostala sve vreme kolebljiva, pošto je stalno pokušavala da jednom pokrenute snage ponovo zaradi. Sve to dovelo je do toga da „inovativni potencijal nije bio dovoljan da potpuno raskine okove predmodernog privrednog i društvenog ustrojstva”, zbog čega Srbija i Jugoslavija ni do pred Drugi svetski rat nisu postale moderne, razvijene i građanske države.

Drugi svetski rat doneo je novu dramatičnu fazu srpske moderne istorije, uvodeći je u građanski rat. S jedne strane našla se partizanska, organizovana i disciplinovana vojska koja je, uz stalnu borbu protiv okupatora, vodila i borbu za revolucionarni preokret i uvođenje komunizma. S druge strane bila je slabo organizovana, nedisciplinova i nedovoljno subordinirana Jugoslovenska vojska u otadžbini koja je rat otpočela kao pokret otpora, ali je u Srbiji, već u jesen 1941, ušla u kolaboraciju sa okupacionim snagama pokušavajući da se, na prvom mestu, bori protiv komunistički orijentisanih partizanskih jedinica. Na tlu same Srbije sukob nije bio tako brutalan koliko u drugim, nacionalno mešovitim delovima nekadašnje jugoslovenske države, gde je, uz borbe konkurentskih vojski, vođen i rat protiv etnički „drugih”. Međutim, kada se rat 1944. vratio na tlo Srbije, doneo je sa sobom svu žestinu građanskog rata, nadovezujući se na političku tradiciju, ali stvarajući i temelj za novi krug nasilja. Partizani su, sada uz podršku saveznika, vodili borbu za oslobođenje od okupatora i dolazak na vlast, dok su četničke jedinice, ostavši i bez međunarodne podrške, ušle u potpunu kolaboraciju na svim nivoima u pokušaju da spreče dolazak komunističkih konkurenata na vlast. Ti sukobi ostavili su još raspolučeniju Srbiju, koja je svojim tra-

dicionalnim političkim podelama (obrenovićevci–karađorđevićevci, radikali–naprednjaci, radikali–samostalci) pridružila i novu – podelu na partizane i četnike, iz koje Srbija ni početkom 21. veka ne uspeva da izađe na jasan, zreo, racionalan i demokratski način.

Dolazak komunističke vlasti doneo je novu spiralu nasilja. Od surovih obračuna sa političkim neistomišljenicima do nasilne izmene društva i obračuna sa „neprijateljskim društvenim slojevima”, novo-uspostavljeni poredak iznova je ostrastio autoritarnu matricu političke kulture. Iako je nasilje nad društvom i pojedincima bilo otvorenije nego ikada pre, ono ipak mora biti posmatrano u kontinuitetu istorije političkog nasilja u srpskoj istoriji, jer je kao svog najvažnijeg saveznika imao autoritarnu, čak i totalitarnu, političku matricu.

Nasilje se posle 1945. godine odrazilo i na čitavo društvo. Konfiskacijama, nacionalizacijama i agrarnim reformama uništena je predratna gradska i seoska elita, čime je zadat trajni udarac upravo onim slojevima koji su mogli igrati neku ulogu u građanskoj modernizaciji zemlje. S druge strane, pokrenut je proces forsirane, komunističke modernizacije koji je na prvo mesto stavio brzu industrijalizaciju. Taj koncept proizlazio je iz nove ideologije i trajno je promenio srpsko društvo. U vremenu od 1946. do 1985. godine industrijska proizvodnja povećana je oko trideset puta, pri čemu se, uglavnom, radilo o novim industrijama koje su bile nepoznate do Drugog svetskog rata. To je dovelo i do nagle promene društvene strukture, pri čemu su Srbija i Jugoslavija izgubile karakter agrarne zemlje. Tako je 1948. godine u gradovima živelo 21 odsto stanovnika, a 1981. čak 47 odsto. Već od prvih godina po završetku rata nastupila je izuzetna socijalna i geografska mobilnost, potpuno nepoznata u prethodno slabo pokretljivom društvu (samo 1948. godine 3,1 milion ljudi promenio je mesto boravka). Ipak, ta ubrzana industrijalizacija i društvena promena nisu približili srpsko

društvo razvijenim zapadnim društvima. Sa nastupanjem duboke ekonomske krize početkom osamdesetih godina pokazalo se da većina industrijskih preduzeća posluje nerentabilno i da roba koju proizvode nije konkurentna. Ispostavilo se i da je ogroman talas urbanizacije više pripadao procesu rurbanizacije nego stvaranju stvarnog gradskog stanovništva koje bi u procesima koji su sledili moglo da odigra veću ulogu u demokratizaciji zemlje.

S političkog stanovišta, savez između siromašnog, egalitarnog društva, autoritarne matrice političke kulture i kolektivističke društvene i političke svesti učinio je da je poredak nastao posle 1945. u Jugoslaviji imao daleko veću podršku stanovništva nego u drugim zemljama Istočnog bloka. Slabost predratnog građanskog društva i tananost demokratskih iskustava doveli su do toga da jugoslovensko i srpsko građanstvo nije pokrenulo masovnije pokrete otpora kakve su poznavale, u prethodnom periodu daleko razvijenije, Poljska, Čehoslovačka ili Mađarska. To jeste bila posledica „mekog“ oblika komunizma, izlaska Jugoslavije iz Istočnog bloka i otvaranja prema Zapadu, koji su omogućili bolji standard i veće slobode nego u bilo kojoj drugoj zemlji iza „gvozdene zavese“, ali, čini se da je presudnije bilo to što je u samoupravnom socijalizmu većinski deo zaostalog društva racionalno video svoju socijalnu šansu, ne osećajući pri tom veliki problem zbog nedostatka sloboda. Primeri pojedinačnih otpora i zatvorskih iskustava Milovana Đilasa ili Mihajla Mihajlova, teorijskog i političkog otpora grupe Praksis i dela profesora beogradskog Univerziteta ili studentskog bunta 1968, pokazali su se, kao i u prethodnim iskustvima tokom 20. veka, kao izazovi nedovoljno snažni da pokrenu društvo u borbi za demokratiju.

Tako je bilo i sa oblicima civilnog društva koji su počeli da nastaju posle Titove smrti, tokom 80-ih godina. Tada su se formirale grupe

građana koje su se zalagale za uspostavljanje nezavisne javnosti i pravne države, peticione kampanje, formiran je Odbor za zaštitu slobode ličnosti i izražavanja, održavane su javne tribine na „vruće“ društvene i političke teme u Udruženju književnika, Domu omladine i Studentskom kulturnom centru. Tada, osamdesetih godina, pojavio se i niz ekoloških, antinuklearnih, pacifističkih i feminističkih organizacija. Iako je tih godina značajno liberalizovana debata u društvu, kasnije se pokazalo da je ceo javni prostor imao veoma tanku liberalnu i demokratsku osnovu i da, u presudnim godinama s kraja 80-ih, nije bio sposoban da državu povede u pravcu u kome će krenuti najveći deo istočne Evrope posle pada Berlinskog zida. Ponovo se ispostavilo da društvo nije imalo ni snage ni potrebe da podrži neformalne institucije civilnog društva ili pojedince koji su dizali glas protiv režima. Borba za širenje polja slobode ostala je njihova lična stvar i njihov sopstveni rizik. Budući da je otpor ostao zatvoren u veoma uski krug intelektualaca, nije bilo prepoznatljive društvene snage (kao u zemljama srednje Evrope) koja bi mogla da preuzme borbu za ukidanje tog poretka i, posle pada Berlinskog zida, prihvati odgovornost za sveobuhvatni proces tranzicije. Iskustvo samoupravnog socijalizma u Srbiji i Jugoslaviji nije ostavilo ni kritičnu masu onih ljudi koji su zadržali moralni integritet, neophodan da bi sa autoritetom preuzeli rukovođenje u okviru demokratskog sistema i da bi povelili društvo u nužne ali bolne reforme. Mali broj preostalih srpskih disidenata za to nije imao snage. Posebno nije bilo snage koja je mogla da se izbori za to da srpsko društvo, posle kraha komunizma, umesto barjaka nacionalizma ponese zastavu slobode.

U tom kritičnom trenutku istorije, kada se pred Srbiju i bivšu Jugoslaviju ponovo otvorila mogućnost reforme i demokratskih promena, jugoslovensko društvo ušlo je u novi ciklus ratova. Očigledno nemoćno da na izazov postkomunističke tranzicije odgovori

snažnim reformskim zamahom, ono je otvorilo sebi put u novo, dotada nezabeleženo ratno i političko nasilje. U tu novu spiralu zla Srbiju će uvesti njen skoro plebiscitarno izabrani vođa Slobodan Milošević, koji je za svoju politiku dobio skoro nepodeljenu podršku elite. Umesto demokratizacije i stvarne transformacije društva, srpska elita je izabrala rat za prekomponovanje bivše jugoslovenske države. Ratovi koji su vođeni od 1991. do 1999. godine doveli su do najtežih zločina počinjenih na tlu Evrope posle Drugog svetskog rata; uveli su Srbiju u potpunu međunarodnu izolaciju; posle izgubljenih ratova naterali su srpski narod na povlačenje sa prostora na kome je ranije vekovima živeo; doveli su do potpunog sloma privrede, kriminalizacije države i moralne otupelosti društva koje teško nalazi kriterijume i nove vrednosti. Ti ratovi doveli su Srbiju do najniže tačke u njenoj istoriji, a njene vođe i ideologe odveli pred sud Ujedinjenih nacija pod optužbom za genocid.

Za temu odnosa politike i društva period vladavine Slobodana Miloševića posebno je važan. U tom vremenu je podela između države, društva i civilnog društva bila dovedena do vrhunca. Neophodno je naglasiti da je Slobodan Milošević okončao jednopartijski režim i nizom, iako nedemokratskih, zakona omogućio stvaranje višestranačke političke scene, čestih izbora za različite nivoe vlasti, prvu opozicionu štampu, nezavisne radijske i televizijske kuće. Posebno je bio upečatljiv razvoj nevladinog sektora koji je bujao u vreme Miloševićeve vlasti, kada je tokom devedesetih godina bilo registrovano 1200 nevladinih organizacija na saveznom nivou i još oko 20.000 na lokalnom. Nemali broj tih organizacija borio se za ljudska i manjinska prava, protiv rata i za uspostavljanje demokratskog poretka. Opozicione stranke organizovale su, u nekoliko navrata, masovne političke proteste, od kojih su neki, zajedno sa studentskom pobunom, trajali mesecima i zadivili čitav svet. Ipak, režim Slobodana Miloševića uspeo je da odoli svemu tome i samo je konačno ostvarenim jedinstvom opozicije i do tada neviđenom

organizovanošću smenjen na izborima i petooktobarskim demonstracijama 2000. godine.

Zbog svega toga se čini da je Miloševićev režim posebno zanimljiv za analizu osnovne teme ovog eseja. Slobodan Milošević može se smatrati inovativnim u istoriji antidemokratskih političkih poredaka. Sistem koji je on stvorio mogli bismo da nazovemo i postmodernim totalitarizmom, totalitarizmom koji sve dopušta svojim nezadovoljnim građanima, osim da njegovu vlast stvarno ugroze. Radilo se o totalitarizmu, jer je taj poredak kontrolisao sve ključne poluge stvarne vlasti – partija je imala potpunu kontrolu nad svim organima nepodeljene vlasti, uključujući i potpuno zavisno sudstvo. Vladajuća partija kontrolisala je vojsku, policiju, kompletnu privredu i novčane tokove. Stvorena je neka vrsta političkog aparthejda u kome su dve sukobljene stane, vlast i njeni protivnici, živeli jedni pored drugih, bez međusobne komunikacije i bez mogućnosti uticaja. To je bila autentična inovacija u teoriji i praksi totalitarizma i jedan od njenih najzloćudnijih dometa, jer se činilo da su institucije civilnog društva same od sebe gubile snagu i padale u apatiju nemoćne da bilo šta suštinsko postignu. Civilno društvo našlo se u apsurdnoj situaciji. Dovedeno je u zamku: njegovo postojanje bilo je nužan preduslov promena u Srbiji, ali je režim učinio da i ono samo, kao i opozicione stranke, više od deset godina bude deo totalitarnog poretka kome su služili kao skladište za odlaganje nezadovoljstva građana.

Uz to, došlo je i do patoloških izvitoperenja društva, jer su rat u čitavom okruženju i sankcije prouzrokovali ne samo stvaranja nove, ratne finansijske elite, nego i kriminalizaciju društva u kome je korupcija postala jedan od osnovnih principa funkcionisanja. Kriminalizovana država i društvo čine nasleđe koje je ostalo posle odlaska Miloševića sa vlasti. Demokratski izabrane vlade posle 2000.

godine nisu uspele da se izbore sa tim teškim nasleđem, a posle ubistva najubedjenijeg nosioca reformi Zorana Đinđića, srpsko društvo i politika ostali su dezorijentisani, bez jasne slike budućnosti, zapreteni nespremnošću da se suoče sa prošlošću i da se, na osnovu jasnog društvenog konsenzusa, pokrenu ka promenama i evropskim integracijama. Samopercepcija nije dobila neophodnu kritičnost, ciljevi nisu racionalno postavljeni, odnos prema stvarnosti ostao je, u velikoj meri, iracionalan, a strah od promena ponovo preti da od zaostalosti napravi ideologiju.

Ukoliko se prati opisani razvoj političke sfere u poslednja dva veka, moglo bi se zaključiti da je Srbija doživela svojevrsnu regresiju. Dok je politička elita od sredine 19. veka, uz sve otpore, nedoslednosti i diskontinuitete, pokušavala da modernizuje srpsku državu i da politiku makar delimično ustroji u skladu sa zapadnim liberalnim konceptima, tokom kasnijeg razvoja sve izraženiji su bili antimodernizacijski projekti i autoritarna politička kultura. Ne smatram, međutim, da ovaj zaključak ide u prilog na početku pomenutoj prvoj grupi istoričara koja tvrdi da se to dogodilo zbog ulaska u zajedničku jugoslovensku državu i, kasnije, pripajanja sovjetskoj interesnoj zoni. Čini se da je ključ za objašnjenje ovog fenomena leži dublje, u kontradikcijama srpskog unutrašnjeg razvoja, upravo u razdvojenim putevima razvoja politike i društva koji su praćeni u ovom eseju. Modernizacija države i politike bila je moguća zahvaljujući naporima obrazovane političke i intelektualne elite, ali, budući da je društvo stagniralo, vremenom su se te dve sfere sve više udaljavale. Kao što je u ovom eseju opisano, srpsko društvo, sve do nasilne i, ponovo, antidemokratske promene 1945. godine, nije doživelo stvarnu reformu. Do dolaska komunizma nisu stvoreni oni slojevi kojima je, kao u zapadnoj i srednjoj Evropi, demokratija bila životni interes, koji su borbu za nju mogli da iznesu do kraja, koji su imali snage da je odbrane, ili (kao u slučajevima Španije ili čak Grčke) da je obnove

posle decenija nedemokratskih režima. Društvene grupe kojima bi demokratizacija i modernizacija bile pitanje opstanka nikada nisu stekle preovlađujuću snagu u srpskom društvu. „Demokratski eksperiment“ nije iza sebe imao „savez elita“, nije postao vitalni interes moćnih delova društva. On je ostao projekat obrazovane građanske manjine koja tu bitku u Srbiji nije dobila. Ona nije imala ni snage ni odlučnosti da reformiše društvo, pa je demokratija u srpskom društvu sve više ličila na kap ulja na vodi: ostala je ograničena u svom uskom krugu iz kojeg nije mogla da izađe, nije imala snage da preplavi celo društvo, ostala je izolovana i jasno omeđena od preovlađujuće nerazvijenosti društva.

Zbog svega toga mogla bi se, kao ključni problem u srpskoj modernoj istoriji, izdvojiti društvena stagnacija, nemoć i nesposobnost društva da izađe iz začaranog kruga siromaštva i da svojim unutrašnjim snagama krene putem reforme i modernizacije. Kako je opisano, društvo za takav pomak nije imalo dovoljno potencijala, ali ono što na kraju ovog eseja ostaje kao pitanje od posebnog značaja jeste kako objasniti činjenicu da je elita, koja je u politici često imala prosvećene ideale, svesno kočila reformu društva? Da li se radilo o strahu od cene koja se mora platiti da bi se društvo reformisalo? Da li je u pitanju bio strah od gubitka društvenog i političkog monopola koji se neokrnjen mogao zadržati samo u nerazvijenom društvu? Da li je od odlučujućeg značaja bila strepnja da bi modernizovano, evropeizovano društvo izgubilo patrijarhalni identitet koji je bio, kako je neretko navođeno, neophodan da bi se, održavanjem herojskog kodeksa, ostvarilo nacionalno ujedinjenje? Da li je najvažniji problem srpskog razvoja bio u dualizmu same elite, koja je, poreklom sa sela ili varošica, napravila izuzetan socijalni skok, ali je zadržala stalnu dualnost patrijarhalnog i modernog, pa samim tim nije ni mogla snažno i beskompromisno da povuče društvo iz letargije? Sva ova pitanja zahtevala bi nova istraživanja elite i prepreka koje su se



pred njom nalazile tokom poslednja dva veka, ali čini se, na osnovu istorijskog iskustva, da se pred srpsku elitu ultimativno postavlja zahtev da načini dubinski reformski rez i oslobodi potencijale koje ima srpsko društvo.

*Ljubodrag Dimić, Miroslav Jovanović, Dubravka Stojanović, Srbija 1804-2004. Tri pogleda ili poziv na dijalog, Beograd 2005.*



## **STEEPLECHASE. POLITIČKA KULTURA KAO PREPREKA MODERNIZACIJI SRBIJE**

Srbija je danas jedna od najkontroverznijih država evropskog kontinenta. Predsednički i parlamentarni izbori koji su održani u februaru i u maju 2008. godine pokazali su da je njeno društvo preteći podeljeno na dve gotovo jednake celine koje budući razvoj svoje države vide na dijametralno različite načine. Dok se oko polovine građana opredelilo za evropske integracije, druga polovina glasala je za izrazito antievropski orijentisane političke stranke. To je značilo i podelu na svim ključnim pitanjima daljeg razvoja. Bio je to izraz dubinskih neslaganja o suštinskim problemima kao što su tranzicija, privatizacija, strane investicije, evroatlantske integracije, pravna država, tržišna privreda... Drugim rečima, to je značilo da krucijalna pitanja daljeg razvoja Srbije ostaju otvorena i da društvo nije postiglo ni minimum konsenzusa oko strategije sopstvene budućnosti. Zbog toga se čini da je srpski slučaj jedinstven u današnjoj Evropi, što predstavlja izazov stručnjacima da proniknu u uzroke koji su srpsko društvo doveli do tako duboke krize. Budući da se radi o državi s najvećim brojem stanovnika na zapadnom Balkanu, izvesno je i da se njena kriza odražava na preostale države tog prostora koje još čekaju svoje približavanje Evropskoj uniji. Istovremeno, teško nasleđe rata iz 90-ih godina dodatni je teret s kojim srpsko društvo nije imalo snage da se suoči, pa samim tim ni da u potpunosti napusti programsku platformu koja ga je uvela u te ratove. Ta činjenica donosi dodatnu nestabilnost inače rovitom regionu, još uvek opterećenom nacionalnim mržnjama koje koč ionako davno usporeni razvoj.

Uzroci te dubinske krize srpskog društva u velikoj meri imaju istorijske korene. Snažne unutrašnje napetosti u dinamičnom okviru 19. i 20. veka proizvele su gotovo dramski nabijenu modernu političku

istoriju Srbije. U ta dva veka Srbija je ratovala deset puta. Sedam puta – najčešće nasilno – smenjene su dinastije i celokupne državne elite. U vremenu od 1835. godine do 2006. promenjeno je jedanaest ustava. Deset puta izveden je – u najvećem broju slučajeva drastičan – zaokret u spoljnoj politici. Granice su menjane sedam puta: od ustaničke Srbije do Jugoslavije, i nazad. Državno-pravni okvir promenjen je, takođe, sedam puta: od kneževine i Kraljevine Srbije do Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i Kraljevine Jugoslavije, zatim do SFRJ, SRJ, SCG i, na kraju, Republike Srbije. Politički sistemi menjani su od orijentalne despotije, preko pokušaja prosvetljenog apsolutizma, parlamentarne monarhije, kraljeve diktature, komunističke diktature, mekog socijalizma, tvrdog nacionalizma, do pokušaja demokratije. Tri puta je bila okupirana, tri puta oslobođana, a Beograd je pet puta bio bombardovan.<sup>1</sup>

Međutim, taj brzi ritam događaja ostao je samo na površini. On nije uspeo da podstakne suštinsku modernizaciju društva, nije promenio matrice predmodernog sistema vrednosti koji je nastavio da dominira javnom sferom. Bez obzira na sve potrebe i prelome, diskontinuitete i preokrete, matrica je, kao dubinski uzrok, bojila samo naizgled dinamičnu stvarnost, čineći da ona danas, posle svega, veoma podseća na primere koji se mogu naći prilikom istraživanja vremena starijeg od jednog veka. Činjenica da su neke današnje političke prilike, dileme ili problemi gotovo nepromenjeni u odnosu na one koji su mučili građane Srbije krajem 19. veka dolazi odatle što je način funkcionisanja sistema, od tog vremena, doživeo sasvim neznatne izmene.

On je opstao skoro nedodirnut brzim promenama u sferi političke istorije, začauren u opni predmoderne političke kulture koja se

---

<sup>1</sup> Podaci preuzeti iz Miroslav Jovanović, „Srbija 1804-2004: razvoj opterećen diskontinuitetima (sedam teza)“, u: *Srbija 1804-2004. Tri pogleda ili poziv na dijalog*, Beograd, 2005, str. 149-205.

pokazala čvršćom od izazova koji su se pred njom neprestano smenjivali. Ona je zadržala kontinuitet, koji se ispostavio jačim od svih dramatičnih diskontinuiteta, i time postala jedan od presudnih procesa dugog trajanja koji su uticali na noviju srpsku istoriju. Zbog toga istorijska istraživanja političke kulture mogu pomoći u razumevanju današnjeg vremena i u pokušajima da se objasne uzroci problema s kojima se suočava srpsko društvo.

U ovom radu politička kultura će biti analizirana na tri nivoa: 1. nivo političke komunikacije; 2. nivo funkcionisanja institucija; 3. ideološki nivo. Na prvom nivou, nivou političke komunikacije, može se, za ovu priliku, izdvojiti kratka analiza dubinskog antipluralizma koji je bojio političke odnose u Srbiji početkom 20. veka<sup>2</sup>. Za tu analizu potrebno je reći da je u Srbiji, posle nasilnog prevrata 1903. godine, uveden sistem parlamentarne monarhije koji je svoje utemeljenje našao u liberalnom ustavu, sačinjenom po ugledu na belgijski uzor iz 1831. godine. Na toj osnovi bila je predviđena jasna podela vlasti i uvođenje demokratskih procedura po ugledu na najrazvijenije evropske standarde tog vremena, praćenih gotovo opštim pravom glasa za muškarce i usvojenim liberalnim zakonima o slobodi štampe, zбора, govora i udruživanja, čime su bili postavljeni temelji demokratskog i parlamentarnog sistema. To vreme je, zbog toga, ostalo zapamćeno kao „zlatno doba srpske demokratije“ i time postalo jedan od temeljnih istorijskih mitova.

Međutim, kada počne da se analizira način na koji je funkcionisao taj sistem, može se uočiti da institucije nisu funkcionisale po zamišljenom modelu, već da su se vremenom potpuno obojile dominantnim predmodernim shvatanjem politike koje je kočilo rad ustanova i dovodilo do obesmišljavanja inače dobro postavljenih temeljnih

---

2 O tome opširnije u: *Olga Popović-Obradović, Parlamentarizam u Kraljevini Srbiji 1903-1914, Beograd, 1997; Dubravka Stojanović, Srbija i demokratija 1903-1914. Istorijska studija „zlatnog doba srpske demokratije“, Beograd, 2003.*

državnih zakona. U tom predmodernom političkom modelu politika ne predstavlja način za artikulaciju i rešavanje društvenih konflikata, već se razume kao sukob, kao rat u kome je protiv političkih protivnika dozvoljeno upotrebiti sva sredstva, kako su govorili pripadnici opozicije. Time se neprestano stvara utisak da je čitav život sveden na politiku i da od nje sve zavisi. Nestranačka štampa s početka 20. veka pisala je da su se među strankama rasplamtele strasti koje Srbiju dovode u bolesno stanje u kome su „inati i osvete, mržnje i klevetanja, proganjanja i prokazivanja odlike kojima se obeležava doba gde partijske strasti ne umeju više da nađu sebi granice”<sup>3</sup>. Opisivan je duh netolerancije koji je vladao političkim životom<sup>4</sup>, u kome je sloboda svedena na „slobodu kavge”<sup>5</sup>, a sve što je opšte podređeno „razdrobljenosti političkih stranaka, ličnoj mržnji i zavadi, pojedinačnim prohtevima, koterijskim računima, pretežnosti svake posebnosti”<sup>6</sup>.

Jedna od osobina tog „političkog fanatizma”<sup>7</sup> bilo je razmenjivanje najoštrijih optužbi među zavađenim taborima na koje su svi ostajali indiferentni, što je stvaralo utisak da ne postoje granice u onom što se može reći<sup>8</sup>. To stanje dobro su opisivali pripadnici opozicije, pa je tako konzervativac i profesor Pravnog fakulteta Živojin Perić pisao da je u Srbiji teško naći političara koji može u svom političkom protivniku da poštuje čoveka<sup>9</sup>, što je dovodilo do potpune blokiranosti javnog života ličnim uvredama koje su vremenom same sebi postale smisao. Politički protivnici nisu bili shvatani kao saradnici na zajedničkom poslu ostvarenja opšteg dobra, već kao „krvni neprijatelji”<sup>10</sup>, što je značilo da „politički drugi“ nije legitiman, čime

3 „Hajdučija“, u: *Politika*, 10. avgust 1907.

4 „Na novu godinu“, u: *Trgovinski glasnik*, 11. januar 1904.

5 „Uvodnik“, u: *Trgovinski glasnik*, 11. jun 1906.

6 „Uvodnik“, u: *Trgovinski glasnik*, 10. jul 1905.

7 „Rešenje krize“, u: *Štampa*, 29. mart 1908.

8 „Ljudi i moral u Skupštini“, u: *Štampa*, 30. jun 1907.

9 „Moral i politika“, u: *Nedeljni pregled*, 31. decembar 1910.

10 Govor Andre Đorđevića, u: *Stenografske beleške Narodne skupštine, 1905-I, 16. decembar 1903, str. 258.*

se otvarao prostor za surove političke obračune, uključujući i dugu istoriju političkih ubistava<sup>11</sup>. Takav odnos prema drugom, a naročito prema svim vrstama manjina, formirao je poseban politički rečnik<sup>12</sup> koji je svojom žestinom ukidao normalnu političku komunikaciju. Ta „pena reči”, kako su govorili savremenici, stvarala je utisak velike slobode govora, ali je, u suštini, slobodu pretvarala u anarhiju. Reči više nisu imale težinu, pa samim tim ni izgrađene institucije nisu više imale smisao artikulacije i kanalisanja društvenih konflikata. Konflikta su ostajali izvan institucija, što je bio jedan od razloga za povremene vaninstitucionalne, često i krvave preokrete koji su imali značenje revolucionarnih smena vlasti. Zbog nedostatka političke komunikacije izgrađene institucije su gubile smisao, o čemu veoma ilustrativno govori jedna opoziciona analiza iz 1907. godine:

„To je sistem u kome građani formalno imaju sva prava, ali ne smeju ni jedno upotrebljavati. Jedan naročit, hibridan režim kakav je moguć samo u balkanskim zemljama. Formalno je taj režim vrlo slobodouman, stvarno on je negacija svake slobode“<sup>13</sup>.

Taj citat je gotovo dijagnoza političkih problema u Srbiji, zbog čega se ove analize skoro neizmenjene mogu primeniti i u današnjoj Srbiji. Predmoderna, antipluralna politička kultura osnova je autoritarnog političkog ponašanja u kojem burni sukobi maskiraju društvenu stagnaciju i dodatno kočiti svaki razvoj blokadom funkcionisanja sistema, o čemu će kasnije biti reči. To je jedna od trajnih odlika srpskog političkog sistema koja, dalje, proizvodi posledice. Zbog toga i za današnje srpsko društvo, kao i za ono 1905. godine, kao najpreciznija analiza važe reči jednog od najvećih zagovornika

11 O tome više u: Latinka Perović, *Između anarhije i autokratije. Srpsko društvo na prelazima vekova 19-21*, Beograd 2006.

12 Opširnije u: Dubravka Stojanović, „Simboli i ključne reči u diskursu političkih stranaka u Srbiji početkom 20. veka“, u: *Godišnjak za društvenu istoriju*, 1-3, 2002, str. 29-51.

13 „Stambulovština“, u: *Pravda*, 28. januar 1907.

moderne, Jovana Skerlića: „Mesto iskrene i svesne političke stranke koja otvoreno i pošteno bije boj pod razvijenom zastavom ideja i načela, dolazi gomila koja se valja po prašini otimajući se za mesta i zarade. Dok se u celom svetu politička borba uređuje i tako reći kanalizuje, kod nas još uvek ostaje u haotičnom stanju, gde drugih pobuda nema do inata i apetita, gde se smatra da je sve dopušteno: politička licitiranja, prekonocne promene mišljenja, najneprirodniji savezi i prodaje savesti.“<sup>14</sup>

Drugi nivo problema koji će biti analiziran u ovom tekstu jeste način funkcionisanja institucija. Iako utemeljene u zakonima koji su bili usklađeni sa tadašnjim evropskim demokratskim standardima, institucije su, s protokom vremena, sve manje ličile na svoje evropske uzore. Zakonom uspostavljena jasna podela vlasti često je bila narušavana, posebno preuzimanjem izvesnih zakonodavnih ingerencija od strane izvršne vlasti.<sup>15</sup> Parlamentarni poredak ustrojen po francuskom modelu značio je da se srce sistema nalazilo u skupštini, ali su, gubljenjem moćne većine, vladajuće stranke centar vlasti prebacivale na vladu, zbog čega su narodni poslanici često protestovali govoreći da je parlament samo ukras koji nema nikakvu stvarnu moć<sup>16</sup>. Politički uticaj vojnih činilaca, naročito grupe zaverenika koji su 1903. godine na vlast doveli dinastiju Karađorđević, dodatno su derogirali važnost institucija, jer se često dešavalo da su se ključne državne odluke donosile mimo javnosti i predviđenih procedura, na mestima koja nisu bila pod kontrolom demokratskih institucija.<sup>17</sup>

---

14 Jovan Skerlić, „Politička književnost“, u: *Sabrana dela, VII, str. 198. (pisano 1906. godine)*

15 Olga Popović-Obradović, *Parlamentarizam u Srbiji, str. 317.*

16 „Vlada i skupština“, u: *Odjek, 26. mart 1913.*

17 *O delovanju vanustavnih činilaca vidi: Vasa Kazimirović, Crna ruka. Ličnost i događaji u Srbiji od prevrata 1903. godine do Solunskog procesa 1917. godine, Kragujevac, 1997.*

Sličan je bio slučaj i sa drugim institucijama koje su, počev od 80-ih godina 19. veka, bile formirane u skladu s modernim demokratskim zakonodavstvom. Zakon o slobodi udruživanja (1881. godine) omogućio je formiranje modernih demokratskih stranaka, svega nekoliko godina posle nastanka prvih takvih organizacija u Velikoj Britaniji. Srpske stranke uzele su svoje nazive i programe iz evropske baštine, vezujući se na taj način za ključne koncepte tog vremena: liberalizam, konzervativizam, radikalizam, socijal-demokratiju.<sup>18</sup> Ipak, njihova organizacija, gotovo vojnička subordinacija unutar stranke, neprikosnovenost njihovih nesmenjivih vođa, zabrana frakcija i različitog mišljenja, kao i stalno drobljenje i cepanje stranaka, kao posledica nedostatka unutrašnje demokratije i nepoštovanja procedura, činili su da su te organizacije više ličile na zavađene porodice nego na institucije čiji je smisao da kanališu i artikulišu društvene sukobe.

Shvatanje stranke kao proširene porodice i svođenje unutrašnjih odnosa na lične afinitete vodilo je zasićenosti celog javnog prostora ličnim odnosima, dok su politička načela zamenjivana strasnim odnosima ljubavi i mržnje koji su kočili rad državnih institucija, stavljajući lični iznad javnog interesa.<sup>19</sup>

Slične deformacije mogu se uočiti u radu većine institucija nastalih na osnovu liberalnog zakonodavstva. U Srbiji je sloboda štampe uvedena kada i u izvesnom broju liberalnih evropskih država tog vremena. Zakon koji je usvojen posle prevrata 1903. godine podrazumevao je da se novine mogu cenzurisati samo u slučaju uvrede sopstvenog ili stranog monarha. Bilo je slučajeva da je novine ujutro

---

18 Dragoslav Janković, *Rađanje parlamentarne demokratije. Političke stranke u Srbiji 19. veka*, Beograd, 1997.

19 Detaljnije u: Dubravka Stojanović, „Party Elites in Serbia 1903-1914: Their Role, Style of Ruling, Way of Thinking“, in: *Eliten in Südosteuropa. Rolle, Kontinuitäten, Brüche in Geschichte und Gegenwart*, ed. W. Hopken, H. Sundhaussen, München 1998, str. 129-143.



zaplenila policija, ali su one tokom dana najčešće bivale oslobađane odlukom suda koji jeste poštovao zakon o slobodi štampe. Ipak, postojale su ekipe nepoznatih lica koje su drvenim palicama lomile privatne lake štamparske mašine i na taj način regulisale kontrolisano pisanje štampe. Te grupe niko nikada nije identifikovao. Zakon o slobodi udruživanja takođe je bio liberalan, pa je, pored osnivanja stranaka, pokrenuo čitav talas građanskih udruženja.<sup>20</sup> Bilo ih je nekoliko stotina, od esperantista, spiritista ili antialkoholičara, do onih za zaštitu dece ili životinja. Ipak, kada je 1904. godine napravljeno prvo pravo političko udruženje, Društvo za legalno rešenje zavereničkog pitanja, njegovi osnivači suočili su se s raznim vrstama vaninstitucionalnih pritisaka.

Radilo se o udruženju koje su osnovali mlađi oficiri predvođeni braćom Pavlom i Maksimom Novakovićem, koji su smatrali da se oficiri-zaverenici iz 1903. godine moraju udaljiti iz vojske zbog ubistva kralja i kraljice i da ih je potrebno krivično goniti. Pod pritiskom zaverenika, braća Novaković su uhapšeni 1906. godine i, u prisustvu ministra policije i šefa policije grada Beograda, ubijeni u Beogradskoj policiji. Iako je kasnije i sudski utvrđena odgovornost ministra za smrt političkih protivnika, on nikada nije izašao pred sud krijući se iza poslaničkog imuniteta.<sup>21</sup>

Jedan od uzroka hroničnog atrofiranja institucija bila je stalna dominacija koncepta partijske nad konceptom pravne države.<sup>22</sup> Odluke i interesi klijentelističkih grupa u političkim strankama bili su važniji od procedura i zakona. Stranke na vlasti videle su sebe kao arbitra ukupnih odnosa, čije je mišljenje iznad zakona, što je

20 *O tome: Dubravka Stojanović, Kaldrma i asfalt. Urbanizacija i evropeizacija Beograda 1890-1914, Beograd, 2008, str. 252-265.*

21 *Detaljnije o slučaju braće Novaković u: Olga Popović-Obradović, Parlamentarizam u Srbiji, str. 385-390.*

22 *Olga Popović-Obradović, „(Jedno)partijska država“, u: Povelja, br. 103-104, januar – februar 2007. Latinka Perović, Između anarhije i autokratije, str. 119.*

jedan od najvažnijih ideologa Narodne radikalne stranke, Stojan Protić, otvoreno u skupštini govorio, naglašavajući da „Vlada ne samo da može nego ponekad i mora da uradi nešto mimo zakona“<sup>23</sup>. Moć političkih stranaka proizlazila je iz nemoći građanskog društva da ograniči vlast. S druge strane, biti u stranci i biti na vlasti bio je izuzetno važan faktor socijalne mobilnosti, jer je u siromašnom i usporenom društvu politika bila jedan od glavnih načina da se obezbedi sigurnija i bolja egzistencija.<sup>24</sup> Vlast se i zbog toga branila svim sredstvima. Silazak s vlasti se identifikovao s krajem privilegija, sa oduzimanjem imovine, a često i sa životnom ugroženošću. To je bio još jedan od uzroka koji su činili da je borba za vlast više ličila na puzeći građanski rat nego na takmičenje različitih načela i koncepata. U takvoj situaciji, prva žrtva ponovo je bio javni interes.

Zbog nedostatka iskustva mirnih i regularnih smena vlasti, razvijala se među strankama dodatna isključivost koja je pozicije većine i manjine dovela do krajnjih konsekvenci. Većina je manjini osporavala bilo kakva prava, cinično joj preporučujući da ih ostvari kad jednom dođe na vlast: „Manjina ima u opšte *jedno* pravo samo: da sve svoje staranje upravi na to da i sama opet postane većina, i dok taj uspeh ne postigne mora se predati nemoći i isključenju“<sup>25</sup>. S druge strane, zbog slabih šansi da na vlast dođe izborima, manjina je uvek bila u stanju „revolucionarne pripravnosti“, spremna, ako bude potrebno, da za svoj dolazak na vlast upotrebi i nasilna sredstva. Tako je vodeći opozicioni list početkom 20. veka pisao: „Prema ovako jednoj strašnoj najezdi koja krši zakone i ustav i zavodi neku vrstu građanskog rata, dopuštena su u odbrani ne samo sva legalna sredstva, nego i sama revolucija“<sup>26</sup>. Takvi odnosi vlasti i opozicije gotovo su potpuno

23 „Samostalci ruše parlamentarizam“, u: *Samouprava*, 29. maj 1907.

24 *Dubravka Stojanović, Kaldrma i asfalt*, str. 239-243.

25 „Borba protiv većine“, u: *Samouprava*, 3. april 1908.

26 „Načelo većine i pravo manjine“, u: *Odjek*, 28. februar 1908.

ukidali svaku pluralnost koja bi trebalo da bude osnova demokratskog poretka. Isključivost i netolerancija prema drugom i drukčijem bili su temelj na kome su se zasnivali svi odnosi. Konkurentsko mišljenje bilo je, zbog toga, nelegitimno, često i nelegano, a politički protivnik video se kao neprijatelj.<sup>27</sup> U takvom shvatanju politike, kompromis se video kao slabost, a svaka nagodba bila je moralno sumnjiva. Razlike u mišljenju zato nisu shvatane kao utakmica ideja koja pospešuje razvoj zahvaljujući bogatstvu ponuđenih rešenja, već kao nepremostiva prepreka za bilo kakvu saradnju.<sup>28</sup>

Takvo stanje je u potpunosti blokiralo institucije, što je vodilo u dugotrajne paralize sistema. Istraživanja procesa urbanizacije Beograda krajem 19. i početkom 20. veka pokazuju da je glavni grad, kao potencijalni motor Srbije, bio veoma usporen u svojoj modernizaciji i to upravo zbog skleroze sistema u kome se nijedna odluka nije mogla doneti. Najveći deo „velikih radova“, ključnih gradskih infrastrukturnih poslova, pokrenut je u vreme kada se to dešavalo i u većini evropskih gradova, od kraja 70-ih godina 19. veka. Već u prvoj polovini osamdesetih godina jedna stručna komisija na čelu s predsednikom opštine posetila je veći broj evropskih gradova i, prikupivši informacije, opštini predstavila detaljan plan na osnovu kojeg je trebalo uvesti moderan vodovod i kanalizaciju, postaviti javno osvetljenje i srediti ulice.<sup>29</sup> Ipak, od tog trenutka do vremena kada su radovi privedeni kraju, pred Prvi svetski rat, prošlo je tridesetak godina. Istoričari su tu usporenost modernizacije obično pripisivali nedostatku finansijskih mogućnosti, što nije sporno, ali novija istraživanja pokazuju da se u sukobima i diskusijama o izvođenju

---

27 *Latinka Perović, Između anarhije i autokratije, str. 387.*

28 *Detaljnije u: Dubravka Stojanović, „Podele i sukobi kao deo političke kulture u Srbiji“, u: Istorija i sećanje. Studije istorijske svesti, ur. Olga Manojlović-Pintar, Beograd, 2006, str. 59-64.*

29 *Vladan Đorđević, Beogradski opštinski poslovi. Izveštaj Predsedništvu Beograda, Beograd 1884.*

radova, do postavljanja pitanja novca najčešće nije ni stizalo.<sup>30</sup> Raspravljalo se o svim mogućim pitanjima, odluke su teško donošene, pa su zatim brzo opovrgavane i retroaktivno poništavane. Neprekidno su formirane komisije da ispituju rad prethodnih komisija, što se najčešće završavalo odbacivanjem svih prethodnih ekspertiza, čime se proces odlučivanja vraćao na početak – na novo raspisivanje konkursa. Dešavalo se da između predloga da se donese odluka i donošenja odluke prođu meseci, u nekim slučajevima i godine. Ima primera da su komisije tri puta duže odlučivale o usvajanju nekog projekta nego što je bilo potrebno da se sam projekat izradi.<sup>31</sup> U nekim slučajevima prolazilo je godinu dana između definitivno donete odluke i potpisivanja ugovora. Svaki novi izbori značili su poništavanje odluka prethodne vlasti i otpuštanje gotovo celokupnog činovništva koje je radilo za prethodnu vlast, čime su poništavani i modernizacijski naponi prethodnih uprava, pa se ponovo vraćalo na početak. Nove komisije cepale su se tako da se odluke nisu mogle doneti. Gradska i državna vlast često su jedna na drugu prebacivale donošenje odluke, što je dodatno trošilo vreme i takođe vraćalo projekte na početnu raspravu.

Ključna pitanja razvoja ostajala su tako otvorena i po više decenija. Vlasti su izgledale nemoćne da donesu odluke čak i o onim pitanjima oko kojih nije bilo spora (kao što je slučaj s beogradskom kanalizacijom), ali se, u suštini, radilo o vrlo specifičnom obrascu upravljanja. U tom obrascu problemi se ne rešavaju, već se, iz faze u fazu, samo dodatno komplikuju. Dileme se otvore u tolikoj meri da se pokretanjem svake sledeće odloži zatvaranje svih prethodno otvorenih, pa se u tom udrobljavanju potpuno izgube osnovni cilj i prvobitna namera. Sami sukobi zavađenih stana postanu važniji od opšteg dobra, javni interes se izgubi u zaševicama i prepirkama

---

30 *Dubravka Stojanović, Kaldrma i asfalt, str. 361.*

31 *Isto, str. 161.*

ma surevnjivih stručnjaka i partijskih funkcionera.<sup>32</sup> U donošenju odluka najmanju vrednost su imali racionalni razlozi. Lični interesi, partijske surevnjivosti, stručne sujete, nespремnost na preuzimanje odgovornosti, potreba za osvetom, nipodaštavanje svega prethodno urađenog vodili su gubljenju suštine. Bio je to izraz nemoći elite da prevaziđe lične sukobe i da odgovori na izazove, nemoć da se prepoznaju prioriteta, da se u upravljanju postupa efikasno, uz gubitak minimuma energije.

Jedan od uzroka bio je i nedostatak plana u radu. Mnogo je dokaza koji bi tu tezu poduprli. Uzmimo, na primer, činjenicu da je struja dovedena u Beograd skoro 20 godina pre nego što je izgrađena kanalizacija, jer je to bila gotovo fiksna ideja profesora Beogradskog univerziteta Đoke Stanojevića, koji je svojim ličnim entuzijazmom i upornošću uspeo da savlada sve prepreke i u Beograd uvede struju u vreme kada je to rađeno i u drugim evropskim gradovima.<sup>33</sup> S druge strane, izgradnja kanalizacije, oko čije neophodnosti uvođenja su se svi slagali, čekala je 35 godina. Ili, drugi primer: posle 22 godine izrada projekata kanalizacije, opština je odlučila da se napravi detaljna slika Beograda, njegovih reka i da se izvrši snimanje terena, što je značilo da su svi prethodni projekti rađeni bez „prethodnih radova“, bez neophodnih podataka o samom terenu.<sup>34</sup> Radovi su zbog toga bili haotični, što je dodatno usporavalo i poskupljivalo poslove, jer se često moralo rušiti nešto što je tek izgrađeno. Opozicioni list jadikovao je sledećim rečima, itekako prepoznatljivim današnjim građanima Srbije: „Nikakva plana, nikakava sistema u radovima. Sve sami počeci, počeci s brda, s dola“<sup>35</sup>. Takav „sistem“ davao je stalno „privremena rešenja“, koja su vremenom postajala trajna, ali nikad konačna. Na taj način sva pitanja ostajala su stalno otvorena.

---

32 *Isto, str. 156.*

33 *Isto, str. 118-129.*

34 *Isto, str. 159.*

35 *Napredak. Kalendar za prestupnu 1912. godinu, Beograd 1912, str. 115.*

Privremena rešenja odnosila su energiju, trošila vreme, stvarala utisak stalne zaposlenosti, i doprinosila tome da se sve stalno vrtelo u krug. Stalna „dovijanja“ prouzrokovala su neracionalno trošenje inače skromnih sredstava, nemotivisanost i povlačenje stručnjaka iz javnih radova nakon nekoliko neuspelih pokušaja da promene „sistem“, a kod građana gubljenje strpljenja. Stalno se reprodukovao taj anarhični poredak, čime su se u svakoj novoj fazi rušila pravila koja su tek počela da se grade. Zbog toga je svaki pokušaj da se pravila nametnu bio doživljavan kao nasilje, nasilje koje stvara otpor koji se vremenom učvrstio kao otpor prema promenama, prema modernizaciji.<sup>36</sup> Tako su nastajali začarani krugovi modernizacije. Modernizacija se pojavljivala kao jedini izlaz iz nagomilanih problema, ali se iz mnogih razloga ulazak u te procese odlagao. Problemi su ostajali decenijama nerešeni, čime se cena modernizacije podizala, a to je opet vodilo njenom daljem odlaganju. Snaga i novac trošili su se na parcijalne promene, koje su se poništavale, ostajući bez sistema koji bih ih objedinio.

Opisani problemi u političkoj kulturi bili su u najdubljoj vezi s ideološkim konceptima koji su dominirali u srpskoj političkoj misli tokom 19. i 20. veka, i to je treći nivo analize u ovom radu. Tu ideologiju prva je u srpskoj historiografiji rekonstruisala Latinka Perović, pokazujući u svojim brojnim radovima da se radi o čvrstom sistemu koji je, tokom vremena, menjao oblik, pa i mesto na političkoj sceni, ali čije su osnovne komponente ostale nepromenjene.<sup>37</sup> Radi se, po Latinki Perović, o dubinskom, zatvorenom ideološkom sistemu koji se reciklira skoro

- 
- 36 *O otporima modernizaciji vidi zbornike koje je uredila Latinka Perović: Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, 1, Beograd, 1994; Srbija u modernizacijskim procesima. Položaj žene kao merilo modernizacije, Beograd, 1996; Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, 3. Položaj elite, Beograd, 2002; Srbija u modernizacijskim procesima, Žene i deca, Beograd, 2006.*
- 37 *Latinka Perović, Srpski socijalisti 19. veka, I-III, Beograd, 1985-1995; Latinka Perović, Srpsko-ruske revolucionarne veze, Beograd, 1993; Latinka Perović, Između anarhije i autokratije.*

vek i po, menjajući forme od ranog srpskog socijalizma Svetozara Markovića, preko radikalizma, zatim raznih oblika ideologija bliskih fašizmu između dva svetska rata i tokom 2. svetskog rata, preko komunizma, do nacionalizma koji je nastupio sredinom 80-ih godina 20. veka. U ekonomskim reformama ta ideologija je videla razbijanje socijalnog jedinstva srpskog seljačkog naroda; u instituciji moderne i pravne države videla je negaciju narodne države u kojoj treba, u ime naroda, ostvariti jedinstvo zakonodavne, izvršne i sudske vlasti, što je temelj svakog autoritarnog poretka. Socijalno homogeno seljačko društvo jeste osnova političkog monizma koji poništava pluralnost. Egalitarna i kolektivistička država izjednačena je sa etničkom državom, koja, po toj ideologiji, svojim granicama mora zaokružiti teritoriju „na kojoj živi i poslednji Srbin“. Takav koncept zahteva stalne pokušaje teritorijalne ekspanzije, nemilosrdno trošenje svih, na prvom mestu ljudskih resursa, što je u svim vremenima bilo inkompatibilno s dubinskim razvojem srpske države i društva. Kako kaže Latinka Perović, „okviru je žrtvovana supstanca, a zamišljeni okvir (velika srpska država – prim. D.S) vodio je stalnom sukobu s realnošću“<sup>38</sup>. Tako je egalitarna, kolektivistička ideologija, spojena s nacionalizmom, postala osnova i za levi i za desni totalitarizam koji se naizmenično smenjuju u istoriji moderne Srbije.

Osnovne komponente te ideologije koja je, kako je pokazala Latinka Perović, ideološko dete ruskog narodnjaštva, bile su logičan proizvod socijalno neizdiferenciranog, seljačkog siromašnog društva, i u tome srpsko društvo nije bilo jedinstveno. Ono što srpski slučaj čini posebnim jeste činjenica da je, kao što je to pokazala Mari-Žanin Čalić, elita sistematski donosila zakone koji su onemogućavali razvoj društva, čime je pokušavala da u predmodernom stanju zadrži i poljoprivredu i zanatstvo i trgovinu, tada jedine priv-

---

38 Latinka Perović, *Između anarhije i autokratije*, str. 29.

redne grane.<sup>39</sup> Činjenica da je elita kočila razvoj najjači je dokaz postojanja sistemske ideologije. Njen egalitarizam nije dozvoljavao snažniju socijalnu stratifikaciju. Njen kolektivizam sprečavao je individualizaciju društva. Njen antimodernizam dokazivao se u velikom broju prilika kada su se donosile strateške odluke razvoja. Njeno antievropejstvo dokazivalo se u istorijskim prilikama kada se elita odlučivala za samoizolaciju. Njen antiintelektualizam dokazivao se kada su donošeni zakoni koji su skraćivali obavezno obrazovanje. Njena antiurbana komponenta pokazivala se u mnogim prilikama u kojima je sprečavan razvoj Beograda.<sup>40</sup> U konceptu jednakih u siromaštvu videla se odbrana od mogućih promena, promena koje su se, pre svega, razumele kao gubitak nacionalnog identiteta. Promena društvene matrice, odvela bi, po ideolozima, do promene identitetske matrice, čime bi oslabio „nacionalni duh“ potreban za stalno očekivano ratovanje koje bi se okončalo „oslobođenjem i ujedinjenjem“. Patrijarhalnost se otvoreno, u skupštini, branila nacionalnim argumentima. Zalažući se protiv mogućnosti da se žene u svojim radnim pravima malo približe svojim muškim kolegama, jedan poslanik je izjavio: „ne bi bilo pametno, a najmanje za nas Srbe, davati ženskinji pravo na ukaz (...). Ne rušite porodicu našu koja je Srbima potrebna više nego drugim narodima, jer još Srbin nije ujedinjen“.<sup>41</sup>

Zbog toga se kao ključna kočnica modernizacije u Srbiji pojavljuje specifična dihotomija između stepena razvoja društva i nacionalnog programa. Socijalna i ekonomska osnova nisu bile dovoljno jake

39 Mari-Žanin Čalić, *Socijalna istorija Srbije 1815-1941*, Beograd, 2004.

40 Detalje vidi u: Dubravka Stojanović, „Rural against Urban. Anti-Urban Discourse and Ideology in Early Twentieth Century Serbia“, in: *Ethnologia Balkanica*, 9 (Sofia-New York) 2005, str. 65-81.

41 Aleksa Žujović, *Govor u Narodnoj skupštini*, u: *Stenografske beleške Narodne skupštine*, 12. januar 1905, str. 1156. Opširnije u: Dubravka Stojanović, „Žene u smislu razumevanja našeg naroda. Slučaj žena stručnjaka u Srbiji 1903-1912“, u: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, 2, ur: Latinka Perović, str. 239-252.



da podrže neprestane pokušaje „oslobođenja i ujedinjenja“, ali je, snagom ideologije, nacionalni koncept stalno stavljan ispred koncepta razvoja, kao prioritet. To je podrazumevalo da će se koncept razvoja postaviti na dnevni red kada se obrazuje zamišljena etnička država, koja je proglašena „pitanjem svih pitanja“. Zaostajanje je stoga vremenom postajalo sve veće, ali se i za tu frustraciju lek nalazio u teritorijalnom širenju države. Tako je formiran još jedan zatvoreni krug: siromaštvo se pokušavalo rešiti osvajanjem što veće teritorije, što je, zbog čestog ratovanja, proizvodilo još veće siromaštvo.

Sve to kočilo je ukupan razvoj, pa i razvoj političkog mišljenja i političke kulture. Državni okviri su se menjali, institucije smenjivale, ali su i jedni i drugi punjeni istom matricom plitkog mišljenja i ideologije. Takva trka na „duge staze“, pokazala se u srpskom istorijskom iskustvu kao steeplechase, trka s preponama – i u onim istorijskim situacijama kada su prepone s uspehom preskakane, odmah posle njih se naletalo na vodenu prepreku, koja se, najčešće, pokazivala kao nesavladiva.

*Snaga lične odgovornosti. Prijatelji o Latinki Perović, Beograd 2008, str. 188-202; „Hudenlauf: Politische Kultur als Modernisierungshindernis in Serbien“, u: Südosteuropa. Zeitschrift für Politik und Gesellschaft 56, Regensburg 2009, str. 390-402.*

## KUCAJUĆI NA VRATA EVROPSKOG RAJA

Odnos Srbije prema Evropi je ambivalentan i kontroverzan. Neki bi rekli da je baš takav odnos tipično evropski! I, zaista, zapad je bio taj koji je prvi formulisao i verovanje u sopstvenu izuzetnost, ali i reakciju, ideologije koje su odbacivale osnovne evropske vrednosti. Zbog toga ću danas kao ključno izdvojiti pitanje: da li je ambivalencija koja postoji u srpskom javnom mnjenju upravo ta tipično evropska kontroverza, ili srpski slučaj treba posmatrati kao poseban, kao izuzetak.

Za početak, malo istorijskih podsećanja. Srbija je bila prva pokrajina Osmanskog carstva na evropskom tlu koja je ustankom iz 1804. godine pokrenula proces oslobađanja. Uz Grčku, koja se oslobodilačkom procesu priključila 1821. godine, borba je vođena nekoliko decenija, sve do konačnog priznanja nezavisnosti Srbije na Berlinskom kongresu 1878. godine. I dok je u spoljnopolitičkom pogledu Srbija menjala svoje saveznike, pošavši od Austro-Ugarske do Francuske, Rusije i Velike Britanije, u unutrašnjem svom uređenju stabilno je, od proglašenja nezavisnosti, preuzimala evropske obrasce: u prvo vreme iz austrougarskog, a kasnije isključivo iz francuskog, britanskog i belgijskog iskustva. Od tih zemalja preuzet je, naročito u poslednje dve decenije 19. veka, ustavni i zakonski okvir, kao i institucionalni poredak.

Sve je, dakle, izgledalo kao da Srbija ima uslove da postane uzorna evropska država. To se, međutim, ipak nije dogodilo. Zadatak koji sam danas pred sebe stavila jeste da objasnim prepreke koje su se tokom modernog razvoja Srbije našle na njenom evropskom putu, kao i da proverim da li te prepreke, kao istorijski procesi dugog trajanja, i dalje utiču na njen ambivalentan i kontroverzan stav pomenut na početku. Pokušaću u ovom kratkom vremenu da izvedem analizu na tri nivoa:

1. da pokažem u čemu su bile kočnice i prednosti srpskog društva;
2. koja je bila uloga i pozicija njene intelektualne i političke elite;
3. kako je odnos same Evrope uticao na procese približavanja i udaljavanja Srbije od Evrope.

Počću kratkom analizom srpskog društva. Sve do komunističkog eksperimenta, srpsko društvo bilo je agrarno, gotovo petrifikovano u svojoj zaostalosti. Tokom skoro sedam decenija, od sticanja nezavisnosti do Drugog svetskog rata, procenat gradskog stanovništva sve do 1941. godine nije prešao 20 odsto. Pri tom, radilo se o malom zemljišnom posedu, jer je većina od oko 55 odsto seljaka posedovala svega oko 2 ha zemlje, što je jedva moglo da nahrani mnogočlane porodice. Ključna privredna grana bila je, prirodno, poljoprivreda, a izvoz prehrambenih sirovina bio je, uz nepovoljne kredite, glavni izvor stalnog kapitala. Domaćeg kapitala bilo je malo, što je ionako tanku građansku klasu činilo dodatno slabom. Sveukupno, radilo se o tradicionalnom, patrijarhalnom, predmodernom društvu, koje je nešto veći razvoj doživelo tek u međuratnom periodu, sa stvaranjem Kraljevine Jugoslavije. Najveću promenu društvo je doživelo u vremenu komunizma, kada je sprovedena nagla industrijalizacija i urbanizacija, ali i kada su stvoreni uslovi za ekonomski, društveni i državni krah bivše Jugoslavije 90-ih godina.

Takvo društvo pružalo je niz povoljnih uslova za stvaranje i učvršćenje populističkih, kolektivističkih i egalitarističkih idejnih koncepata, bliskih ruskom narodnjaštvu, koji su bili suštinski suprotstavljeni zapadnim idejnim uzorima i evropskom sistemu vrednosti. Ideologija formulisana još šezdesetih godina 19. veka bila je suprotna idealima individualizma i racionalizma, pa je, prirodno, bila i antievropska. Ona je propagirala koncept *Sonderwega*, po kome Srbija treba da nađe sopstveni put razvoja i da time preskoči faze kroz koje je prošlo zapadno društvo. Srpski *Sonderweg* doživljavao se kao čuvar

specifičnog nacionalnog identiteta koji je svoju sigurnost nalazio u ušuškivosti patrijarhalnog društva, a u nerazvijenosti video svoju prednost. Ta ideologija je tokom poslednjih 150 godina menjala svoje forme, stavljala naglaske čas na socijalni egalitarizam, čas na nacionalizam, prelazila s levice na desnicu, ali je uspela da održi kontinuitet i da ostane dominantna uprkos izuzetno dinamičnoj političkoj istoriji Srbije i regiona jugoistočne Evrope.

Sve to davalo je argumente za tezu društvenih naučnika da evropski orijentisana, ali nejakta društvena elita nije mogla da pokrene petrifikovano i siromašno društvo i da nije imala snage da ga modernizuje i evropeizuje. Međutim, studije elita urađene poslednjih godina vode ka sasvim suprotnom zaključku. Pokazuje se da su elite, iako tokom poslednja dva veka međusobno veoma različite, suštinski kočile gotovo svaku mogućnost razvoja društva. Prva je na to ukazala nemačka istoričarka Mari-Žanin Čalić, koja je u svojoj briljantnoj studiji *Socijalna istorija Srbije* pokazala da su političke elite, od samog stvaranja autonomne kneževine Srbije tridesetih godina 20. veka, dakle kada su imale mogućnost da podstaknu društveni razvoj, stvorile set zakona kojima je u oblasti poljoprivrede, trgovine i zanatstva u suštini zakočen razvoj. Time su bile sprečene ili usporene akumulacija kapitala i društveno raslojavanje koji su mogli stvoriti više slojeve društva sposobne da postanu nosioci modernizacije.

Novija istraživanja društvene istorije pokazuju da je taj proces imao sveobuhvatni karakter. Tako istorija žena pokazuje da je politička elita okupljena u Narodnoj skupštini svesno odbijala da promeni odredbe Građanskog zakonika kojima je regulisan položaj žena, pa su one na snazi bile celih sto godina: od 1844. do 1945. godine! U skupštinskim debatama navođeno je da ženama ne treba dati pravo na rad, nasleđivanje, obrazovanje ili razvod zbog toga što bi se time promenila patrijarhalna matrica društva, u kojoj se video garant očuvanja određenog tipa

identiteta koji se doživljavao kao neophodan radi uspešnog ostvarenja najvažnijeg cilja – nacionalnog oslobođenja i ujedinjenja. Isti argumenti korišćeni su kada se raspravljalo o zakonima kojima bi se ubrzala urbanizacija ili kojima bi se omogućio brži razvoj Beograda. Govorilo se da je grad neprijateljsko tkivo, da će on promeniti „dušu našeg naroda“, da „ćemo omekšati“, da „nećemo biti više spremni za boj koji nas očekuje“... S istim argumentima odbijani su zakoni u poslednjim decenijama 19. veka, o izgradnji železnice 1888, ili, na primer, narodnom zdravlju. Argumenti su se uvek, posle mnogo dana diskusije u skupštini, svodili na isto – te novotarije, modna izživljavanja kao što su železnica ili vakcine, otupiće oštricu „našeg naroda“, odvući će ga s jedinog ispravnog, gotovo svetog zadatka, koji se tada nazivao „oslobođenje i ujedinjenje srpskog naroda“.

S druge strane, društvo je pokušavalo da se izbori za normalnost. Na osnovu prvih zakona koji su to omogućavali, osamdesetih godina 19. veka, stvarana su udruženja građana kao prve institucije civilnog društva, tako da ih je do Prvog svetskog rata bilo više stotina. Čim su doneseni zakoni koji su obezbeđivali kakvu-takvu slobodu štampe, osnivale su se dnevne novine i časopisi, tako da je političkih dnevnih novina od 80-ih godina do Drugog svetskog rata neprestano bilo između 10 i 15, sa zavidnim nivoom kvaliteta i kritičnosti. Od ranih godina nezavisnosti, žene koje su školovane na stranim univerzitetima počele su kampanje u kojima su se obraćale skupštini sa zahtevima da se njihov pravni položaj poboljša. Političke stranke osnovane svega nekoliko godina posle organizovanja prve moderne partije u Velikoj Britaniji pokrile su čitav ideološki spektar, od socijaldemokratije do konzervativne stranke, pri čemu su gotovo sve bukvalno prepisale programe svojih evropskih uzora. Bilo je i duhovitih slučajeva koji su, na nivou svakodnevice, pokazivali da je društvo osećalo potrebu za modernizacijom i evropeizacijom, što je elita kočila. Navešću samo jedan primer. Prva komisija koja je od istoričara i ostalih predstavnici

ka akademske elite postavljena da odredi imena ulicama imenovana je 1895. godine. Veliki broj ulica dobio je tada geografske nazive, ali kada se oni analiziraju vidi se da je prostor bio strogo kontrolisan: na beogradskim ulicama pojavila su se imena samo gradova, planina ili reka koje su ocrtavale granice zamišljene Velike Srbije. Izvan tog imaginarnog prostora našlo se mesta smo za jedan toponim: Moskvu. S druge strane, u isto vreme, više stotina beogradskih kafana nosilo je takođe uglavnom geografska imena, samo što su kafedžije, rasterećene nacionalnih opsesija, izražavale jasnu potrebu da Beograd bude deo sveta, pa makar putem naziva njihovih kafana – od Port Artura do Sidneja, od Njujorka, preko Malog Pariza, Male Ženeve i Monaka, do Sevastopolja. To je komičan, ali jasan primer kako je društvo pokazivalo potrebu da živi u svetu koji ga je okruživao, dok je elita sistematski pokušavala da mu suzi vidike.

O čemu se tu istorijski radilo? Poslužila bih se dijagnozom koju je za nemački slučaj dao istoričar Fric Fišer, kada je nemačku politiku u periodu od ujedinjenja 1871. do 1945. godine objasnio društvenim i ekonomskim interesima „saveza elita“. Slično bi se moglo zaključiti i za srpski slučaj. Mnogo je primera koji dokazuju da su elite, svesno ili ne, održavale srpsko društvo na određenom stepenu nerazvijenosti. One, iako su za to imale mehanizme, nisu oslobodile društvo nametnutih stega, nisu želele da dopuste slobodan razvoj, jer bi on vodio jačanju društva i smanjenju inače skoro neograničene moći elite. Razni delovi elite, od crkve, preko intelektualaca i predstavnika kakvog-takvog kapitala, do vojske, imali su interes da do evropeizacije i modernizacije suštinski ne dođe, jer bi ugrozila njihov neprikosnoveni položaj kakav mogu imati samo u nerazvijenom društvu.

Kakve veze imaju ove istorijske reminiscencije s današnjom Srbijom i njenom ambivalencijom prema Evropi? Direktno. Počnimo sada od kraja osamdesetih godina 20. veka. Kao i ostatak istočne Evrope,

bivša Jugoslavija imala je tada, posle sloma komunizma, šansu da transformiše svoje društvo i, približavanjem Evropi, izvrši tranziciju ka modernom društvu. Srbija ni tu priliku nije iskoristila. Umesto da pokrene razvojne procese, ona je pokrenula proces razgradnje jugoslovenske države i pokušaj etničkog razgraničenja, što je dovelo do ratova 90-ih, novog zaostajanja, udaljavanja od procesa integracija. I tada je, tokom devedesetih godina, društvo pružalo otpor – na mobilizaciju za rat odazvalo se svega oko 20 odsto pozvanih, formirani su nezavisni i prema ratnoj politici kritični mediji, udruženja građana, političke stranke koje su se protivile nacionalnom programu. U nekoliko navrata vođene su višemesečne demonstracije koje su za cilj imale svrgavanje Miloševića, ali i prekidanje s ratnom politikom. Ali, elita, politička i još više intelektualna, svoj interes prepoznavala je u projektu stvaranja velike srpske države, čemu je ponovo, krajem 20. kao i krajem 19. veka, žrtvovala ekonomski i društveni razvoj Srbije.

2000. godine je svrgnut Miloševićev režim, čime je bila otvorena nada da će se proces promena brzo pokrenuti, da će se zakašnjenje u tranziciji iskoristiti da se ne ponove greške napravljene u drugim istočnoevropskim zemljama i da će sve biti podređeno evropskom putu Srbije. To se ponovo nije dogodilo. Uprkos neprestanom deklarativnom izjašnjanju vlasti za Evropu, integracija se odvija veoma sporo. Nezavisno od prepreka koje postavlja sama Evropska unija, Srbija nije izvršila neophodne reforme koje su preduslov da se pregovori o pridruživanju uopšte nastave. Nedavno je kancelarija Vlade za odnose sa Evropskom unijom izašla s podatkom da je Skupština usvojila svega jednu četvrtinu zakona neophodnih za priključenje Evropi. Ili, uzmimo samo primer pasoša: za osam godina država nije uspela da napravi biometrijske pasoše koji su neophodan preduslov da se ukinu šengenske vize građanima Srbije.<sup>42</sup>

---

<sup>42</sup> *Tekst je pisan pre nego što je Srbija počela da građanima izdaje biometrijske pasoše i pre nego što su ukinute šengenske vize u decembru 2009. godine.*

Ipak, glavna prepreka evropskim integracijama Srbije jeste odnos prema ratnim zločinima i nesaradnja sa Tribunalom u Hagu. Dakle, opet dolazimo na isto: nova elita zadržala je stari nacionalni program. Ona nije pokazala volju da ga suštinski dovede u pitanje i da otvoreno suoči društvo s uzrocima koji su ga doveli do najdubljeg posrnuća 90-ih godina i do zločina genocida. Zbog toga mnogi kritičari danas u Srbiji govore da do promene 2000. godine suštinski nije ni došlo, odnosno, još gore, da je promena najuže vlasti s Miloševićem na čelu izvršena da bi se sačuvao nepromenjeni nacionalni program koji kompromitovani Milošević više nije mogao sprovesti. Transformacija društva i dalje je spora i nevoljna, iako društvo ponovo šalje jasan signal da želi promenu i da je kao svoj cilj postavilo ulazak u Evropu. To je pokazano na dramatičnim predsedničkim, kasnije i parlamentarnim i lokalnim izborima 2008. godine, na kojima je Demokratska stranka predsednika Borisa Tadića, čija je predizborna parola i glavni program bila upravo evropska Srbija, pobedila ultranacionalističke protivnike. I sva ispitivanja javnog mnjenja pokazuju da evropske integracije podržava preko 60 odsto građana. Ipak, iako je na svim izborima posle 2000. godine društvo dalo jasan evropski odgovor, elita je, svojim kočenjem, učinila da je transformacija srpskog društva sporija od svih onih u istočnoevropskim zemljama posle 1989. godine.

Nakon svega, da se vratim na početak i na početku postavljeno pitanje: da li je Srbija poseban slučaj, ili su dileme koje je cepaju upravo ono najevropskije u njoj? Usudila bih se da kažem, iako se moje kolege ni u inostranstvu, a pogotovo u Srbiji, ne slažu sa mnom, da srpski slučaj ima neke elemente koji ga čine posebnim. Oni proističu iz suštine nacionalnog programa koji njene elite, gotovo nepromenjen, nose od sredine 19. veka. Suština tog programa, svodi se na stvaranje velike etničke države. Problem nastaje u trenutku kada se taj program suoči s realnošću, odnosno s činjenicom da je takvu državu,



bez masovnih ratnih zločina, nemoguće napraviti na etnički izmešanom Balkanu. Takva država može biti velika, ali etnički mešovita, ili etnički očišćena, ali u tom slučaju, za ukus proždrljivih nacionalnih elita, nepodnošljivo mala.

Neko bi na ovo mogao da stavi primedbu i zatraži da pokažem jedan evropski, a posebno balkanski narod, koji nema maksimalistički nacionalni program i istorijski kontinuirane pokušaje da stvori „veliku državu“. Naravno da takvog naroda nema i da postoje iscrtane mape velike Hrvatske, velike Albanije, velike Bugarske, velike Grčke... Tu, zaista, u srpskom slučaju nema ničeg jedinstvenog.

Ono što jeste jedinstveno je činjenica da je Srbija u poslednja dva veka radi ostvarenja tog programa ratovala deset puta, što je više od ma kog susednog naroda. Uz to, potrebno je reći da je bilo i izvesnih istorijskih okolnosti koje su podržale ideju da je rat najbolje rešenje: na prvom mestu mislim na činjenicu da je Srbija za svoje zahvate u regionu uglavnom dobijala podršku velikih sila, gotovo uvek Rusije, a od početka 20. veka i Francuske i Velike Britanije, i da se, zahvaljujući toj ali i drugim činjenicama, u svim ratovima znatno teritorijalno širila. Sve do poslednjih ratova za jugoslovensko nasleđe, ona nije doživela veći poraz koji bi uticao na preispitivanje te vrste politike. Od suseda pomenimo, na primer, Grčku koja je doživela strahovit poraz od Turske 1923. godine, ili Bugarsku koja je izašla poražena iz većine svojih ratnih avantura, što je čuvenu američku istoričarku bugarskog porekla Mariju Todorovu uputilo da zaključi da je najveća bugarska istorijska sreća što je izgubila skoro sve ratove, jer je tako bila prisiljena da odustane od velikodržavnih opsesija i da se koncentriše na samu sebe. Po obrnutoj analogiji, mogli bismo zaključiti da je najveća kob Srbije bila njena uspešnost u ratovima. Ta činjenica bogato se propagandno koristila na početku ratova 90-ih, kada se, istorijski ne baš sasvim



tačno, ponavljalo da Srbija nije izgubila nijedan rat, čime je trebalo da se stvori iluzija da se radi o sudbini, fatumu koji će u svim vremenima određivati pobjednika. Pobjeda je ovog puta izostala, ali u Srbiji i dalje ima veoma mnogo pokazatelja da se od tog projekta nisu digle ruke i da se trenutna faza doživljava samo kao pauza. Mainstream sistema vrednosti i dalje je u nacionalističkom ključu, vladajući diskurs ostao je nepromenjen, pluralizam se i dalje guši i diskredituje manihejskom podelom na patriote i izdajnike. Radi se o opsesiji koja dovodi do iskrivljavanja slike o realnosti, do sve većeg falsifikovanja prošlosti i svesnog širenja lažne slike o njoj, preko školskih udžbenika, izbora novih praznika, naziva ulica ili državnih simbola. Sve to stvara utisak o zemlji koja je ispala iz istorije, koja ne može da pronađe svoj put, koja je svoj razvoj žrtvovala nacionalnoj fantazmi, koja seiri u ropcu sopstvene propasti. I posle četiri izgubljena rata u 90-im godinama, važni delovi njene elite ne dovode u pitanje program koji je do toga doveo, a jedan od kandidata za patrijarha Srpske pravoslavne crkve nedavno je kao uzor države izdvojio, kako je rekao, jednokrvnu Republiku srpsku, nakaznu tvorevinu proisteklu iz bosanskog rata.

Sad je vreme da u priču uvedem i treću stranu najavljenju na početku – Evropu. Evropa tokom poslednjih dvadesetak godina nije posvetila dovoljno pažnje i koncentracije srpskom problemu. S pravom možete da me pitate – i zašto bi, nije li i ovo što ja pričam deo iste nacionalcentrične arogancije i opsesije za koju optužujem druge? Mislim da nije, jer Srbija zaslužuje da se Evropa njome pozabavi na jedan daleko ozbiljniji način nego do sada. Ako ni zbog čega drugog, onda zbog toga što je ona i dalje jedna od ključnih zemalja koje doprinose nestabilnosti u regionu jugoistočne Evrope, pa samim tim i same Evrope. Ta nestabilnost koju i dalje proizvode njene nesmanjene nacionalne ambicije otvara prostor za veće mešanje i arbitriranje Rusije, koja se istorijski, upravo preko Srbije, na području Balkana

dokazuje kao velika sila. Ovo su već dva sasvim dovoljna razloga zbog kojih bi Evropa trebalo da se ozbiljnije bavi srpskim slučajem.

Dakle – šta je s Evropom? Pojednostavljeno rečeno, poslednjih petnaest godina evropska politika svodila se na kažnjavanje Srbije. Tokom rata bile su to otvorene sankcije, a posle promena 2000. godine radilo se o čitavom nizu prepreka integraciji Srbije u Evropu. Za takvo što Srbija je dala mnogo povoda, ali se postavlja pitanje političke celishodnosti politike sankcija. Prvo, takvom politikom Evropa je doprinela kriminalizaciji srpskog društva, jer je svaki embargo, prirodno, samo način da se u normalnim okolnostima legalni poslovi sprovedu na nelegalan način, što je dalo izuzetnu snagu organizovanom kriminalu i korupciji, koji su inače endemske bolesti mnogih društava jugoistočne Evrope. I još gore: politika kažnjavanja upravo je davala snagu, argumente i moć izolacionističkoj eliti, čiji interes i jeste sprečavanje razvoja, evropeizacije i modernizacije, kao što je ranije pokazano. Sankcije jesu idealni uslovi u kojima takav tip elite deluje i jača svoju unutrašnju moć. S druge strane, javlja se jedan još ozbiljniji problem: budući da ni posle devet godina upornog glasanja i opredeljivanja za evropske integracije, društvo nije osetilo nikakvo poboljšanje, stanovništvo će vremenom tanjiti svoj evropski potencijal, pa može i samo da počne da tone u depresiju izolacije, u kojoj će, kao što to njegova elita i pokušava da mu predstavi, videti svoju poslednju zaštitu i samoodbranu. Osećaj odbačenosti od Evrope može, uz ideološku potporu koju će elita vrlo rado ponovo ponuditi, dovesti do jačeg vezivanja nacionalističke elite i društva koje je ranije, kao što je pokazano, na razne načine pokušavalo da taj čvor olabavi. U tom slučaju Srbija ponovo može postati veoma opasno mesto i trajni izvor evropske nestabilnosti.

*Tekst pročitan kao referat na skupu: A les portes d'Europa, Centre de Cultura Contemporania de Barcelona, Barselona, 19-20. februar 2009.*

**DRUGI DEO  
NA TIHOJ VATRI. UDŽBENICI ISTORIJE KAO  
IZVOR KONFLIKTA**



## UDŽBENICI ISTORIJE KAO OGLEDALO VREMENA

Istorijska svest i društvo koje joj je izvor mnogostruko su uzajamno povezani i uslovljeni. Važnost istorijske svesti, posebno nekih njenih prepoznatljivih oblika, dobija naročitu težinu u nerazvijenim, slabije obrazovanim društvima. Prošle slike, prerađene iracionalnim duhovnim aparatom, ulaze svom snagom u procenjivanje sadašnjosti, nudeći neadekvatna stereotipna rešenja iz nekih prethodnih, bitno drukčijih istorijskih situacija. Time se predstave osamostaljuju od društva u kome su nastale i uklapaju se, kao pojave dugog trajanja, u sistem mišljenja, sprečavajući svoju sredinu da se promeni. Iznikla iz nerazvijenog, anahrona istorijska svest postaje jedan od njegovih najpouzdanijih čuvara.

Znanja i predstave o istoriji mogu delovati najmanje na dva načina. Sticanje znanja podiže opštu kulturu i ima svoju emancipatorsku funkciju, jer se ponudom znanja i razumnog mišljenja pokazuju bogatstvo i protivurečnosti istorijskih sadržaja, čime znanje postaje „korisni činilac uravnoteženosti u kolektivnoj psihologiji“. <sup>43</sup> Učenje istorije treba da pogodi oba cilja: spoljni – saznajni, obrazovni – i onaj unutrašnji, nazovimo ga društveno podsvesnim. Zbog toga će udžbenici istorije u ovom radu biti analizirani sa ta dva aspekta.

Uvodeći istoriju kao novi predmet u peti razred osnovne škole, autori udžbenika su svoj zadatak ovako opisali: „Istoriju učimo zato da bismo na osnovu znanja o prošlosti mogli shvatiti sadašnjost u kojoj živimo i koja iz prošlosti proizlazi. Istorija pomaže da shvatimo da su sloboda, međusobno razumevanje, saradnja i mir potrebni svim narodima bez obzira na njihov jezik, veru, boju kože

---

43 Andrej Mitrović, *Raspravljnja sa Klio*, Sarajevo 1991, str. 250.

i način života, da bi se svaki posebno, i svi zajedno, mogli dalje razvijati i što lepše i ljudskije živeti“.<sup>44</sup>

Tako formulisanim zadacima nastave istorije u školama ne bi se moglo ništa zameriti. U njima je sadržana i obrazovna i kulturna dimenzija učenja o prošlosti, ali i sistem vrednosti koji treba da se izgradi kroz racionalno suočavanje sa višemilenijskim ljudskim iskustvom.

Zadatak ovog istraživanja je da utvrdi koliko je taj cilj poštovan i na osnovu kakvih predstava o istoriji će se ubuduće shvatati sadašnjost. Analiza udžbenika obuhvata četiri kategorije. Prva ispitana kategorija je *metodologija*. Pitanje metodologije nije samo formalno, ono otkriva dubinski odnos prema istoriji iz kojeg proističu određene interpretacije. Druga ispitana kategorija je pitanje *ideološkog u udžbenicima*, koje nudi sliku idejnih kombinacija kojima je određena naša sadašnjost.

Treće polje istraživanja su stereotipne *predstave* o istoriji i nama samima. Stiče se utisak da su neke tradicionalne predstave preko dnevno-političkog ušle u đačke knjige, povezujući se u sistem mišljenja. Na kraju, ispitana je *obrada savremenih zbivanja na jugoslovenskom tlu*. U tom poglavlju je prikazan specifičan sklop nastao spajanjem tradicionalnih istorijskih stereotipa sa ideološkim, ispolitizovanim interpretacijama, pa se time dnevno-politička objašnjenja pokazuju kao rezultat, metodološka i konceptijska posledica dubljih sugestija koje se mogu naći u udžbenicima.

---

44 Bogdan Drašković, Ivan Makek, *Istorija za 5. razred osnovne škole*, Beograd 1992, str. 9.

## O metodologiji

Predmet analize ovoga rada su udžbenici istorije za osnovnu<sup>45</sup> i srednju školu<sup>46</sup>. Za proveravanje odnosa prema istorijskom korišćenju su primeri i iz udžbenika za predmet *Poznavanje prirode i društva*<sup>47</sup>, dok su objašnjenja savremenih događaja na tlu Jugoslavije potražena i u udžbeniku geografije za VIII razred osnovne škole<sup>48</sup>.

Ukoliko je zadatak škole da podstiče razmišljanja na osnovu ponuđenih znanja, onda nastava istorije taj cilj neće ostvariti. Analiza udžbenika, posebno onih za osnovnu školu, pokazala je da su oni temeljno povezani istom metodološkom matricom. Radi se o pozitivističkom, tradicionalnom pristupu istoriji kao zbiru zastrašujućeg broja činjenica.<sup>49</sup>

Takva, faktografska istorija, posebno u svom svedenom obliku kakav su udžbenici, skučava sveobuhvatni život društva na poređane događaje koji neminovno pripadaju sferi političkog. Čitava prošlost postaje politička prošlost, oličena u nizovima njenih najvidljivijih primera: ratovima, ustancima, revolucijama i, prirodno, njihovim nosiocima – velikim istorijskim ličnostima.

---

45 Bogdan Drašković, Ivan Makek, *Istorija za 5. razred osnovne škole*, Beograd 1992; Rade Mihaljčić, *Istorija za 6. razred*, Beograd 1992; Milutin Perović, *Istorija za 7. razred osnovne škole*, Beograd 1992; Nikola Gaćeša, Ljiljana Mladenović-Maksimović, Dušan Maksimović, *Istorija za 8. razred*, Beograd 1993.

46 Sima Ćirković, *Istorija za 2. razred gimnazije opšteg i društveno-jezičkog smera*, Beograd 1992; M. Perović, R. Novaković, *Istorija za 3. razred gimnazije (opšti tip i društveno-jezički smer)*, Beograd 1992; Nikola Gaćeša, Dušan Živković, Ljiljana Radović, *Istorija za 4. razred gimnazije*, Beograd 1992.

47 Boško Vlahović, Borivoje Mihajlović, *Poznavanje prirode i društva za 3. razred*, Beograd 1992; Biljana Danilović, Dragan Danilović, *Poznavanje prirode i društva za 4. razred*, Beograd 1992.

48 Miodrag Milošević, *Geografija za 8. razred osnovne škole*, Beograd 1993.

49 Primedba se ne odnosi na gimnazijske udžbenike, pa će zbog njihovog kvaliteta, uravnoteženosti i širine pristupa primeri iz njih biti manje korišćeni u ovom radu.



Isisana iz istorijskog totaliteta,<sup>50</sup> istorija događaja sugerije sasvim određeni tip svesti u kojoj stvarnost postaje svodljiva na politiku, a ova na velike i prekretno ideje i blještave poduhvate. Tako se iz površinske istorije stvara površan sistem razmišljanja u kome se stvarnost redukuje na samo jednu dimenziju, po pravilu promenljivu. A to otvara prostor za paraistorijska objašnjenja, zavodljiva u svojoj jednostavnosti. Moć politike se apsolutizuje, čak do potpune izmene stvarnosti. Jedinka se gubi u masovnom. Odatle do ideje o kolektivnoj ili ličnoj misiji put nije dalek.

Ovakva koncepcija otkriva mnogo o samom tipu našeg školstva. Ono se kroz takve udžbenike pokazuje kao autoritarno i patrijarhalno, pošto upućuje na mehaničko pamćenje podataka, čime koči svaku mogućnost samostalnog zaključivanja. Neverovatno veliki broj podataka ponuđenih osnovcima (koje retko znaju i studenti istorije) može jedino da zaguši svaku slobodnu interpretaciju, jer ne ostavlja prostor u kome bi se uočili problemi. Priroda ponuđenih činjenica je takva da se one mogu jedino memorisati, jer nisu uklopljene u šire slike koje bi omogućile razumevanje određenih istorijskih situacija iz čega bi pamćenje podataka izašlo kao posledica. Pri tom, ako treba naučiti sve što je u udžbeniku napisano (a zašto bi inače bilo napisano?), i za mnogo zreliju glavu postaje nemoguće da uoči procese, celine ili pitanja, koji jedini mogu da stvore aparat mišljenja neophodan i za sazrevanje i za kasnije kultivisano, uravnoteženo i odmereno pristupanje pojavama. „Fiksne“ istine ne ostavljaju mogućnost da se savlada jedna od dragocenih veština – veština postavljanja pitanja. Time se patrijarhalni model porodice proširuje i na sistem školovanja, duboko se uvlačeći u model celokupnih odnosa. Udžbenici bi trebalo da stvaraju jasne, trajno postavljene predstave o epohama i društvenim pojavama,

---

50 *Koristim termin francuskih analista.*

čime bi se stvorio čvrst okvir za prihvatanje činjenica tokom kasnijeg školovanja. Tako su, recimo, kroz udžbenike za VII i VIII razred osnovne škole proleteli srpski ustavi XIX veka sa svojim nazivima, godinama usvajanja i ukidanja, umesto da se preko ustavne borbe u Srbiji uliju neka osnovna znanja o zakonodavstvu, pravu, odnosima među političkim institucijama, čime bi se uneo zreliji odnos prema osnovama državnog života. Sličan primer je prikaz srpskih političkih stranaka krajem XIX veka u udžbeniku za VIII razred, u kojem je napisano kada su nastale, ko su im bile vođe, ko ih je podržavao i od kada do kada su bile na vlasti. Nije objašnjeno kako i zbog čega nastaju stranke, ili koji su to pravci u političkoj misli koje one oličavaju, čime bi se đaci uveli u tekovine demokratije, modernog društva i njihovih problema.

Ono što svakako zaslužuje posebnu pažnju jeste kompozicija udžbenika, odnosno raspored prostora posvećenog određenim problemima. Tako je, recimo, u udžbeniku za VII razred (koji obrađuje period od kraja XV do sredine XIX veka) od ukupno 156 strana svega 40 posvećeno svetskoj ili opštoj istoriji, što se kao princip ponavlja u udžbeniku za VIII razred (44 strane od 160). Iako je sličan odnos (47 prema 161 strani) i u udžbeniku za VI razred, u kome se uči srednji vek, autor Rade Mihaljčić je i na tako ograničenom, očigledno propisanom prostoru uspeo da iz evropskog srednjeg veka izvuče osnovne tokove koji omogućavaju stvaranje jasnih predstava o celini toga vremena, ravnomerno prikazujući prekretnu političku pojavu, društvene odnose i osnovne odlike srednjovekovne kulture. Nažalost, sličan kvalitet nije ponuđen u udžbenicima za starije razrede. Tako su u udžbeniku za VII razred tri veka evropske istorije (od XV do kraja XVIII) predstavljena u četiri lekcije, na 16 strana („Velika geografska otkrića“, „Razvoj kapitalističke privrede u okvirima feudalnog društva“, „Humanizam i renesansa“, „Apsolutna monarhija kao država poznog feudalizma“). Preostalo vreme do sredine XIX veka raspo-

ređeno je u šest lekcija u kojima je od svega što se moglo reći o vremenu „građanske Evrope“ izvučeno: „Privredne promene u Zapadnoj Evropi krajem XVIII veka“, „Američka revolucija“, „Francuska buržoaska revolucija“, „Napoleonovi ratovi“, „Socijalistički radnički pokret u prvoj polovini XIX veka“ i „Revolucija 1848“. Isti trend izvlačenja ratova i revolucija iz istorijskog totaliteta zadržan je u udžbeniku za VIII razred. Samo je jedna lekcija posvećena privredi u drugoj polovini XIX veka i početkom XX veka (4 strane); jedna lekcija obrađuje ukupne međunarodne odnose krajem XIX veka (3 strane). Isti broj strana je posvećen međunarodnom radničkom pokretu u istom periodu. Sledi detaljna lekcija o prvom svetskom ratu koja zauzima sedam strana, znači za stranu više od čitavog perioda od 1848. do 1914. godine. Posle toga dolazi ruska revolucija koja je opisana na istom broju strana kao, recimo, međunarodni odnosi u drugoj polovini XIX veka. Međuratni svet je prikazan na deset strana, raspoređenih u tri lekcije, dok je čitav posleratni svet, uključujući i pokret nesvrstanih, dobio šest strana. Za isto razdoblje Jugoslavija je dobila 14 strana.

Kvantitativna analiza je potvrdila cilj naveden u predgovoru udžbenika za VI razred, po kome su u novom „Planu i programu“ popunjene ranije programske praznine „pre svega iz nacionalne istorije“.<sup>51</sup> Nacionalna istorija u novim udžbenicima prosečno zauzima 73 odsto gradiva. Utisak je da se takvim postupkom nacionalna istorija više izoluje od svetskih tokova nego što se u njih uklapa. Posebno kad se uzme u obzir da su u evropskoj i svetskoj istoriji uglavnom zapostavljeni društveni, kulturni, umetnički i civilizacijski pomaci (o velikim idejama XIX veka koje su odredile XX da i ne govorimo), ostaje jedino da se zaključi da se u opštu istoriju, koja je zbir ratova i revolucija, nacionalna istorija uključuje zbirom svojih ratova i

---

<sup>51</sup> *Istorija za 6. razred, str. 5.*

revolucija kao doprinosom. Zbog takvog prilaza sasvim se gube dublji procesi koji su učestvovali u izgradnji nekih opšteprihvaćenih principa i vrednosti koji čine baštinu iznedrenu iz istorijskog iskustva.

Nedovoljno uklapanje nacionalne u svetsku istoriju utiče na podsvesno stvaranje utiska o našem prostoru kao „pupku sveta“. Takvo shvatanje se otvoreno gradi u prikazima domaće istorije u udžbenicima za predmet poznavanje prirode i društva za III i IV razred osnovne škole. U tim knjigama prošlost je sasvim ogoljena i svedena na ratnu hroniku, pri čemu opšteg okvira skoro i nema. Tako se, recimo, u udžbeniku za III razred navode Cerska i Kolubarska bitka, posle čega piše: „Ovim bitkama između Austro-Ugarske i Srbije započeo je Prvi svetski rat“.<sup>52</sup> Ako je do činjenica, Prvi svetski rat je počeo prvih dana avgusta 1914, dok se Cerska bitka vodila od 12. do 20. avgusta, a Kolubarska u decembru 1914. Ali, ono što je važnije od same materijalne greške jeste stvaranje utiska da je upravo naš prostor fatalan i da na njemu i oko njega počinju veliki svetski potresi.

Sudeći po udžbeniku za III razred osnovne škole, ovde se potresi i okončavaju. Ako se pažljivo pročitaju te lekcije, nailazi se i na sledeću nedvosmislenu tvrdnju vezanu za kraj Prvog svetskog rata: „Austro-Ugarska i Nemačka su posle Bugarske predale oružje (srpskoj vojsci koja je nadirala sa solunskog fronta, prim. D.S) i Prvi svetski rat je završen 1918.“<sup>53</sup> Tako deca od deset godina, kojima nije ponuđen svetski okvir događaja, mogu doći do zaključka da je ključni sukob u Prvom svetskom ratu bio onaj između Srbije s jedne, i Bugarske, Nemačke i Austro-Ugarske s druge strane, pa se prirodno, zahvaljujući pobedi Srbije posle probijanja solunskog

---

<sup>52</sup> *Poznavanje prirode i društva za 3. razred, str. 59.*

<sup>53</sup> *Isto.*

fronta, završio i sam svetski sukob. U udžbenicima za starije razrede nema takvih materijalnih i suštinskih grešaka, ali loša koncepcija, zastareli političko-ratni pristup istoriji i neukazivanje na dubinske veze između ovog i evropskog prostora svakako ostavljaju mesto za pogrešno razumevanje našeg odnosa sa svetom, pa čak i za drastične doživljaje koji u nekoj kasnijoj instrumentalizaciji istorije mogu da podrže precenjivanje značaja sopstvene veličine, položaja i uticaja, i navedu na pogrešne i nepromišljene političke postupke. Stereotipna slika Balkana kao izazivača svetskih problema odigrala je veliku ulogu u duhovnom osmišljavanju rata koji se devedesetih vodio na njegovim prostorima, kao što i pogrešne predstave o njegovom značaju navode političare na bahat odnos prema svetskoj zajednici, za koju se drži da je dužna da nam pomaže i nudi najbolja rešenja.

Kompozicija lekcija posvećenih nacionalnoj istoriji otkriva neujednačenu zastupljenost pojedinih tema. Ako i ovom prilikom isključimo udžbenik za VI razred, pošto njegova ukupna uravnoteženost, odmerenost i objektivnost dolaze do izražaja i na ovom polju, u udžbenicima za VII i VIII razred upečatljivo je mali prostor posvećen Srbiji.

Istoriji Srbije od prvog ustanka do sredine XIX veka (druge Miloševe vlade) posvećeno je 17 strana, dok je ostalim krajevima bivše Jugoslavije u istom periodu posvećeno 38 strana. Taj udžbenik je u štampu predat u aprilu 1992, ali je u njemu jugoslovenska orijentacija još veoma jaka. U udžbeniku za VIII razred koji je objavljen 1993. godine, prostor posvećen Srbiji je ostao isti, dok su mesto drugih jugoslovenskih naroda zauzeli Srbi izvan Srbije. Tako je država Srbija u periodu od 1858. do 1914. godine predstavljena na svega 11 strana, dok su u istom periodu Srbi izvan Srbije, sa susednim narodima, dobili 32 strane. Ako se ta pojava sagleda detaljnije, može

se uočiti niz neodgovarajućih rešenja. Srbija u periodu 1903-1914, koji se uzima kao vreme najstabilnije srpske demokratije i opšteg prosperiteta, prikazana je na svega jednoj strani teksta, dok je, na primer, razvoj radničkog pokreta u Srbiji dobio četiri strane. Crnogorska država u vreme svoga uspona, od sredine XIX veka do balkanskih ratova, smeštena je na svega dve strane. Srbi na prostorima Vojne krajine, civilne Hrvatske, Slavonije i Dalmacije u istom vremenu dobili su pet strana. Mnogo je sličnih primera. Nesporno je da šest lekcija posredno ili neposredno posvećenih Srbima van Srbije prema tri lekcije posvećene državi Srbiji u vremenu njenih najvećih političkih, ekonomskih, međunarodnih, društvenih i kulturnih napona, čine veoma lošu razmeru. Ako je cilj da se nacionalna istorija bolje nauči, on neće biti postignut, jer je razvoj srpske države činjenica od prvenstvenog istorijskog značaja za celokupan srpski narod u tom vremenu. Ne radi se ni o kakvom „istorijskom centralizmu“, već o elementarnim saznavnim prioritetima i kriterijumima. Razvoj srpske i crnogorske države od sredine XIX veka do početka Prvog svetskog rata jeste činjenica koja je odredila odnose na čitavom jugoslovenskom prostoru, a njihov unutrašnji razvoj je odličan primer za sticanje predstava o državi i njenim institucijama, pravu, političkim koncepcijama, mogućnostima diplomatije, raslojavanju društva, začecima moderne privrede... Zbog odgovornosti prema istorijskim činjenicama i zbog navedenih posrednih znanja koja se mogu sticati na primerima prošlosti srpskog društva, ona ne zaslužuje samo trećinu prostora posvećenog srpskom narodu u tom razdoblju. To je zahtev istorijske logike, i u njemu nema ničeg političkog. Nasuprot tome, brojčani odnos lekcija u udžbeniku za VII razred isključivo je politički, bez istorijskog ili obrazovnog opravdanja.

## *Istorija kao politika (O ideologizacijama i instrumentalizacijama prošlosti)*

Jedan od osnovnih razloga za izmenu udžbenika je, kako je to u javnosti navedeno, njihova dezideologizacija. Zbog toga ispitivanje ove komponente daje veoma zanimljive rezultate. Udžbenici o kojima je reč odlična su slika ideološke konfuzije u kojoj živimo, nastale spajanjem naizgled nespojivog. U nekoj budućoj analizi ovog vremena i tog „komunizma sa nacionalnim likom“ udžbenici istorije mogu biti krajnje poučan istorijski izvor. U njima je novi tip nacionalne svesti mehanički nakalemljen na ostatak „neočišćenih“ starih interpretacija, što daje teško shvatljivu idejnu kombinaciju. Stare ideologizacije su u velikoj meri zamenjene istorijskim tumačenjima, ali su ostale delotvorne, negde sasvim otvoreno, negde samo u tonu. Dramatičan primer je, ponovo, udžbenik za VIII razred osnovne škole.

Udžbenik istorije za V razred napisan je u vreme pada Berlinskog zida, ali je i u njegovom novijem izdanju (1992. godine) ostala stara podela velikih istorijskih razdoblja. Najnovije doba, po tome, počinje 1917. godine i u njemu „veći deo čovečanstva i dalje živi u kapitalističkom društvu, a drugi deo, u koji spadamo i mi, izgrađuje socijalističko društvo“.<sup>54</sup>

Da ne bi bilo spora oko početka „najnovijeg doba“, spiralna ilustracija celokupnog razvoja od praistorije do danas ga ilustruje slikom radnika koji nosi sovjetsku zastavu, ispod koga je naznačena 1917. godine, što je, pri tom, jedina navedena godina na crtežu. Takva periodizacija nije poznata istorijskoj nauci, u kojoj je početak novijeg doba još uvek predmet bogatih diskusija.

---

<sup>54</sup> *Istorija za 5. razred, str. 13.*

Ni u jednoj od njih, međutim, ne figurira 1917. godina, koja je, svakako, prekretna za istoriju Rusije, ali ne označava nikakvo najnovije doba. „Najnovije doba“ može početi XIX vekom, XX vekom, Prvim svetskim ratom ili njegovim krajem, u zavisnosti od toga šta se uzima za opredeljujuće osobine toga razdoblja, ali ne i političkim prevratom u jednoj zemlji. Takva periodizacija je nedvosmisleno ideološka, bez istorijskog utemeljenja.

Očigledni primeri stare ideologije mogu se naći i u terminologiji. Najizrazitiji primer je *upotreba pojma buržoazija* koji je u prethodnom pedesetogodišnjem razdoblju postao reč sa vrednosno negativnom komponentom. U novim udžbenicima neizrečena osuda proizlazi iz samog termina, što postaje sasvim jasno na različitim primerima u kojima je „buržoazija“ potpuno izdvojena od „naroda“, kao da mu ne pripada, čak kao da mu je suprotstavljena. U *Istoriji za 8. razred* čitamo: „Nasuprot želji i interesima bugarskog naroda, bugarska buržoazija i Koburška dinastija povele su osvajačku politiku, pretendujući na vodeću ulogu na balkanskom poluostrvu“.<sup>55</sup> Ovo je samo jedan od mnogih sličnih primera, ali ću njega ukratko analizirati kao tipičan. Prva poruka je nedvosmislena: interesi naroda i buržoazije su suprotstavljeni. Takva podela je nepoznata u modernom društvu u kome je „narod“ zamenjen pojedincima, pa su suprotstavljeni interesi „vladajuće“ i „eksploatisane“ klase sasvim pomešani u izgradnji zajedničke socijalne države. S druge strane, ukoliko je takva svest o klasnoj podeli i postojala početkom XX veka kod bugarskog naroda, savremena istraživanja pokazuju da su narod i njegov, valjda, odrođeni deo – buržoazija – bili prilično jedinstveni u shvatanju svog nacionalnog interesa, tako da sama tvrdnja nema istorijsku, već ideološku verodostojnost. Ova podela ima svoj izvor u tekstovima srpske socijaldemokratije iz vremena balkanskih

---

55 „Bugari i Rumuni u 19. i početkom 20. veka“, *Istorija za 8. razred*, str. 44.



ratova, dakle iz vremena kada su te ocene imale svoju političku upotrebnu vrednost koja je, kasnije, prešla u historiografsku ocenu bez pokrića. Tako je jedan važan balkanski problem – makedonsko pitanje – otvoren i zatvoren idološkom kvalifikacijom, pa će, stoga, i novim generacijama ostati nejasan i podložan različitim političkim instrumentalizacijama.

Pored buržoazije, i sam *kapitalizam* je zaslužio nekoliko otvorenih prekora. Tako, recimo, umesto da se objasni svet XIX veka, u udžbeniku, uz nedozvoljeno vrednovanje, piše da su Azija i Afrika „nasilno uključene u svet kapitalizma, njegovih vrednosti i nedostataka“.<sup>56</sup> Ili, ponovo u istoj knjizi, umesto objašnjenja velikih ekonomskih kriza preko kojih bi se đacima obrazložili neki osnovni svetski procesi, izrečena je osuda kapitalizma kao sistema: „Osnovni uzrok kriza u kapitalizmu je protivurečnost rada i kapitala i neusklađenost između proizvodnje i potrošnje. U kapitalizmu se proizvodi radi sticanja profita uz visok stepen iskorištavanja radnika i siromašnih seljaka“.<sup>57</sup> Pored netačnog i ideološkog objašnjenja uzroka ekonomskih kriza, upadljiva je konstatacija da se proizvodi radi profita (nameće se pitanje zašto se proizvodi u socijalizmu), što u sebi krije i nesvesnu osudu profita.

Pristup je, uz to, neistoričan, jer stilska formulacija podrazumeva da se radi o opštim, uvek važećim osobinama kapitalizma, kakva je npr. eksploatacija radnika i seljaka, kao da se ne radi o procesu bogatim unutrašnjim promenama, koji danas gotovo da i ne liči na svoje ranije faze. Posebno kad je reč o eksploataciji. Sličnim kategorijama je objašnjena i pojava *fašizma*. Umesto da se na pristupačan način iznese obrazloženje tog fenomena, napisano je da je to „najnazadniji

---

56 „Dalji razvoj kapitalističke privrede u drugoj polovini 19. veka i početkom 20.“  
Istorija za 8. razred, str. 6.

57 „Ekonomске krize i pojava fašizma“, Istorija za 8. razred, str. 83.



sistem“ koji podržavaju „nazadni društveni slojevi“, jer je to za njih bio način za „gušenje snažnog radničkog pokreta“, pa su oni „da bi zaštitili kapitalizam otišli u fašizam“. <sup>58</sup> Pored grubih i netačnih pojednostavljenja, upadljivo je uspostavljanje veze između kapitalizma i fašizma i njihovo suprotstavljanje radničkom pokretu. Time se negira istorijska činjenica da su upravo italijanski i nemački komunisti mnogo očekivali od Musolinijevog i Hitlerovog preuzimanja vlasti, uzdajući se u „jedinstveni proleterski front“, <sup>59</sup> kao i da je među 13 miliona Hitlerovih glasača bilo mnogo radnika. Takva pojednostavljenja na liniji kapitalizam-fašizam i netačno prikazana uloga radnika neće objasniti jedan od najvažnijih fenomena XX veka.

Iz starih udžbenika ostale su i izdvojene lekcije o *radničkom pokretu*. Tako je jedna od ukupno tri lekcije o celokupnoj svetskoj istoriji od sredine XIX do početka XX veka posvećena tom pitanju. Time se ne poštuje istorijska činjenica da se radi samo o jednom od mnogih političkih i idejnih pokreta toga vremena, pri čemu ti drugi nisu ni pomenuti. Tek uklopljena u druge političke i društvene ideje svoga vremena, ideja socijalizma dobija svoje istorijsko obrazloženje i mesto koje joj realno pripada.

U tako izdvojenoj lekciji ima niz netačnosti, ideologizacija i rešenja vrlo dalekih od moderne nauke. Samo jedan primer: u delu posvećenom Drugoj internacionali piše da je u njoj postojala oportunistička struja, što je čisto ideološka kvalifikacija, jer je istorijsko ime tog pretežnog pravca (ne struje) reformizam ili revizionizam. Zatim, autori udžbenika zameraju Internacionali što je odobrila Prvi svetski rat i konstatuju: „To je bilo suprotno interesima radnika“ koji su time bili „iznevereni“. <sup>60</sup> Takve osude Internacionale dolazile su iz njenog

---

58 *Isto.*

59 *Ernst Nolte, Fašizam u svojoj epohi, Beograd 1990, str. 344.*

60 *„Međunarodni radnički pokret krajem 19. veka“, Istorija za 8. razred, str. 9.*

krajnje levog dela i nemaju veze sa realnošću, jer je prihvatanje Prvog svetskog rata od svih nacionalnih socijaldemokratskih stranaka toga vremena značilo upravo poštovanje volje miliona birača, većinom radnika, koji su u tom ratu videli odbranu svoje zemlje.<sup>61</sup>

Sličan je odnos i prema *nacionalnoj istoriji*. Lekcija o srpskom radničkom pokretu, čije je i samo postojanje u zemlji bez industrijskog radništva vrlo problematično, zauzima veći prostor od većine lekcija o srpskoj državi. Radnici su izdvojeni iz ostatka društva, o kome nije rečeno ništa izuzev provučene osude „buržoazije“. Sam tekst lekcije prepun je nedozvoljenog arbitriranja čiji su izvori pri tom u novijoj historiografiji potpuno prevaziđeni. Tako, na primer, piše: „Zaslugom D. Tucovića i R. Dragovića su shvatanja sindikalista na vreme (*sic!*) suzbijana i konačno odbačena“.<sup>62</sup> Autor se očigledno meša u davno okončani politički spor, svrstava se uz jednu, pobedničku stranu, celo pitanje kvalifikuje svojim ideološkim predrasudama, pri čemu suština spora među srpskim socijaldemokratama ostaje potpuno nerasvetljena.

Pored društvenih klasa i njihovog sukoba kao nosilaca istorijskog kretanja, pojavljuje se jedna, za naše udžbenike, nova snaga: *narod*, tačnije – srpski narod. Mnogi istorijski događaji su objašnjeni voljom ili nevoljom srpskog naroda, iako sigurno nije ceo narod mogao na njih uticati, niti o njima kolektivno odlučivati. Populistička zloupotreba tog termina često je apsurdna. U lekciji o Drugom srpskom ustanku (u kojoj je na nepune dve strane 20 puta upotrebljen pridev srpski) piše: „Sporazum između Miloša i Marašlije mogao je da zadovolji srpski narod samo privremeno“; „Srbi su tražili punu

---

61 *O tome opširnije: Milorad Drachovitch, Les Socialismes Français et Allemand et le Problème de la Guerre, Ženeva 1953.*

62 „Razvoj radničkog pokreta kod Srba krajem 19. i početkom 20. veka“, *Istorija za 8. razred*, str. 51.

autonomiju i povratak 6 nahija“; „Tu diplomatsku borbu srpskog naroda pomagala je i Rusija...“ Potrebno je reći da u tim događajima nije učestvovao ceo srpski narod, već jedan njegov deo. Zatim, postavlja se pitanje kako je utvrđen stav čitavog naroda prema sporazumu sa Marašlijom. Na osnovu ovakvih formulacija stiče se utisak da je ceo narod učestvovao u diplomatskim pregovorima, što je, naravno, netačno, a nije ni naročito poučno, jer učenicima treba objasniti da „narod“ ima svoje institucije koje ga predstavlja. Takva saznanja su ključna za život u uređenoj demokratskoj zemlji, u kojoj su funkcije jasno podeljene i u kojoj diplomatija nije posao naroda. Nasuprot tome, uzimanje „naroda“ kao monolitnog kolektivnog bića koje učestvuje u svim mogućim, inače stručnim poslovima, stvara određene modele političkog ponašanja. „Narod“ živi u složenom društvu u kome su uloge i moć podeljene i raznovrsne, pa se veoma retko mogu sliti u nešto tako jedinstveno kao što je „narod“, koji bi po definiciji morao zajednički i identično misliti.

Nova ideologizacija primenjena je i na ukupne odnose među *jugoslovenskim narodima*. Jugoslovenska dimenzija je u udžbeniku za VIII razred gotovo potisnuta, uz često veoma grube materijalne greške koje su bile neophodne da bi se umanjio značaj jugoslovenskog pokreta. Posebnih lekcija o Hrvatskoj nema, pa su mesto susednih naroda sada zauzeli Bugari, Rumuni i Albanci. Budući da središnje mesto u tom udžbeniku pripada Srbima u Austro-Ugarskoj, nije se mogao zaobići opšti okvir nacionalnih odnosa u Monarhiji, pa je pronađena apsurdna formula vidljiva već iz naslova lekcije: „Austro-Ugarska nagodba i položaj potčinjenih naroda (Slovaka, Rusina, Hrvata i Slovenaca) u Austro-Ugarskoj i Ugarskoj“.<sup>63</sup> Redosled po kome su navedeni narodi nije potrebno ni komentarisati, jer je istorijska činjenica da su za istoriju Srba u Monarhiji najvažniji bili

---

63 *Istorija za 8. razred, str. 30.*

odnosi sa Hrvatima, dok su njihovi odnosi sa Slovacima i Rusinima od zanemarljivog značaja. O tome da se ne radi o slučajnoj omašci svedoči i sledeća rečenica: „Poput Srba i drugi nemađarski narodi Ugarske (Slovaci, Rumuni i Rusini) vodili su posle 1867. neumornu borbu za ravnopravan položaj u mađarskoj državi“. Hrvatski odnosi sa Ugarskom u tom vremenu nisu pomenuti, pa čak ni Hrvatsko-ugarska nagodba, kojom su Hrvati, kako piše Vasilije Krestić, dobili ograničenu teritorijalnu autonomiju sa pravom isključive upotrebe svog jezika.<sup>64</sup> To je, svakako, važniji podatak od, recimo, slovačke peticione kampanje koja je navedena u udžbeniku. Ostaje jedino pitanje da li je Hrvatsko-ugarska nagodba izostavljena zbog toga što je tim ugovorom Vojna krajina pripojena Civilnoj Hrvatskoj ili zato što se istim događajem, pored hrvatsko-srpskih suprotnosti, „u isto vreme otvaraju i šire perspektive za saradnju, koje još više udaljavaju Hrvate od Mađara, a jačaju misao o stvaranju jedne jugoslovenske zajednice“.<sup>65</sup>

Izostavljena je većina srpsko-hrvatskih veza u drugoj polovini XIX veka. Doduše, jedna lekcija u udžbeniku za VIII razred jeste posvećena jugoslovenskoj ideji, ali u njoj ima netačnih i još više propuštenih podataka. Tako, na primer, piše: „Ideja jugoslovenstva nije bila do početka 20. veka raširena u Srbiji jer su pobedama u prvom i drugom srpskom ustanku stvoreni uslovi za samostalan nacionalni, politički i kulturni razvoj“.<sup>66</sup> Ovom tvrdnjom se otvoreno poništavaju šire integrativne ideje Dositeja Obradovića,<sup>67</sup> Vuka Karadžića, kneza Mihaila Obrenovića, Ilije Garašanina, Ujedinjene omladine srpske, Mihaila Polita-Desančića, Vladimira Jovanovića, Svetozara

---

64 Vasilije Krestić, *Hrvatsko-Ugarska nagodba 1868*, Beograd 1969, str. 387.

65 Isto.

66 „Ideja jugoslovenstva u 19. i 20. veku“, *Istorija za 8. razred*, str. 49.

67 Milorad Ekmečić kaže da je „Pismo Haralampiju“ Dositeja Obradovića prvi jugoslovenski program, u: Milorad Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije 1792-1918*, Beograd 1990, str. 9.

Markovića, Jovana Skerlića (bez obzira na to što većina njih svoje integrativne ideje nije formulisala kao formalno jugoslovenske) i stalne veze između srpskog i hrvatskog nacionalnog pokreta, koje su istorijska činjenica. Takođe, za Garašaninovo „Načertanije“ se bez dileme tvrdi da je to „plan za stvaranje velike srpske države“. Tačno je da u historiografiji postoje različita mišljenja o tom pitanju, ali je isto tako tačno da autoriteti za srpsku istoriju XIX veka Vasilije Krestić i Milorad Ekmečić u „Načertaniju“ vide jugoslovenski program.<sup>68</sup> Nije ni potrebno reći koliko srpska prošlost ostaje neobjašnjena ako se iz nje izuzme njena jugoslovenska komponenta, ni koliko stvaranje jugoslovenske države, koje je odredilo istoriju srpskog naroda u XX veku, ostaje neutemeljeno i podložno instrumentalizacijama.

Umanjivanje značaja jugoslovenske orijentacije praćeno je izvlačenjem iz konteksta onih pojava koje su obeležavale dezintegrativne procese među jugoslovenskim narodima. Koreni srpsko-hrvatskih sukoba nađeni su u počecima naseljavanja Srba-graničara na hrvatskoj teritoriji, početkom XVI veka.<sup>69</sup> U svakoj lekciji koja obrađuje to pitanje u udžbenicima za VII i VIII razred više puta se ponavlja stalna namera hrvatskog plemstva da Srbe pretvori u kmetove, hrvatskog Sabora da Srbe politički potčini i katoličke crkve da ih verski preobrati. Tačno je da su to istorijske činjenice, ali su izvučene iz ukupnih feudalnih i komplikovanih državno-pravnih odnosa u okviru habzburškog carstva. Nije napisano da je zemlja na kojoj je nastala Vojna granica oduzeta hrvatskim plemićima čije je ona ranije bila vlasništvo i da su odatle poticali njihovi zahtevi dvoru. Nije napisano da je borba za *iura municipalia*, tj. proširenje feudalnih odnosa, bila uperena protiv čitavog stanovništva Vojne granice, dakle i njenog hrvatskog, katoličkog dela, i da sve to proističe iz složenih feudalnih

68 Uporedi: Vasilije Krestić, „Garašinin i Hrvati“, u: Zbornik radova sa skupa o Iliji Garašaninu, Beograd 1991, str. 278; Milorad Ekmečić, nav. delo, str. 367.

69 „Hrvatska pod Habzburzima“, Istorija za 7. razred, str. 53.

odnosa i prava, što je imalo malo veze sa nacionalnim aspektom pitanja. Politički naponi hrvatskog Sabora i bana da pod svoju jurisdikciju stave taj prostor, takođe, imaju više veze sa kontinuitetom sukoba između Zagreba i Beča nego sa hrvatsko-srpskim sukobom.

Predstavljeni u svoj složenosti vremena u kome su se odvijali, hrvatsko-srpski sukobi oko Vojne granice dobijaju svoj pun istorijski značaj. Srpsko-hrvatski odnosi u prošlosti su zaista bili mnogoznačni, protivurečni, bogati integrativnim i dezintegrativnim procesima. Kao takve ih treba istorijski predstaviti. Ali, u udžbenicima nije postignuta potrebna ravnoteža.

Ideološka nivelisanja dolaze najviše do izražaja u lekcijama posvećenim Drugom svetskom ratu na teritoriji Jugoslavije. Četnički i parti-zanski pokret izjednačeni su kao antifašistički i antiokupacioni. Taj problem je predstavljen veoma uzdržano, bez vrednosnih sudova, ali mnoge nedorečenosti ostavljaju utisak površnog traženja ravnoteže i „krppljenja“ istorije za jednokratnu upotrebu. I ovde su uočljivi ostaci starih tumačenja, pa su, na primer, kao datumi ustanaka u svim bivšim republikama Jugoslavije uzeti nekadašnji državni praznici, za koje je historiografija utvrdila da su neistorijski. Pokušalo se sa novom periodizacijom, pa su kalendarske ratne godine postale tematske celine, ali je u okviru njih ostala podela na ofanzive, koje su, doduše, dobile drukčije nazive: „Kozara“, „Bitka na Neretvi“, „Borbe na Sutjesci“ i sl. Zadržane su i stare simetrije, pa su kao posebne celine obrađeni ustanci u Makedoniji i na Kosovu. Na taj način zadržana je manje-više nepomućena slika o Titovim partizanima kojoj je mehanički dodata takođe gotovo idealna slika Mihailovićevih četnika, dok stvarna drama građanskog rata ostaje skoro nedotaknuta. Kao da je čitav taj period ostavljen za neko kasnije razrešenje, što jeste prava slika naše oprezne i nesigurne historiografije kad je reč o tim pitanjima. Zbog toga je i u ovoj analizi najmanje prostora posvećeno tom periodu.



Nanos konfuznog spoja stare i nove ideologije ponovo odlaže zrelo suočavanje sa našom prošlošću. Društveni odnosi zamenjeni ideologiziranim tumačenjima i terminologijom učenicima neće dati osnovna znanja pomoću kojih bi mogli samostalnije i dublje da sagledaju neke kontinuitete i diskontinuitete srpske prošlosti. Slično je i sa političkom sferom, koja je predstavljena površno i neozbiljno, tek kroz takmičenje političkih stranaka. Odnosi sa svetom gotovo i da nisu prikazani, a oni sa susednim narodima teško da mogu ostaviti poruke o saradnji i uzajamnim vezama. Tim postupkom smo dobili udžbenike koji su više skup ideološki upotrebljivih činjenica, nego istorijskih. Poznato je da su narodi koji svoju prošlost ne mogu racionalno da sagledaju prinuđeni da je ponavljaju.

### *O istorijskoj i nacionalnoj svesti*

Jedna od najosetljivijih tačaka u razmatranjima o teoriji istorije jeste pitanje istorijske svesti. Odnos kolektivno podsvesnog i racionalno pojedinačnog čini od istorijske svesti kontroverznu pojavu izuzetne složenosti. Istorijske predstave prisutne su u svim važnijim sferama mišljenja – u politici, ideologiji, vaspitanju, kulturi, čak i u vojnoj veštini, tako da se može reći da su one veoma uticajne u društvu, posebno u nerazvijenom društvu.<sup>70</sup> Osnovna svrha istorijske svesti je utvrđivanje identiteta,<sup>71</sup> čime njen sadržaj dobija istraživački značaj. To se posebno odnosi na analizu tog tipa svesti u našem podneblju, gde je formiranje nacionalne svesti poteklo iz herderovskog, romantičarskog modela, u kome svest o prošlosti ima daleko veću emotivnu težinu nego u, recimo, racionalističkim korenima francuske i engleske nacije. Kada se već postojeća nacionalna svest toga tipa nađe u nacionalističkom ideološkom okruženju, ona gubi svoje raci-

---

70 Andrej Mitrović, *Raspravljanja sa Klio*, str. 66.

71 Isto.



onalizacije u korist mita koji iz istorijskog „iskorištava u prvom redu ono što budi osećanje privrženosti nacionalnom i nastoji da podstiče pre svega kolektivno emotivno. (...) Predstavlja se kao izraz istinskih interesa i pravih vrednosti nacije, zapovednički pretpostavlja slavljenje nacionalne istorije i ometa, ponekad zabranjuje, trezveno suočavanje sa pravim sadržajima“.<sup>72</sup>

Važan element u ideologizaciji nacionalne i istorijske svesti jeste ideja o istorijskoj ispravnosti sopstvene nacije. Posledice takvog učenja su duboke i ozbiljne i predstavljaju dobar uvod u iracionalno tumačenje vlastitog položaja i odnosa sa okolinom. Krivica je, samim tim, uvek tuđa, ničim izazvana. Time se stvara opasna lakoća pri zaključivanju, čije neposredne praktične i političke posledice mogu biti zloćudne za vlastitu, ali i za tuđe nacije. Slika po kojoj smo „mi“ ispravni i „dobri“ dok se nad nama ređaju tragične nepravde, najbolje je tlo za nacionalni misticizam i stalno odlaganje trenutka kolektivnog nacionalnog sazrevanja, čija je prva pretpostavka mogućnost suočavanja sa samim sobom. Ideja o tome da su svi naši ratovi bili pravedni i oslobodilački eksplicite je izrečena u udžbenicima iz predmeta poznavanja prirode i društva za II, III i IV razred osnovne škole. Kasnije, u prvoj lekciji udžbenika za VI razred u kojoj se pojavljuju stari Sloveni, citat iz vizantijskog izvora svedoči da se radi o gotovo rasnoj osobini: „Ljubazni su prema strancima i provode ih kao goste od mesta do mesta, gde god zažele. Svoje zarobljenike ne zadržavaju čitavo vreme kao drugi narodi“. Ili: „Nisu ni najmanje rđavi niti zlotvori“. I treći put u istoj lekciji, sada iz pera autora: „Slobodu su davali i ratnim zarobljenicima“.<sup>73</sup> Nemam, prirodno, zamerku na autentični vizantijski izvor, pa ni na njegovu višestruku upotrebu. Ali, te početne poruke se mogu kasnije zaokružiti u sistem mišljenja, posebno

---

72 *Isto.*

73 „Naseljavanje Slovena na Balkansko poluostrvo“, *Istorija za 6. razred*, str. 26.



kad se sretnu sa polovičnim tumačenjima i znanjima ponuđenim u kasnijim razredima.

Bolji primer jeste tumačenje srpsko-bugarskog rata iz 1885. godine. Iz teksta, kako udžbenika za VIII razred tako i onog za IV gimnazije, vidljivo je da je to nastavna jedinica rađena po *Istoriji srpskog naroda*, prvoj knjizi njenog šestog toma. Ima čak identičnih, prenesenih rečenica. Tako su se u oba udžbenika našle reči da je srpska objava rata Bugarskoj bila „pogrešna procena stvarnog stanja“, kao i da politički i vojni krugovi okupljeni oko kralja Milana „nisu izražavali interese ni težnje srpskog naroda ni srpske buržoazije“.<sup>74</sup> Zaista je čudno kako je, kad je već dosledno preuzet tekst iz najobuhvatnije istorije srpskog naroda, izbegnuto da se iz iste knjige, sa iste strane, prenese i deo o očekivanim teritorijalnim nadoknadama Srbiji. Tačno je da u *ISN* piše da su teritorijalna proširenja bila u drugom planu, ali to ne poništava činjenicu da je „srpski ratni plan proisticao iz kraljeve namere da za Srbiju zadobije teritorijalno proširenje koje bi obuhvatilo Vidinski okrug do Loma i Sofijski do Ihtmana“.<sup>75</sup> Taj konkretni ratni cilj proisticao je iz dubljeg i konstantnog opredeljenja srpske politike do 1912. godine. „Stvaranje Velike Bugarske lišilo bi Srbiju još jedinog mogućeg proboja u svet koji je preostao – onog na jugu“.<sup>76</sup> Ako je širenje srpske države na jug trajna orijentacija srpske spoljne politike koju su u Srbiji prihvatile i obe dinastije i inače suprotstavljene političke stranke i njihove vlade, ako je proširenje na moravsko-vardarsku dolinu bilo osnova radikalnog spoljopolitičkog plana trideset godina posle srpsko-bugarskog rata, onda nije dovoljno reći da se 1885. godine radilo o pogrešnoj proceni kralja Milana.

---

74 Uporedi: *Istorija srpskog naroda (u daljem tekstu ISN), VI-1, Beograd 1983, str. 79; Istorija za 8. razred, str. 18; Istorija za 4. gimnazije, str. 59.*

75 *ISN, VI-1, str. 81.*

76 *Isto, str. 79.*

Radi se o jednom od najstroženijih balkanskih pitanja koje zahteva racionalno suočavanje svih zainteresovanih strana.

Do takvog suočavanja sigurno neće doći njegovim prećutkivanjem. Bez njega se ne mogu razumeti srpsko-bugarski odnosi, kao ni događaji u ovom delu sveta tokom dva svetska rata. Još jedno objašnjenje dato u udžbeniku za VIII razred svedoči o činjenici da se ne radi o previdu. U lekciji o Staroj Srbiji piše da je Bugarska imala osvajačke planove prema Makedoniji i da je od XIX veka propagandno delovala preko osamostaljene bugarske crkve koja je u nekim delovima Makedonije rukovodila crkvenim i školskim poslovima. Dalje piše: „Grčka i Srbija su se suprotstavljale bugarskom uticaju u Makedoniji“.<sup>77</sup> Iz toga se može zaključiti da Grčka i Srbija štite i brane Makedoniju od bugarske agresije. U udžbeniku za IV razred gimnazije cela situacija je, kao i većina drugih, realno predstavljena. Međutim, đacima VIII razreda uskraćen je podatak da su sve tri zainteresovane balkanske države od sredine XIX veka imale u Makedoniji razvijenu kulturnu, crkvenu i školsku propagandu, ali i komitske, četničke jedinice u kojima su često bili i aktivni oficiri matičnih država.<sup>78</sup> Ta dimenzija učešća Srbije, Grčke i Bugarske u makedonskom čvoru je neophodna za razumevanje njihovih međusobnih odnosa, kao i događaja koji će uslediti. Bez tog objašnjenja ne mogu se razumeti prvi i drugi balkanski rat. Obrazloženje drugog balkanskog rata pretvara se u ideološku etiketu, kao što je i slučaj u udžbenicima za VIII razred i za IV gimnazije: „Prvi balkanski rat ima oslobodilački karakter. Nasuprot tome, drugi balkanski rat je bio nepravedan“.<sup>79</sup> Isto u udžbeniku za IV razred gimnazije: „Drugi balkanski rat je bila

---

77 „Stara Srbija i Kosovski vilajet pod turskom vlašću u drugoj polovini 19. i početkom 20. veka“, *Istorija za 8. razred*, str. 25.

78 *O propagandi u Makedoniji vidi: Prvi balkanski rat, Beograd 1959.*

79 „Balkanski ratovi“, *Istorija za 8. razred*, str. 28.



bratoubilačka borba, rezultat zavojevačke i sebične težnje buržoazije balkanskih naroda i njihovih dinastija“.<sup>80</sup>

Tako se, zaista, ništa ne može objasniti. Ali se, zato, može duboko utisnuti uverenje o tome da su namere samo sopstvenog naroda čestite, legitimne i ispravne. Moj cilj nije da se namere naroda prikažu kao nečiste, nelegitimne i neispravne. Ali smatram obrazovno legitimnim da se spoljnopolitički programi koji su obeležili poluvekovne napore srpske države, kao što je to slučaj sa makedonskim programom, prikažu realno. Treba prikazati i programe ostalih zainteresovanih strana, jer će se onda moći izvući racionalna pouka i stvoriti objektivni aparat za razmišljanje o problemima koji iskrsavaju u sadašnjosti. Bez toga, ako se ostane na dosadašnjem nivou objašnjenja, malo je potrebno da bi se reklo da su nas Bugari napadali kad nam je najteže, i to s leđa. Na osetljivom Balkanu takve ideje su opasne.

Ni drugi pravac srpske spoljne politike od vremena Načertanija do 1913, dakle skoro 70 godina, nije naznačen. Radi se o *srpskom programu izlaska na Jadransko more preko severne Albanije*. To nije pomenuto ni u jednoj lekciji o srpskim političkim idejama XIX veka, ali ni u lekcijama o prvom balkanskom ratu, u kojem je zauzimanje teritorije severne Albanije i izlazak Srbije na more kod Svetog Jovana Meduanskog zvanični, javni državni ratni cilj i on kao takav zaslužuje da bude naveden. Stoga su mnogi događaji ostali nejasni, ili su preskočeni. U oba udžbenika koji tretiraju ovo pitanje, dakle ponovo u VIII razredu osnovne škole i u IV razredu gimnazije, piše da je u prvom balkanskom ratu srpska vojska uspešno napredovala prema Sandžaku, spojila se sa crnogorskom, i onda nastupa identična rečenica u obe knjige: „Zatim preko severne Albanije izbija na Jadransko more i priključuje se crnogorskoj vojsci koja opседа Skadar“.<sup>81</sup>

80 „*Drugi balkanski rat*“, *Istorija za 4. razred gimnazije*, str. 83.

81 *Istorija za 8. razred*, str. 27; *Istorija za 4. razred gimnazije*, str. 79.

Umešnost prikrivanja činjenica je tom rečenicom spojila dva događaja u jedan između kojih su protekla četiri burna ratna meseca. Naime, posle oslobađanja Kosova dve kolone srpske vojske su 9. i 10. novembra 1912. godine krenule preko albanskih planina do Jadranskog mora. U proglasu komandanta „albanskog odreda“ je pisalo: „To je naša neodoljiva težnja. Zbog toga i rat vodimo (...) da našoj otadžbini otvorimo slobodan put i za ceo svet.“ Srpske jedinice su izašle na more kod Lješa, čime je bila otvorena teška diplomatska kriza, koja je posle srpskog osvajanja Drača mogla da dovede do austro-ugarske objave rata Srbiji krajem novembra 1912. Pred već započetim grupisanjem 200.000 austrougarskih vojnika i odštampanom proklamacijom rata, srpske trupe su morale da se povuku sa mora. U decembru iste godine Konferencija ambasadora je priznala nezavisnu Albaniju, čime je posredno i bez rasprave rešeno da se srpske trupe povuku sa mora.<sup>82</sup>

Dva meseca kasnije imamo drugi događaj koji je na volšeban način ujedinjen, u istoj rečenici, sa ovim prvim. Na poziv crnogorskog kralja Nikole, čija je vojska od početka rata opsedala Skadar, srpska vlada u februaru 1913. odlučuje da uputi pod Skadar jednu diviziju u pomoć Crnogorcima.<sup>83</sup> Srpske trupe su tada drugi put ušle u Albaniju.

Neuspelo spajanje dva različita događaja u jedan ima samo jedno značenje: to je pokušaj da se preskoči jedan od dva srpska ratna cilja 1912. godine. Izlazak na Jadransko more preko severne Albanije bio je po značaju jednak vraćanju moravsko-varđarske doline u srpsku državu. I srpska vlada, ali i javnost, doživljavale su oba ova događaja kao uslov daljeg opstanka srpske države, njene političke i ekonomske nezavisnosti.

---

82 *ISN, VI-1, str. 191.*

83 *Mihajlo Vojvodić, Skadarska kriza 1913, Beograd 1970.*

Nasuprot ideji o bezgrešnosti nacije ne nalazi se, kako bi se površno i pogrešno moglo pomisliti, ideja o grešnosti nacije. Radi se samo o spremnosti za suočavanje sa samima sobom. Navedeni primeri izabrani su namerno. Radi se o zanimljivom vremenu, koje jedan od najboljih proučavalaca srpske istorije, Dimitrije Đorđević, naziva vremenom balkanskog imperijalizma.<sup>84</sup> Prećutkivanje njegovih sadržaja ostaje jednostavno prećutkivanje, i može imati iste kobne posledice koje je imalo prećutkivanje srpskih žrtava u genocidu Drugog svetskog rata.

Sasvim blizu ideji o bezgrešnosti i čestitosti nacije, ili čak izvirući iz nje, nalazi se ideja o naciji-žrtvi. U knjigama iz poznavanja prirode i društva za III i IV razred osnovne škole utiskuje se svest da su periodi mira bili kratkotrajni i retki, jer ovo područje zbog svojih puteva i prirodnih bogatstava privlači osvajače. Autori su se potrudili da sadržajem udžbenika to i dokažu. Kao što je već rečeno u poglavlju o metodologiji, naša prošlost je prikazana kao sled ratova, dok mirnodopska, kreativna razdoblja gotovo da nisu ni pomenuta. Istorija se pokazuje kao deo vaspitanja u ratničkom duhu. Stradanja srpskog naroda u tim ratovima prikazana su sa neshvatljivom brutalnošću. Tako je već na decu od osam i devet godina sručena sva težina svesti o genocidiranom narodu, pri čemu sam termin nije ni objašnjen. Navodi se da su fašisti „nemilosrdno ubijali“ Srbe, pokrštavali ih, proterivali sa svojih vekovnih ognjišta. „Nestajale su čitave porodice i sela“.<sup>85</sup> U sledećoj lekciji ponavljaju se detalji o hapšenjima, logorima i streljanjima. Pri tom su, pored domaćih izdajnika („ljotićevci i drugi“), pobrojani i svi narodi koji su pomagali neprijateljima u zločinima – *de facto* su navedeni svi narodi sa kojima delimo prostor.

---

84 Dimitrije Đorđević, *Ogledi o balkanskoj istoriji*, Beograd 1989, str. 36.

85 *Poznavanje prirode i društva za 3. razred*, str. 62.

U slučaju da je nešto ostalo nejasno, deci se savetuje: „1. Čitaj tekstove o genocidu nad Srbima i drugim narodima i narodnostima. 2. Postoje filmovi o tome, treba ih gledati i razgovarati“.<sup>86</sup> Onima koji te filmove ne pogledaju pomoći će udžbenik za IV razred osnovne škole, namenjen deci od devet i deset godina, u kome je napravljen pedantan izbor zastrašujućih fotografija. Tu su slike lobanja sa Čele-kule, fotografije masovnog streljanja u Kragujevcu, uhapšenih Kragujevčana koje odvođe na streljanje, naroda u zbegu, nagih tela srpskih žrtava u Jasenovcu. Krv pršti i iz udžbenika za starije razrede. Tako gotovo svi izabrani izvorni tekstovi priloženi uz lekcije u knjizi za VII razred obiluju brutalnim prizorima: odvođenje slovenskog stanovništva u tursko roblje gde neki, upregnuti u jaram, vuku plug; opisi spaljenih sela i crkava; sto sasečenih Turaka u pohodu na Crnu Goru; sečenje noseva i ušiju saborcima Matije Gupca itd. I udžbenik za VIII razred obiluje unakaženim ljudima, pa čak i detaljima kakav je onaj o živim Srbima kuvanim u kotlovima Jasenovca. Ovi primeri prevazilaze istorijsku analizu. Oni su u domenu socijalno-patoloških ispitivanja. Ipak, model takvih surovosti, nataložen već u najranijem detinjstvu, neminovno podstiče agresivnost i revanšizam, i teško može biti osnova za uspostavljanje normalnih odnosa sa drugim narodima. Iz takvog kruga se teško izlazi.

Ideja o naciji-žrtvi formira se i na druge, suptilnije načine. Uzmimo primer opisa turske vlasti nad Srbima. Već u najranijim razredima (III i IV) insistira se na nečuvenom teroru pod turskom vlašću i na ništa manje surovim oblicima otpora. Predstave surovog ugnjetavanja, nasilja, korupcije, pljačke i parazitizma turske uprave nastavljaju se i u udžbeniku za VII razred. Doduše, donekle relativizovane pasusom o povlašćenim hrišćanskim slojevima i lekcijom o položaju srpske crkve.

---

86 *Isto.*

Ipak, nisu navedene poznate istorijske činjenice kao što su najvažnije institucije srpskog naroda pod turskom vlašću, od porodične zadruge do institucije knežine koja potiče iz srednjovekovne Srbije. Ti oblici srpske samouprave, koje su Turci delom preuzeli iz Dušanovog zakonika, po Radovanu Samardžiću, ali i drugim poznavaocima tog perioda, bili su najizrazitija obeležja srpske istorije pod Turcima.<sup>87</sup> Glavna tekovina tih institucija jeste samouprava društva i patrijarhalna demokratija, što čini osnovu srpske patrijarhalne civilizacije. Iz tih ustanova će, zahvaljujući odlukama turskih vlasti, nastati sloj Srba spahija, koji će u XV i XVI veku biti brojniji od turskih feudalaca.<sup>88</sup>

Upoznavanjem učenika sa tim delom istorije Srba pod Turcima ne bi se umanjio utisak o njihovom teškom položaju, ali bi se zato ponudila neophodna znanja koja bi omogućila lakše razumevanje potonjih perioda. Bez tih znanja nije jasno odakle se pojavljuju knezovi koji dižu srpsku revoluciju 1804, a nije jasan ni njihov položaj i autoritet u narodu. Bez osnovnih znanja o patrijarhalnoj samoupravi ne može se razumeti ni srpski XIX vek, pa ni programi mnogih partija, koje će se vraćati na te institucije kao ideal.

Ideja o naciji-žrtvi ima još jednu dimenziju. Pomoću nje žrtvovanje postaje idealni stereotip ponašanja. Ideja o samožrtvovanju ima duboke epske korene u srpskoj nacionalnoj i istorijskoj svesti, ali na njenom izgrađivanju svesrdno rade i moderni udžbenici. Tako se već u II razredu osnovne škole objašnjava da spomenici govore o davnim borbama i o junacima koji su u njima učestvovali. „Spomenici podsećaju na žrtve date za slobodu i opominju nas da ta sloboda mora da se čuva“.<sup>89</sup>

---

87 Radovan Samardžić u: *ISN, III/1, str. 70.*

88 *Isto, str. 72.*

89 *Poznavanje prirode i društva za 2. razred, str. 48.*



Dakle, u glavi sedmogodišnjeg deteta može ostati sledeća poruka: sloboda se dobija kroz borbu, junaštvo i žrtvu. Žrtvom se stiže do slave, odnosno spomenika. Spomenik je okamenjeno carstvo nebesko. Žrtve nas obavezuju na nove žrtve.

Hajduci su, takođe, odličan primer. U udžbeniku za III razred osnovne škole njihova ljubav prema slobodi naroda prikazuje se kroz njihov poseban odnos prema samožrtvovanju. Kao ilustracija upotrebljen je citat iz pera Vuka Karadžića: „Kad koga uhvate i povedu da ga nabiju na kolac, on ponajviše peva iz glasa, pokazujući da ne mari za život“.<sup>90</sup>

Onima koji žrtvu i svoj život ne shvataju na taj način poruka se šalje kroz narodnu pesmu o Bošku Jugoviću, strašljivcu, koji nije smeo da pođe u kosovski boj i time obavi svoju dužnost: „za krst časni krvcu prolijevati / i za svoju vjeru umrijeti“.<sup>91</sup>

Udžbenici obiluju primerima herojskog žrtvovanja. Tu su legendarni prototip Stevan Sindelić; Gavrilo Princip, ispod čije slike u udžbeniku za III razred piše da je nacionalni junak; govor majora Gavrilovića koji se citira gotovo uvek uz lekcije o Prvom svetskom ratu. Pored primera lične i svojevolske žrtve, udžbenici zadržavaju isti odnos i prema onim žrtvama koje nisu bile namerne. Samo jedan primer: u udžbeniku za VII razred piše da je Srbija u Prvom svetskom ratu imala 1.200.000 žrtava. „Ipak“, kaže autor, „ona je podigla svoj ugled“. Broj je zastrašujući, ali je takav i odnos prema njemu. Milionska žrtva je, dakle, pomogla domovini u zadobijanju prestiža – imala je smisla. Nije, doduše, rečeno kakve je društvene, privredne, civilizacijske i biološke posledice imao gubitak četvrtine naroda.

---

<sup>90</sup> *Poznavanje prirode i društva za 3. razred, str. 56.*

<sup>91</sup> *Isto, str. 37.*



To nije rečeno ni na drugim mestima, što znači da se radi o jednom opštem odnosu prema smrti i gubitku.

Svest koja se ovim manirom sugerše izlazi iz čvrstog spoja epskog podsvesnog i neoromantičarske nacionalističke ideologije. Time se šire emotivne sugestije, čije su osnove veoma duboke, pa zbog toga uspešnost tog sklopa stereotipnog mišljenja u velikoj meri određuje naš svakodnevni život. Uzmimo kao primer odnos prema sankcijama koji veoma često ima izvor u takvom tipu svesti. Politička propaganda ga nije formirala, ona ga je samo iskoristila.

Ratnička nacionalna i istorijska svest već je bila tema rasprave u poglavlju o metodologiji. Ovde ću ukratko opisati samo jednu njenu komponentu – svest o pobedničkoj strani. Upravo je ona bila jedan od važnih elemenata ratne propagande, jer podiže ratni elan pričama da su naši protivnici gubili ratove i da će zato ovaj biti kratak i efikasan. Time je ta svest, iako ne bez istorijske podloge, odigrala zloćudnu političku igru.

Odnos prema sebi kao pobednicima prikazaću kroz odnos prema sopstvenim porazima. Autori udžbenika osećaju potrebu da sve vojničke poraze Srbije objasne i tako pokažu da se poraz nije mogao izbeći. To je uglavnom istorijski tačno, ali je zanimljivo da se pobeđe gotovo nikada ne objašnjavaju – one se podrazumevaju.

Tako su, recimo, od odluka Berlinskog kongresa navedene samo one koje su potvrdile srpske diplomatske uspehe, dok je zanemarena istorijska činjenica da je rešenje Istočne krize primljeno u Srbiji kao poraz koji je ostavio težak utisak, a čije su posledice odredile dalji razvoj Srbije i, u krajnjoj liniji, stvorile povod Prvom svetskom ratu. Odluke Berlinskog kongresa značile su, naime, dubok poraz srpskog nacionalnog pokreta i trijumf velikih sila nad njim, posebno

Austro-Ugarske. Na mesto slabe turske vlasti u Bosni došla je Austro-Ugarska i odvojila bosansko srpsko seljaštvo od opštih nacionalnih ciljeva. Time počinje i vreme rivalstva između Srbije i Hrvatske u vezi sa Bosnom. Ruski patronat nad Bugarskom zabio je klin u srpsko-bugarske odnose i ojačao razdor oko budućeg poseda nad Makedonijom.<sup>92</sup> Iako se upravo iz tih posledica može mnogo naučiti o položaju balkanskih naroda u odnosu na velike sile, one nisu pomenute ni u udžbeniku za VIII razred, ni u udžbeniku za IV razred gimnazije. Proglašenje nezavisnosti Srbije i Crne Gore, kao i njihovo teritorijalno proširenje, nesporne su tekovine, ali ne treba prevideti i nepovoljne odredbe Berlinskog kongresa. One su važan predložak za učenje iz istorijskog iskustva.

Bez racionalnog odnosa prema istorijskoj ravnoteži poraza i pobeda, istorija luta između uloge advokata jedne strane, tužioca u njeno ime, ili naizgled pravednog sudije. Nijedna od tih uloga, međutim, nije njena. Ona nije ni navijač ni delilac presuda. Ona konstatuje i objašnjava pojave. Bez uvida u celinu ne može se postići zreo odnos prema prošloj realnosti. To je znak da istorija nije prevladana. Nesposobnost suočavanja sa prošlošću kao celinom, dakle, onim njenim sadržajima koji nam se dopadaju, ali i onim drugim, produžava vreme u kome se sadašnjost određuje pitanjima prošlosti. To ne znači da se istorija ponavlja, već da se nema snage da se iz nje izađe i o savremenosti razmišlja na osnovu promenjenih kriterijuma. Suptilniji kriterijumi relativizuju podelu na pobeđe i poraze, stavlajući znak pitanja i na jedne i na druge.

Nacionalna i istorijska svest u udžbenicima istorije zaslužuju posebnu studiju. Ovo poglavlje je pokušaj da se ukaže na nekoliko principa po kojima funkcionišu istorijske poruke i pouke, kao i njihove svedene, pojednostavljene političke posledice. Većina ovde prikazanih

---

92 Opširnije u: *ISN, V-1, Beograd 1981, str. 524.*

motiva je prepoznatljiva u mnoštvu primera iz naše epske poezije, književnosti i ukupnog sistema vrednosti. Pedesetogodišnji pokušaji da se delovi tog sistema mišljenja izmene nisu uspeli. Primeri nacionalne stereotipije pokazali su se jačim. Zato današnje sugestije kroz udžbenike ne treba analizirati samo kao površnu, političku instrumentalizaciju istorijskog sadržaja. Podudarajući se sa postojećim predstavama kolektivne svesti, one se zaokružuju u sistem. Tvrdokornost tog sistema je u praksi potvrđena, dok sve njegove posledice još uvek nisu sagledive. Budući da taj sistem mišljenja punom snagom učestvuje u tumačenju dramatičnih događaja na jugoslovenskom tlu i oko njega, sledeće poglavlje će biti posvećeno objašnjenjima savremenih događaja u udžbenicima.

### *Politika kao istorija*

Ukoliko je istorija egzaktna nauka čija se saznanja temelje isključivo na istorijskim izvorima, onda tekući jugoslovenski rat nije istorijska tema. Budući da ključna istorijska građa nije dostupna, odnos prema tim događajima može biti samo politički, neproveren u dokumentima. Zbog toga ću navesti samo sadržaj tih lekcija. Komentari će biti mogući tek posle uvida u arhive.

Postavlja se pitanje – u kojoj državi žive učenici kojima su udžbenici namenjeni? Neizvesnost oko državnog okvira u kome živimo počinje u III razredu osnovne škole, u kome se uči da je naša otadžbina Srbija, da je Beograd njen glavni grad (ne i glavni grad Savezne Republike Jugoslavije), i da se ona graniči sa Hrvatskom, Bosnom i Hercegovinom i Crnom Gorom. Ova knjiga je pisana 1987, ali u kasnija izdanja nisu unete izmene. Po tome je Crna Gora prema Srbiji u istom položaju u kome je i Hrvatska. Kad budu došli u IV razred

onsove škole, đaci će biti zbunjeni kad otkriju da se Srbija nalazi sa Crnom Gorom u federaciji, čije je ime SRJ i koja se na zapadu graniči sa Bosnom i Hercegovinom i Hrvatskom. Da bi se te granice potvrdile, one se nazivaju i prirodnim: „Reka Drina je prirodna granica prema Bosni i Hercegovini, a Dunav prema Hrvatskoj i Rumuniji“. Iz toga bi se moglo zaključiti da se SRJ graniči sa Hrvatskom i Bosnom, odnosno da SRJ priznaje granicu na Drini i Dunavu. To se opovrgava u udžbeniku iz geografije za VIII razred u kome su naše susedne države nazvane Bivša Jugoslovenska Republika Hrvatska, Bivša Jugoslovenska Republika Bosna i Hercegovina i Bivša Jugoslovenska Republika Makedonija.<sup>93</sup> U međunarodnim aktima je pod tim imenom poznata samo poslednja, čime je nedvosmisleno dato do znanja da SRJ, bar u ovom udžbeniku, ne priznaje ostale države. Političke nejasnoće ušle su tako u, inače egzaktnu, geografiju. Problemi su još komplikovaniji nego što izgledaju, jer su u okviru lekcije „Srpske zemlje van granica Jugoslavije“ posebne celine posvećene geografskim, privrednim, čak turističkim detaljima iz Republike Srpske Krajine i Republike Srpske, koje, pri tom, SRJ nije priznala kao države. Nije objašnjeno u kakvom su odnosu te države sa Hrvatskom, Bosnom i Hercegovinom ili SRJ, tako da neko manje obavešteno dete može pomisliti da se i te srpske republike nalaze u SRJ.

Iz svega toga se vidi da odnosi Srbije, Crne Gore, SRJ, RSK i RS nisu sasvim jasni. Udžbenici koji su na brzinu prilagođeni nastaloj situaciji na terenu unose zabunu čak i u elementarna pitanja. Autori udžbenika iz poznavanja prirode i društva za IV razred našli su, verovatno iz očaja, rešenje u sledećem savetu: „Otadžbinu ćete bolje upoznati ako gledate televizijski program, čitate dečju štampu, pravite albume i zbirke i vodite kalendar društvenih događaja koji se odnose na našu zemlju“.<sup>94</sup>

---

93 *Geografija za 8. razred, Beograd 1993, str. 7.*

94 *Poznavanje prirode i društva za 4. razred, str. 5.*



Udžbenici nude mnoštvo objašnjenja o tome kako je došlo do današnje političke situacije. Opširne političke lekcije nalaze se i u udžbeniku iz geografije za VIII razred, gde im, svakako, nije mesto. U toj knjizi je politikantski prikazana čitava prošlost Jugoslavije. Tako, recimo, piše da su u prvoj Jugoslaviji Srbi, Hrvati i Slovenci imali „suprotstavljene religije i nacionalne ciljeve.

Hrvati i Slovenci su stvaranjem Jugoslavije, pored oslobođenja od Austro-Ugarske, spašavali svoje etničke teritorije od Italije i Austrije, a iako u ratu poraženi, svrstali su se među ratne pobednike i stekli uslov za kasnije stvaranje samostalne nacionalne države<sup>.95</sup> Prikazujući nacionalne odnose u drugoj Jugoslaviji, autor piše: „Moguće rešenje položaja Srba u Hrvatskoj bilo je da se formiraju srpske autonomne oblasti tamo gde su Srbi u većini. Ali, rukovodstvo Komunističke partije i Federacije, u kojima su glavnu reč imali hrvatski i slovenački političari, nisu dozvoljavali nikakvu autonomiju Srbima“<sup>.96</sup> Uprkos tome što su imali glavnu reč, „Slovenci i Hrvati bili su nezadovoljni i prvom i drugom Jugoslavijom, mada su na jugoslovenskom tržištu bili povlašćeni“<sup>.97</sup>

Da bi se pokazali razlozi zbog kojih je Srbija bila nezadovoljna u saveznoj državi navode se poznati argumenti o preseljenjima srpskih fabrika u druge republike. Fabrike su detaljno pobrojane, uz livnice, mlinove, drugi železnički kolosek kod Jagodine, pa se na tom spisku našla čak i „najpoznatija ergela rasnih konja u Evropi“, koja je iz Starih Moravica preseljena u Sloveniju.<sup>98</sup>

Ta „geografska“ strana jugoslovenskog problema poklapa se sa političkom koja je obrazložena u udžbeniku iz istorije za VIII razred.

95 *Geografija za 8. razred, str. 8.*

96 *Isto, str. 9.*

97 *Isto.*

98 *Isto, str. 10.*

Otvaranje procesa dezintegracije Jugoslavije smešteno je u 1964. godinu, što se, po autoru, potvrđuje na Brionskom plenumu, prilikom obračuna sa prvim čovekom srpske policije. Odnos prema tom događaju je veoma zanimljiv.

Autor kaže da je tada, na Brionima, „razbijena jedna snažna savezna institucija (kakve postoje u svim civilizovanim državama)“.<sup>99</sup> Već tada su, kaže, „stvoren svi uslovi za ostvarivanje pripremljenog i dobro smišljenog scenarija (inspirisanog i potpomognutog i nekim stranim akterima) za razbijanje jugoslovenske zajednice“,<sup>100</sup> što se dokazuje događajima na Kosovu 1968, u Hrvatskoj 1967-1971, Sloveniji 1969. „Kruna svih tih događaja je usvajanje novog Ustava SFRJ 1974. godine“, koji su „bez pogovora“ prihvatile „podaničke i birokratizovane strukture na političkoj sceni Srbije“.<sup>101</sup>

Promene nastupaju tek 1987. godine. „Na Osmoj sednici CK SKS je pobedila koncepcija koja se zalagala za demokratizaciju društva, reviziju postojećeg Ustava, zaštitu Srba i Crnogoraca na Kosovu i Metohiji i za uspostavljanje jedinstvene Srbije na čitavoj njenoj teritoriji“.<sup>102</sup> Usvojeni su amandmani na Ustav kojima je Srbija dobila pravo da vrši suverene funkcije države na čitavoj svojoj teritoriji, a 1990. i novi Ustav, po kojem su „građanin, njegove lične slobode i prava u središtu svih zbivanja u društvu“.<sup>103</sup>

Vremenom, po mišljenju autora *Istorije za 8. razred*, jačaju nacionalizam i separatizam u Jugoslaviji. „Posebno je rukovodstvo Slovenije u tome prednjačilo, naročito od 1989, nagoveštavajući otcepljenje od Jugoslavije“.<sup>104</sup>

---

99 „Savremeni problemi Jugoslavije“, *Istorija za 8. razred*, str. 156.

100 *Isto*.

101 *Isto*.

102 *Isto*, str. 157.

103 *Isto*.

104 *Isto*, str. 156.



Zanimljivo je da autor u Jugoslaviji toga vremena vidi samo dva povezujuća faktora: SKJ i JNA.

Zato se neprijatelji „po unapred pripremljenom planu odlučuju da razbiju najpre jedan (SKJ), pa onda drugi (JNA) faktor zajedništva“.<sup>105</sup> Zbog toga se, po autoru, posle XIV kongresa SKJ ugasio, „čime je uništen jedan od faktora za očuvanje Jugoslavije“. Ne znam da li to treba tretirati kao lični stav autora ili zvanični stav Zavoda za izdavanje udžbenika. U svakom slučaju, ovo mnogo govori o njihovom odnosu prema Jugoslaviji i njenim integrativnim činiocima.

Pošto je nestao takav integrativni činilac, došlo je do izbora 1990. godine u svim republikama. Time kriza nije rešena, kaže naš autor, jer su u „nekim republikama pobedile ultradesne snage. Tako je u mnogim krajevima jedna vrsta jednouljna zamenjena drugom, koja ponegde prelazi u bezumlje“.<sup>106</sup> Ovo je primer neukusnog, bahatog i nedozvoljivog mešanja u izabrane orijentacije u drugim republikama tada još zajedničke države. Istovremeno, u odnosu prema izborima se oseća jak uticaj stare ideološke matrice.

Od 1990. situacija počinje da se komplikuje. Veoma je zanimljivo da udžbenik za geografiju raspad Jugoslavije stavlja u tu godinu. Prvo se može pomisliti da se radi o grešci jer piše da je druga Jugoslavija trajala od 1945. godine (na grbu te države je pisalo da je nastala 1943) do 1990. U kasnijoj lekciji je objašnjeno da se „usvajanjem novog ustava 1990. godine Hrvatska otepcila od Jugoslavije i proglasila samostalnu državu“.<sup>107</sup> Do sada je bilo poznato da se Hrvatska proglasila nezavisnom u junu 1991.

---

105 *Isto.*

106 *Isto.*

107 *Geografija za 8. razred, str. 11.*



Već je deci u IV razredu osnovne škole objašnjeno da su Srbi izbačeni iz hrvatskog ustava, da su proglašeni nacionalnom manjinom i da su time obespravljeni. Zbog toga se „srpski narod naoružao“<sup>108</sup>, a JNA, tada vojska zajedničke države, pokušala je da ga zaštiti. „Pošto su napadnuti i ugroženi, Srbi su morali da se zaštite od novih stradanja i uništenja. Prihvatanje nametnute borbe stvorilo je kod Srba uverenje da kao i drugi imaju pravo da se osamostale i da odluče o svojoj sudbini.“<sup>109</sup> Tada izbija rat koji se kategoriše kao nacionalno-verski. Uključuju se i spoljni neprijatelji. „Svoje dobre usluge pokušala je u jugoslovenskom sporu da pruži Evropska ekonomska zajednica. Zbog pristrasnosti EZ, pre svega Nemačke, kao najuticajnijeg i najagresivnijeg njenog člana, borbe nisu prestajale.“<sup>110</sup> Tako su „i po treći put u XX veku, 1991. godine Nemačka i Austrija ponovile svoj ‘Drang nach Osten’, ovog puta politički i ekonomski, pružajući podsticaj i podršku secesionističkim snagama u jugoslovenskim republikama i doprinoseći tako razbijanju SFR Jugoslavije.“<sup>111</sup>

Uloga Vatikana je takođe naznačena: „Udeo politike Vatikana u jugoslovenskom sindromu je takođe značajan. Preko katoličke crkve i njenih fanatizovanih vernika vodi se borba protiv pravoslavlja i Srba“.<sup>112</sup> Ukratko: „Držanje Srbije i Crne Gore koje nisu pristale da se Jugoslavija razbije, izazvalo je gnev i osvetu inicijatora i inspiratora Novog svetskog poretka koji su rešili da kazne neposlušne“.<sup>113</sup>

U takvoj situaciji „uočavajući složenost daljih raspleta događaja, Predsedništvo Jugoslavije i rukovodstvo Srbije preuzeli su neophodne mere i uspeli da problem jugoslovenske krize prenesu na

108 *Poznavanje prirode...*, str. 15.

109 *Isto*.

110 *Isto*.

111 *Geografija za 8. razred*, str. 7.

112 *Istorija za 8. razred*, str. 157.

113 *Isto*, str. 158.



Savet bezbednosti i Ujedinjene nacije“.<sup>114</sup> Taj diplomatski uspeh nije, izgleda, bio dovoljan, „pa su posle raznih pretnji, ucena i neviđene pristrasnosti“ uvedene sankcije protiv SRJ.

Ovi brojni citati govore sami za sebe. Već sâm jezik kojim su lekcije pisane pokazuje beskrupuloznu politizaciju nastave. Ostrašćene novinarske floskule ne čine jezik na koji bi učenici trebalo da se ugledaju, dok, što se tiče suštine, taj jezik može samo unedogled da oživljava ratnu atmosferu, udaljavajući čak od svakog racionalnog sagledavanja situacije. Nabijeni ksenofobijom, prezirom i mržnjom prema susednim narodima, Evropskoj i svetskoj zajednici, takvi tekstovi se uklapaju u propagandni sistem koji je rat učinio psihološki mogućim. Vređanje međunarodne sredine u kojoj još uvek živimo, pa čak i verskih osećanja pojedinih naroda (npr. „fanatizovanih vernika“ katoličke crkve), što je izvanredan primer propagande verske netolerancije, može biti izraz samo bahatog, primitivnog shvatanja sveta, kojim se svojevotjno isključujemo iz njega. Udžbenici nisu mesto za nastavlanje rata, a još manje za pohvale srpskom rukovodstvu. Izričitim nametanjem političkog zaključivanja udžbenici gube svoju obrazovnu svrhu. Oni se pretvaraju u vanistorijsku interpretaciju svega što se prethodno moglo naučiti o prošlosti, čime podsvesne sugestije, prikazane u prethodnom poglavlju, postaju politički upotrebljive. Bez ovakvog finala one ne bi bile toliko zlehude. Nameće se utisak da se prethodno istorijsko iskustvo svom snagom zbito u savremenim događajima, kao da oni prirodno iz njega ističu. To je pogrešno tumačenje savremenosti, ali i opasno, jednoznačno svođenje istorijskog totaliteta na samo jednu dimenziju. U tome i jeste najdublja instrumentalizacija istorije u udžbenicima. Svrha učenja o prošlosti je u sticanju sposobnosti relativnog mišljenja, u uviđanju bogatstva

uvek ponuđenih mogućnosti i izbora. „Istorija, kao ni priroda, nikad ne stavlja sve na jednu kartu“. <sup>115</sup> Upravo ta mnogoznačnost istorijskih ponuda ostaje sasvim nepoznata po završenom školovanju. Tačno je da nju nije lako dočarati na skućenom prostoru nastavnih programa, ali bi za početak bilo dovoljno prikazati mišljenje različitih strana o jednom događaju ili pojavi. Time bi već bila značajno ublažena slika o navodno samo jednoj istini, jednom putu, jednoj mogućnosti koja dominira udžbenicima i koja sama po sebi daje netačnu predstavu o prošlosti. Smisao saznanja istorije je u uočavanju svih ponuđenih mogućnosti i u razmišljanju o razlozima zbog kojih je jedna prevagnula. Tako se prenosi dragoceni aparat mišljenja koji može pomoći da se obrazloži sadašnjost. Te dileme, međutim, nisu predočene đacima. Naprotiv, njima se uliva istorijski determinizam koji isključuje svaku slobodu mišljenja i kreativnost razumevanja. Bez značaja je što taj determinizam više nije usko marksistički. On ustoličava jedan sistem mišljenja u kome se prauzrok može po potrebi menjati, a da suština ostane netaknuta. Suština ostaje dubinsko autoritarno shvatanje sveta koje je starije od svakog drugog sistema. Tačnije, sistemi se iz njega reprodukuju. Odgovornost, stoga, nije samo na piscima nastavnih programa, udžbenika, pa ni na nauci na kojoj bi oni trebalo da budu zasnovani. Svi su oni samo posledica i upravo zbog toga su sjajan predložak za razmišljanje o društvu koje im je uzrok.

Ovakva nastava istorije fiksira sadašnjost kao prošlost, čime se određuje i budući odnos prema današnjim događajima.

*Ratništvo, patriotizam, patrijarhalnost, uredile Vesna Pešić i Ružica Rosandić, Beograd 1994, 77-105; Warfare, Patriotism, Patriarchy, ed. by R. Rosandic and V. Pesic, Belgrade 1994, str. 81-111.*

---

115 Latinka Perović, „Dimitrije Mita Cenić“, u: *Izabrani spisi*, str. 189.

## TUMAČENJA ISTORIJE, SISTEM VREDNOSTI I KULTURNI OBRAZAC

„Pogrešno razumevanje sopstvene istorije osnova je nacionalnog bića“. Te reči izgovorio je Ernst Renan u svom poznatom predavanju „Šta je nacija?“ održanom 1882. godine na Sorboni, koje se smatra jednim od prvih teorijskih radova o naciji<sup>116</sup>. On je precizno definisao vezu između upotrebe, tačnije zloupotrebe, istorije i procesa konstruisanja nacionalne svesti. Već u to vreme, kada su nastajale moderne evropske nacije, moglo se razumeti da konstrukcija nove zajednice podrazumeva i konstrukciju „poželjne istorije“. „Slavna prošlost“, njena „zlatna doba“ i „herojska pregalaštva“ postala su stub novog tipa svesti na kome je trebalo zasnovati novi osećaj zajedništva. Za „realnu istoriju“ tu nije bilo prostora, ona nije nikada tako „bezgrešna“ kako to zahteva nacionalni ideal. Zbog toga je istorija kao nauka od svojih modernih početaka u 19. veku imala problema sa naučnošću. Slika antičke muze Klio koja pripoveda o prošlosti svirajući u različite instrumente ostala je aktuelna<sup>117</sup>: Čak do 21. veka istoričari su češće bili proizvođači milozvučnih melodija koje su prijale vođama, nego što su posezali za uznemiravajućim metodama kritičke historiografije koja bi narušila idilu.

Moderna nauka je prihvatila polazište da svaka nova generacija piše svoju istoriju, da ima potrebu da reinterpreтира postojeću varijantu prošlosti da bi napravila svoju „novu“ tradiciju, da bi sebi pribavila podobne pretke, da bi se pozvala na svoje „vekovne ideale“<sup>118</sup>. Poseban pomak u istraživanju procesa „zamišljanja tradicije“ postignut je od kraja osamdesetih godina 20. veka, karakterističnih po snažnom novom zamahu nacionalizama, posebno posle pada komunizma u

116 Ernst Renan, *Šta je nacija*, Beograd 1994.

117 Andrej Mitrović, *Raspravljanja s Klio*, Beograd 2001.

118 Pierre Nora, *Les lieux de memoire*, Paris 1997.

istočnoj Evropi<sup>119</sup>. Istorijske, sociološke i teorijske analize pokazale su mehanizme pomoću kojih se prerađuje istorija, čisti od nepoželjnih sadržaja, proizvode heroji. To je posebno bilo važno da bi se razumela haotična situacija nastala posle rušenja Gvozdene zavese, što je novim demokratijama bilo neophodno da bi se razračunale sa svojom nedavnom prošlošću i da bi snabdele obnovljene nacionalizme potrebnom municijom.

Raspad bivše Jugoslavije pokazao se u ovom kontekstu kao neka vrsta laboratorije. Ratovi za etničke granice koji su doveli do kraja zajedničke države, dodatno su pojačali potrebu za konstrukcijom prošlosti. Jugoslovenski narodi „bacili su se“ na urgentnu „proizvodnju istorije“. Bilo je potrebno dokazati svoja istorijska prava na određene teritorije, sopstvenu ispravnost i moralnu čistotu, zloćudnost svih okolnih naroda, uživeti se u ulogu žrtve svih suseda, do mere posle koje svaki „naš“ postupak postaje lako prihvatljiv i unapred moralno opravdan. Istorija je tada svima „grunula u lice“, postala je deo glavnih televizijskih programa. Ratovi u bivšoj Jugoslaviji tokom 1990-ih bili su marketinški obrađeni, ideološki opravdani i psihološki mogući zahvaljujući paraistorijskim tumačenjima koja su krvavi rasplet jugoslovenske drame stavili u potrebni istorijski kontekst<sup>120</sup>.

Te „igre s istorijom“ bile su potrebne da bi inače sasvim prizemne ratne ciljeve predstavile kao „uzvišena stremljenja“, proistekla iz „istorijskih nacionalnih ispaštanja“, i, pre svega, kao ispravljanje „istorijskih nepravdi“. Tako je rat u Hrvatskoj, stalnim podsećanjem na genocid izvršen nad Srbima tokom Drugog svetskog rata, predstavljan kao neka vrsta prevencije genocida.

---

119 Erih Hobsbaum, *Nacije i nacionalizmi*, Beograd 1995; Erih Hobsbaum, *Izmišljanje tradicije*, Beograd 2002.

120 O ideološkoj pripremi za rat vidi: *Srpska strana rata*, ur. Nebojša Popov, Beograd 1996.

Vlastima bliski istoričari u Beogradu su, od kasnih osamdesetih godina, iz večeri u večer na televizijskim stanicama govorili o stvarnim ili naknadno dopisanim detaljima ustaškog genocida nad Srbima tokom Drugog svetskog rata, što je trebalo da bude apriorna indulgencija za etnički inženjering koji je planiran, a kasnije i sproveden, na teritoriji Hrvatske. Sa svoje strane, rat u Bosni stavljen je u ideološki kontekst „večnog sukoba“ hrišćanstva i islama, a istorijski okvir smešten je u pozni srednji vek preko korišćenja termina Turci za bošnjačko stanovništvo. Poznato je da je Ratko Mladić pred Srebrenicom 1995. pozvao svoju vojsku da završi Bunu protiv dahija, kao i primer sveštenika koji je, kao što smo videli u poznatom filmu o zločinima u Srebrenici, blagosiljao vojnike bodreći ih u njihovoj borbi protiv „Turaka“. Tako je krvavi rat, praćen etničkim čišćenjima i genocidom, „dobio“ istorijsko opravdanje i gotovo odbrambena svojstva.

Mnoštvom sličnih postupaka trebalo je istorijskoj struci u potpunosti izmeniti prirodu: umesto da opisuje i analizira prošlu realnost, ona je postala neka vrsta pokusa. Poput fizike ili hemije, ona je dobila zadatak da proizvede novu realnost zasnovanu na novim spojevima ranije poznatih ili nepoznatih elemenata. Umesto da, kao u Hobzbaumovoj teoriji, sadašnjost pravi sebi potrebnu prošlost, primenjen je suprotan postupak – menjala se prošlost da bi se proizvodila sadašnjost. Bilo je potrebno da se iz prethodnog koncepta „bratstva i jedinstva“ pređe na suprotan model istorije koji je trebalo da dokaže da su jugoslovenski narodi živeli u neprekidnoj konfliktnoj prošlosti, da je sukob bio njihov „modus vivendi“. Samo je tako rat koji se pripremao mogao biti predstavljen kao „logičan i neminovan“. Drugim rečima, pošto se sadašnjost nije mogla tako lako i brzo izmeniti, a Jugoslavija se nije mogla tako lako razbiti i prekomponovati u etnički očišćene nacionalne države, bilo je lakše prvo izmeniti model nacionalnog pamćenja, promeniti prošlost, i onda, na osnovu tog izmenjenog obrasca, intervenisati u

sadašnjosti. Tako je prvo, preko paraistoriografije<sup>121</sup>, pisanih i elektronskih medija, napravljen konfliktni koncept istorije da bi, onda, večiti konflikt postao stvarnost koja je mogla delovati sasvim prirodno, kao logički nastavak vekova sukoba srpskog sa, takoreći, svim ostalim narodima.

Da bi tako nešto postalo moguće bilo je potrebno izmeniti prethodni socijalistički sistem vrednosti i pretočiti ga u, jednako autoritaran, ali sasvim suprotan sistem koji je proisticao iz nacionalističke ideologije koja je preovladala od kraja 1980-ih. Novi autoritarni koncept vrednosti sada je tražio da se u središte stavi nacionalni sentiment, da se prethodni klasni kolektivizam, zameni etničkim. Zbog toga je istorija, tačnije „istorija“, ponovo podigla svoju cenu. Preko reinterpretacije prošlosti bilo je potrebno napraviti poželjnu sliku o sopstvenoj naciji i njenim odnosima sa okolnim narodima. Krajem osamdesetih kao da je sve bilo uključeno u taj posao: mediji, javne tribine, priredbe, naučni skupovi, istoriografija i, na kraju, udžbenici istorije.

Pod Miloševićevom vlašću novi udžbenici su, propagirajući novi koncept vrednosti, objavljeni za školsku godinu 1993-1994, dakle u toku rata u Bosni i Hercegovini.<sup>122</sup>

Svrha tih udžbenika bila je da se rat koji je bio u toku stavi u potreban istorijski kontekst, da se na taj način opravda kao jedini logičan nastavak krvave istorije. Zbog novog modela sistema vrednosti koji je u njima bio izložen, oni se mogu koristiti kao vrhunski istorijski izvor za analizu vladajuće srpske ideologije 90-ih godina.

---

121 O paraistoriografiji vidi: Radivoj Radić, *Srbi pre Adama i posle njega*, Beograd 2005.

122 Vesna Pešić, Ružica Rosandić (ur), *Ratništvo, patriotizam, patrijarhalnost*, Beograd 1994.

Potrebno je na ovom mestu još jednom reći da su udžbenici istorije važna poluga vlasti, da se preko njih na najmlađe prenose poželjni modeli „verovanja“, da su oni kondenzovana i precizna slika onoga što je vlast očekivala da narod prihvati kao propisanu istinu<sup>123</sup>. U velikoj meri, udžbenici istorije su to i danas. Kao retko gde u Evropi, udžbenici istorije, naročito oni za starije razrede osnovne škole u kojima se izlaže gradivo iz moderne istorije, i dalje su u Srbiji pod monopolom Zavoda za izdavanje udžbenika, na čijem se čelu nalaze ljudi od najvećeg poverenja vladajućih krugova. To još jednom dokazuje tezu da se, bar kada je istorija u pitanju, ne radi o obrazovnoj disciplini, već upravo o predmetu preko kojeg se prenosi identitetska matrica usklađena s potrebama vlasti.

U ovaj rad biće uključene analize udžbenika istorije u Miloševićevom vremenu i onih posle 2000. godine. Budući da je osnovna tema ovog rada sistem vrednosti u koncepcijama istorije, u centar analize biće stavljeno pitanje da li se radi o kontinuitetu ili o diskontinuitetu – da li je sistem vrednosti iz temelja promenjen posle 2000. godine?

Zbog toga je potrebno uporedo analizirati osnovne koncepcije istorije u oba razdoblja, jer od te analize zavisi i zaključak o tome u kojoj je meri novi režim u Srbiji napravio suštinski rez sa prethodnim ideološkim matricama.

Tokom perioda Miloševićeve vlasti, cilj promene istorijske svesti bio je da se konstruiše nova nacionalna svest koja je jačala ideju o veličini i žrtvi, hraneći nacionalnu aroganciju i kreirajući etnocentrički pogled na svet<sup>124</sup>.

---

123 Dubravka Stojanović, „Udžbenici istorije kao ogledalo vremena”, u: V. Pešić, R. Rosandić, nav. delo, str. 77-105.

124 Dubravka Stojanović, „Construction of Historical Consciousness”, in: Maria Todorova (ed), *Balkan Identities*, London 2004, str. 327-339.



Ta „operacija“ zahtevala je promene istorijskih činjenica, brisanje mnogih od njih, minimalizovanje značaja jednih i uvećanja važnosti drugih. Nije reč samo o promeni interpretacije, već i o promeni samih činjenica, što je bilo neophodno da bi se utvrdio novi mitski narativ. Na udaru su se, u prvom redu, našli udžbenici istorije koji se odnose na modernije periode istorije, pa je tako bilo „utvrđeno“ da je prvi sukob srpskog i hrvatskog naroda bio 1525. godine<sup>125</sup>. Iako historiografija ne poznaje taj događaj, bilo je važno, utvrđivanjem jednog takvog datuma, ugraditi đacima predstavi da je konflikt između dva naroda trajna istorijska pojava, da je sukob, samim tim, jedini odnos u kome se ti narodi mogu nalaziti, neka vrsta fatuma, pa i neizbežne sadašnjosti i budućnosti. Počevši, dakle, od 1525. godine, kasnija istorija tumačena je u tom ključu. Iz nje su izvučeni i naglašeni svi sukobi jugoslovenskih naroda, pa je stvorena slika o neprekinutom kontinuitetu nerazumevanja i konflikta. S druge strane, svi primeri saradnje, zajedništva, veza i prožimanja bili su potisnuti, ispali su iz istorije. Tako je i starija i novija istorija, a naročito istorija 20. veka, bila prikazana kao neprekinuti niz konflikata pre svega srpskog i hrvatskog naroda, čime je rat, koji je bio u toku, stavljen u potreban kontekst koji ga je činio normalnim i očekivanim proizvodom svih prethodnih iskustava<sup>126</sup>. Mržnja se, tako, iz sadašnjosti, prelila i na prošlost, dajući joj osnovnu boju. Nastava istorije uklopila se u sliku o prošlosti koja se širila preko medija, knjiga i tribina, stvarajući sistem vrednosti koji je bio potreban Miloševićevom režimu, o čemu će još biti reči.

Posle političkih promena 2000. godine, nove vlasti imale su, takođe, potrebu da sebi „prilagode istoriju“, da izmene istorijske činjenice i opštu sliku o prošlosti da bi sebi pribavile „istorijskog pretka“, da bi napravile svoju tradiciju, oslonile se na vrednosti iz prošlosti koje bi

125 Milutin Perović, *Istorija za 7. razred osnovne škole, Beograd 1992, str. 123.*

126 *Detaljnije u: Dubravka Stojanović, „Udžbenici istorije kao ogledalo vremena“.*



proglasile svojim pretečama. Politički gledano, na vlasti su se posle 2000. godine našle koalicije raznorodnih stranaka, često i sa međusobno suprotnim programima, koje pokušavaju da pronađu ideološku smesu koja bi im omogućavala opstanak na vlasti i opravdavala njihovo neprirodno savezništvo. Činilo im se da je antikomunizam najupotrebljiviji zajednički imenilac koji ih može držati u koaliciji, zbog čega je bilo neophodno konstruisati novu tradiciju, naći svoje „istorijske pretke“, političke snage koje su u prošlosti sa komunistima bile u sukobu. Dan 5. oktobar je predstavljen kao dan kada je u Srbiji pao komunizam, iako Slobodan Milošević prethodnih 10 godina nije ratovao u ime radničke klase i njenih pogaženih prava, već upravo u ime nacije i priželjkivanih granica u kojima bi nacija trebalo da živi. Takva opsena nije bila slučajna. Verovalo se da će pobednicima pribaviti oreol heroja koji su oslobodili narod nenarodnog, komunističkog režima, što je pobeđi davalo dodatnu veličinu, jer je sada bilo moguće naglašavati da je sloboda došla posle pola veka, iako je prethodno razdoblje imalo jasan ideološki prelom 1987. godine, s dolaskom Slobodana Miloševića na vlast.

S druge strane, time se prikrivala nacionalistička suština Miloševićevog poretka, pa samim tim i činjenica da je nacionalistički projekt u ratovima 90-ih doživeo poraz. Govorilo se da je ratove izgubio komunista Milošević i da se pred nacionalnim strankama koje su činile većinu DOS-a tek otvara „svetla budućnost“. Ta nespregnata i neiskrena igra s ideološkim predznacima režimâ koji su se smenjivali trebalo je da pribavi poene novim vlastima, da ih predstavi kao demokrate koje su pobedile komunizam, i kao prave nosioce nacionalne ideje koji će se za svoj koncept boriti iskreno, nasuprot Miloševiću koji je ratove izgubio jer ih, kao komunista, nije ni znao voditi. Tako su se stranke koje su činile novu vlast mogle predstaviti kao „pravi borci za nacionalnu stvar“, čime je javnosti Srbije postavljena nova ideološka zamka. Društvo je od strane nove elite ostalo

zaključano u nacionalističkoj interpretaciji sadašnjosti, prošlosti i budućnosti, što je dovelo do dubokih potresa prilikom odvajanja Crne Gore iz Savezne republike Jugoslavije ili proglašenja nezavisnosti Kosova. Time su nastavljena nerazumevanja sa međunarodnom zajednicom, posebno Evropskom unijom, ali je nastavljena i ideološka konfuzija – sve to je doprinelo tome da se, u velikoj meri, zadrži sistem vrednosti Miloševićevog razdoblja i da nacionalizam ostane vladajuća idejna paradigma. To su osnovni razlozi što sistem vrednosti u Srbiji posle političkih promena 2000. godine nije doživeo ozbiljniju reformu – ostao je zapreten u nacionalističkoj ideološkoj matrici, autoritaran, ksenofobičan i, kako su neuspesi nastavili da se ređaju, sve autističniji. To se odrazilo i na najnovija tumačenja istorije, koja kao ogledalo daju sliku današnje ideološke konfuzije u Srbiji.

Posle 5. oktobra, kao idealan prostor za reinterpretaciju prošlosti našao se Drugi svetski rat. Za to je bilo više razloga. Na prvom mestu bilo je potrebno naći pretka koji je bio nosilac „nacionalnih vrednosti“ i koji je bio antikomunista, da bi se napravila jača identifikacija s novim nosiocima vlasti. Istovremeno, bilo je potrebno kompromitovati komuniste, jugoslovenstvo i poraziti miteme na kojima su se temeljile prethodne vlasti. Tako je glavni prostor „istorijskog obračuna“ smešten u razdoblje između 1941. i 1945. godine, gde se moglo naći obilje poželjnih elemenata za izgradnju sopstvene tradicije. Bilo je potrebno kompromitovati pobedu jugoslovenskih komunista u tom ratu jer je ona bila izvor njihovog kasnijeg političkog autoriteta. Bilo je potrebno kompromitovati uspeh Titove jugoslovenske politike, jer su nove srpske vlasti svoj državni koncept, kao i Milošević, zasnivale na antijugoslovenstvu. I, na prvom mestu, bilo je od ključnog značaja promeniti sliku o četnicima Draže Mihailovića, da bi se od te strane u građanskom ratu napravio poželjan „predkomunistički predak“ novih vlasti.

Četnički antikomunizam, nacionalizam i tradicionalizam izgledali su kao idealne osobine novopronađenog „pretka“, tako da je rad na izmeni činjenica o Drugom svetskom ratu počeo ubrzo po formiranju novih vlasti<sup>127</sup>.

Zbog svega toga, ako bi neobavešteni posetilac Srbije poslednjih godina pratio njenu dnevnu štampu mogao bi lako steći utisak da je u toj zemlji Drugi svetski rat još u toku, da je konfuzija građanskog rata i dalje na dnevnom redu, da je pobednik još uvek neizvestan. Simpatizeri pokreta koji su se borili na tlu Srbije i bivše Jugoslavije od 1941. do 1945. snažno u javnosti zastupaju ideje i interese svojih uzora iz prošlosti, a žučna debata među njima prenosi se, preko medija, u javnost, podižući dodatno već poslovično visoku temperaturu srpskog javnog mnjenja. I dok istoriografija uglavnom ćuti, „borba za istinu o Drugom svetskom ratu“ vodi se na nivou većine državnih institucija.

Drugim svetskim ratom bavili su se poslednjih devet godina gradonačelnici, premijeri i predsednici Republike, skupština i vlada, tužilaštvo i sudstvo. Drugi svetski rat prvorazredno je političko pitanje današnje Srbije, a politika sećanja, tačnije monopol nad sećanjem, jeste jedan od ključeva i unutrašnje i spoljne politike. Promena matrice tumačenja Drugog svetskog rata u Srbiji imala je svoju „ponorničku“ fazu tokom socijalističkog perioda, kada je „kao prava, ali zabranjena istorijska istina“ kružila raznim neformalnim kružiocima, da bi od sredine osamdesetih godina počela da izlazi u javnost, ulazi na stranice malobrojne, tada opoziciono i već u velikoj meri nacionalistički opredeljene štampe koja je ideološki pripremila dolazak Slobodana Miloševića na vlast<sup>128</sup>.

---

127 *Detaljnije o tome: Kultura sjećanja: 1941. Povjesni lomovi i svladavanje prošlosti, ur. Sulejman Bosto, Tihomir Cipek, Olivera Milosavljević, Zagreb 2008.*

128 *Vidi o tome: Srpska strana rata, ur. Nebojša Popov, Beograd 1996.*

Ideja da postoji „prava istorija Drugog svetskog rata“ pojavila se javno prvi put u književnosti 1982. godine, u romanu „Nož“ Vuka Draškovića, zatim u osporavanom historiografskom delu Veselina Đuretića „Saveznici i jugoslovenska ratna drama“ iz 1986. godine, a onda, sve otvorenije, slobodnije i češće, u tiražnijoj štampi. Naučna historiografija je, sa svoje strane, od kraja osamdesetih, izuzev u retkim slučajevima, napustila Drugi svetski rat kao temu, što zbog prezasićenosti temom koja je prethodnih četrdeset godina dominirala i činila okosnicu mita komunističkih vlasti, što zbog opreza da se ne zameri novim vlastima u sred procesa neizvesne revizije prošlosti. Tokom poznih devedesetih godina grupa mlađih istoričara, ideološki bliskih četničkom pokretu, proizvela je jedan broj monografija o tom pokretu, biografije Draže Mihailovića, pa i četničku čitanku za najmlađe<sup>129</sup>. Radilo se o idealizovanoj slici koja je sama sebi naložila da „naučnim argumentima“ dokaže romaneskne teze Vuka Draškovića. Izuzev što je doprinela opštoj konfuziji, ta historiografija nije dobila naučni status.

Činjenica da je historiografija u ovim diskusijama ostala po strani otvorila je prostor za obimnu reviziju Drugog svetskog rata, posle promene vlasti 2000. godine. Prvo se pošlo od onoga što je najuočljivije i što najviše dotiče živote običnih građana: promene imena ulica i uklanjanja spomenika onima koji su ranije slavljani kao heroji Drugog svetskog rata.

Podaci o broju srušenih spomenika nisu precizno utvrđeni, ali je dovoljan podatak o promeni imena 800 ulica u Beogradu posle 2000. godine da bi se uočila opsežnost promena izvršenih nad „mestima sećanja“. Te tendencije postale su jasne i zahvaljujući ponašanju predstavnika novih vlasti prilikom obeležavanja različitih datuma

---

129 Kosta Nikolić, Bojan Dimitrijević, *Četnička čitanka*, Beograd 2001.

koji se odnose na Drugi svetski rat. Već prilikom prve godišnjice oslobođenja Beograda, 20. oktobra 2000. godine, novoizabrani gradonačelnik, istoričar Milan Protić, izjavio je da on taj događaj ne smatra oslobođenjem, već okupacijom i da se taj datum više neće slaviti. Naredna predsednica gradske skupštine ipak je redovno obeležavala taj dan, ali je treći izabrani gradonačelnik, takođe iz redova Demokratske stranke, po stupanju na dužnost izjavio da se radi o kontroverznom događaju, da o njemu postoje različiti sudovi i da ga on lično neće obeležavati. Gradski praznik prebačen je sa oktobra na april, najuglednija gradska nagrada u svim oblastima stvaralaštva promenila je svoje oktobarsko ime i dodeljuje se u aprilu, pa je sećanje na dan kada su partizanske jedinice zajedno sa Crvenom armijom ušle u glavni grad postepeno počelo da ble-di brzinom kojom su rasli trava i korov na groblju oslobodilaca Beograda. I udžbenike istorije pogodio je isti proces revizije kad je u pitanju tumačenje događaja iz oktobra 1944. Deo lekcije koji se odnosi na ulazak partizana u Srbiju 1944. godine, pa i na 20. oktobar, nosi naziv „Ofanziva na Srbiju“, čime se već terminološki pravi jasna distinkcija u odnosu na ranije korišćeni termin oslobođenje. I poslednja rečenica svedoči da su u novoj interpretaciji istorije sam kraj Drugog svetskog rata i pobeda Titovih partizana označeni kao poraz Srbije: „U Drugom svetskom ratu srpsko građanstvu bilo je uništeno, nacionalni pokret razbijen a inteligencija je doživela slom“<sup>130</sup>. Teško bi se iz takve formulacije moglo zaključiti da su se Srbija i Jugoslavija u tom ratnom sukobu našle na strani sila pobe-dnica. Posebno je za ovu temu bila važna 2005. godina, kada je čitav svet obeležavao 60. godišnjicu kraja Drugog svetskog rata. Jedina država koja nije imala svog predstavnika na proslavi 60. godišnjice oslobođenja Aušvica bila je Srbija, pri čemu su njeni najviši predstavnici davali neuverljive izjave o tome zbog čega na tu proslavu nisu

---

130 Suzana Rajić, Kosta Nikolić, Nebojša Jovanović, *Istorija za 8. razred, Beograd 2005*, str. 94.

stigli. Na proslavu 60. godišnjice dana pobeđe u Moskvi, Srbija nije poslala delegaciju na najvišem nivou, kao što su to učinile sve druge zemlje. To je takođe bio jasan signal da Srbija ima problem sa interpretacijom Drugog svetskog rata, ali je to posebno postalo jasno na osnovu ponašanja ključnih političkih ličnosti na dan proslave 60. godišnjice. Premijer Vojislav Koštunica položio je 9. maja 2005. godine cveće na spomenik avijatičarima, braniočima Beograda za vreme bombardovanja 1941. godine, čime je izbegao da se odredi prema pobednicima iz 1945. Predsednik republike, Boris Tadić, položio je venac na spomeniku Neznamom junaku, podignutom posle Prvog svetskog rata, čime je i on ostao mimo u tom trenutku važne evropske i svetske diskusije o fašizmu i antifašizmu. Istovremeno, tadašnji ministar spoljnih poslova Vuk Drašković otišao je nekoliko dana kasnije, 13. maja, na Ravnu goru gde je proslavio početak četničkog ustanka iz 1941, čime je i on izbegao da pomene godinu koja se slavila -1945. Uz to, te 2005. godine, proslava na Ravnoj gori koju je Drašković uveo kao ritual svoje stranke još tokom 90-ih, dobila je i državnu finansijsku pomoć.

Državna potpora postala je sasvim logična, budući da je u decembru 2004. u Narodnoj skupštini ogromnom većinom poslanika usvojen zakon kojim su izjednačeni četnički i partizanski pokret i kojim su rehabilitovani svi oni koji su tokom rata bili u jedinicama Draže Mihailovića. Četnici su time i zvanično postali ravnopravna antifašistička snaga sa partizanima, pa su njihova kolaboracija sa nemačkim i italijanskim okupacionim snagama i zločini nad civilima nesrpske i srpske narodnosti postali „zaboravljeni deo istorije“.

Tokom tih prvih godina posle političkih promena 2000. godine promenjeni su i udžbenici istorije. Novi udžbenici, koji se i dalje nalaze pod monopolom Zavoda za izdavanje udžbenika, uneli su ključne izmene upravo u tumačenje Drugog svetskog rata. *Bad guys i good*

guys zamenili su mesta. To postaje već sasvim jasno iz uporednih biografija dvojice vođa – Josipa Broza Tita i Draže Mihailovića. Draža Mihailović opisuje se kao čovek obrazovan u Francuskoj, koji je „voleo francusku književnost“, dok je Tito u istoj kratkoj biografiji predstavljen kao „notorni agent Kominterne“<sup>131</sup>. Partizani su sada oni koji su kolaborirali sa okupatorima. U prvim udžbenicima objavljenim 2003. godine četnička kolaboracija nije ni pomenuta, ali je u kasnije objavljenim udžbenicima, posle kritika u javnosti, pomenuta, doduše samo ona sa Italijanima. Autori su osećali potrebu da tu saradnju opravdaju i učine krajnje logičnom, pa u udžbeniku piše: „Među mnogim četničkim starešinama prevladalo je mišljenje da je italijanska vojska znatno manje opasna od ustaša i da stoga treba obustaviti dalju borbu. Italijanska okupacija bila je najbolje 'ratno rešenje' za očuvanje golog života Srba, naročito na prostoru Like, severne Dalmacije i Hercegovine, a italijanski vojnici najmanje zlo od svih zala s kojima su imali da se nose“<sup>132</sup>.

U školskim knjigama se ne navode četnički zločini nad drugim bivšim jugoslovenskim narodima, već isključivo, kako se kaže, nad „komunističkim jatacima“, što, pretpostavlja se, samo po sebi daje iskupljenje. Podvučeno je i da su ta ubistva činile pobunjene četničke jedinice koje nisu bile ni pod čijom kontrolom. Uz to se dodaje da je jedna od „najprimenjivanijih mera zastrašivanja kod četnika bilo batinanje“<sup>133</sup>. S druge strane, za partizane se kaže da su za sobom ostavljali „pasja groblja“, dakle neobeležene masovne grobove svojih protivnika, i da je u narodu postojao strah od partizana čiji su „preki sudovi i ne trepnuvši osuđivali ljude na smrt. (...) Tajna i javna ubistva uglednih ljudi i običnih seljaka, ubistva iz osвете, kao i onih

---

131 Kosta Nikolić, Nikola Žutić, Momčilo Pavlović, Zorica Špadijer, *Istorija za 3. i 4. razred srednjih škola*, Beograd 2003, str. 76.

132 Suzana Rajić i dr, *nav. delo*, str. 152-153.

133 *Isto*.



članova KPJ koji su se tome suprotstavljali, bili su skoro svakodnevne pojave<sup>134</sup>.

Odnos prema Drugom svetskom ratu, pobednicima i poraženima počeo je da se menja 2007. godine. Tada je počeo proces koji bismo mogli nazvati revizijom revizije. Simbolično, tu promenu označila je naslovna strana najčitanijeg dnevnog lista „Politika“ od 20. oktobra 2007. Na više od pola strane, što inače nije običaj tih novina, nalazila se fotografija oslobodilaca Beograda, partizana i crvenoarmejaca, uz čestitke za praznik. Taj neobični zaokret bio je posledica jednostavne političke računice: tih meseci srpska diplomatija vodila je ogorčenu bitku u pokušaju da spreči proglašenje kosovske nezavisnosti, a Rusija je bila ključna karta na čiji se veto u Savetu bezbednosti računalo. Tog trenutka započela je nova revizija revizije, jer je potreba za ruskom podrškom omekšala stav vlasti prema 20. oktobru.

Trend je naglo ojačao tokom jeseni 2009. godine, kada je bila 65. godišnjica ulaska Crvene armije u Beograd. Baš tog dana u poseti Beogradu bio je predsednik Ruske federacije Dmitrij Medvedev. Nedeljama pre njegovog dolaska prestonica je pripremana da ponovo pompezno proslavi ovaj samo pre nekoliko godina ukinuti i osramoćeni datum. Tokom priprema za „praznik“ oglasio se i ambasador Ruske federacije u Beogradu, koji se založio da se ulicama što pre vrate imena ruskih generala koji su učestvovali u oslobodjenju grada, čime je jasno stavio na znanje stav ruske strane o tim istorijskim događajima i sam odigrao značajnu ulogu u srpskoj igri politike sećanja. Izjava ruskog ambasadora izazvala je pometnju u vladajućim krugovima, jer se kosila sa „politikom sećanja“, pa su nespretne i nesigurne izjave zvaničnika jasno govorile o nelagodnoj situaciji u kojoj su se našli. Dok su jedni govorili da će imena centralnih beogradskih ulica ubrzo biti

---

134 Isto.

vraćena, drugi su pokušali da „reviziju revizije“ prebace u nepoznate nove bulevare koji presecaju delove grada u izgradnji. Bez obzira na ishod, činjenica je da su u liku ambasadora Ruske federacije i velike sile uzele učešća u srpskoj borbi za istorijsku paradigmu.

Pred dolazak ruskog predsednika 20. oktobra 2009. velika svota novca uložena je u obnavljanje zapuštenog Groblja oslobodilaca Beograda, danima se na televiziji i na gradskim bilbordima vrtela reklama s tekstem „20. oktobar. 65 godina slobode“, koja je u potpunoj suprotnosti s onim što je govoreno samo nekoliko godina ranije i što piše u udžbenicima iz kojih đaci i danas uče. Dodatni slogan upućen visokoj ruskoj delegaciji, „Beograd pamti“, još više je protivrečio prethodnoj politici pamćenja koja je svu svoju koncentraciju upotrebila da bi Beograd zaboravio.

Centralna priredba priređena u čast ruskog predsednika i 20. oktobra otkrila je suštinu „revizije revizije“. U jednosatnom programu u najreprezentativnoj sali u Beogradu, Sava centru, prikazan je program na osnovu kojeg je, zbog spoljnopolitičkih potreba Srbije, bilo jasno da je Crvena armija pobedila nemačke jedinice i 20. oktobra preuzela kontrolu nad glavnim gradom Jugoslavije. Ali, ostalo je sasvim nejasno ko su bili saveznici Sovjetima na terenu. Scenom su samo jednom protrčali igrači obučeni kao partizani uz zvuke poznate ratne melodije „Po šumama i gorama“. Sve ostale scene bile su, kako se to danas u Srbiji kaže, ideološki neutralne, odnosno ni u likovnom, ni simboličkom, ni muzičkom smislu ništa nije govorilo o tome da su u borbama ravnopravno učestvovali i jugoslovenski partizani. Dokumentarni filmovi koji su emitovani u pozadini jasno su prikazivali Crvenu armiju, njen pobedonosni put od Moskve, preko Staljingrada i Beograda, do Berlina, ali snimaka onih koji su na domaćoj strani bili pobednici nije bilo. Nisu se pojavili likovi ruskih generala Ždanova i Birjuzova koji su ušli u Beograd, što je,

kao neobičan i uvredljiv postupak, otkrilo nameru da se ne prikažu ni slike predvodnika Prve proleterske brigade koja je istovremeno ušla u glavni grad. Kao predstavnici domaćeg stanovništva mogla su se prepoznati deca izmučena ratom, lepe građanke koje dočekuju nepoznate oslobođioce i male balerine koje su u klasičnim baletskim haljinicama igrale Labudovo jezero, što nije realna slika koja bi trebalo da simbolizuje borbe u kojima je poginulo više hiljada ljudi. Spot koji se danima vrteo na državnoj televiziji prikazivao je romantični susret dvoje mladih i zaljubljenih ljudi: ona je bila u lepoj i urednoj cvetnoj haljini, kao očigledna predstavnica srpskog građanstva, dok se on video samo s leđa. Na osnovu smečkaste uniforme moglo se zaključiti da je on bio partizan, ali budući da je slikan samo s leđa nije se videlo nijedno od poznatih obeležja i simbola koji bi preciznije potvrdili da se radilo o predstavniku Titove vojske, čime je još jednom na priredbi izbegnuto da se označi strana u građanskom ratu u Jugoslaviji koja se našla na strani pobednika u odlučujućem trenutku. Dok su se na tavanici tokom čitave priredbe vijorile današnja srpska i ruska zastava, konferansije su govorili o savezništvu i prijateljstvu ruskog i srpskog naroda. Time su izbegnute istorijske činjenice da su u Beograd 1945. godine ušle jugoslovenska i sovjetska vojska, pod zastavama koje su imale komunistička obeležja: crvenu zvezdu na jugoslovenskoj i srp i čekić na sovjetskoj. Bez obzira na omrazu koju ti simboli imaju u današnjoj Srbiji, priredba je bila proslava konkretnog istorijskog događaja, pa je nužno poštovati bar osnovna pravila struke da se koriste scenografija, kostimi i simboli vremena o kome je reč. Vrhunac manipulacije istorijom bio je izlazak na scenu predsednika Srbije Borisa Tadića, čije je kretanje bilo praćeno Maršem na Drinu, poznatim maršem srpske vojske iz Prvog svetskog rata, dok je iza njegove glave bila emitovana čuvena fotografija srpskog borca sa Solunskog fronta iz 1916. godine. Reč je o vizuelnom i muzičkom materijalu koji je neka vrsta tastera za nacionalno osećanje, čijim se pritiskom probude najdublji patriotski

sentimenti. Iako nemaju nikakve veze s događajima iz četrdesetih godina 20. veka, oni su se tu našli jer nepogrešivo izazivaju osećaj veličine srpskog junaštva, čime kao da je rečeno da je i pobjeda u Drugom svetskom ratu bila posledica te „tradicionalne srpske kolektivne osobine“. Drugim rečima, sve je učinjeno da se ne identifikuje pobednik koji je na strani saveznika završio taj rat i da se izbegne odavanje pošte borcima, ma kojoj da su političkoj opciji pripadali i ma koliko da je ta opcija danas odbačena.

Priredba kojom je obeležen 20. oktobar jasno je pokazala da „revizija revizije“ ne donosi ništa bitno novo u odnosu prema fašizmu i antifašizmu, već da se radi o verziji Drugog svetskog rata za „spoljnu upotrebu“ – rusku. U unutrašnjoj upotrebi ostaje ona dubinska revizija koja ima za cilj da rehabilituje poražene strane u Drugom svetskom ratu. To se posebno dokazuje činjenicom da je Ministarstvo pravde u proleće 2009. formiralo komisiju za traženje posmrtnih ostataka Draže Mihailovića. Time je bila pokrenuta gotovo histerična atmosfera u javnosti. Svakodnevno su novine donosile vesti o napredovanju istrage o tome gde se nalaze njegove kosti – objavljivali su se iskazi najrazličitijih svedoka, sećanja savremenika, raskopavao se Beograd na različitim mestima, prekopavali arhivi. Zatim su i sudovi počeli da pišu istoriju, pa je okružni sud u Nišu u septembru 2009. godine rehabilitovao Dragišu Cvetkovića, premijera Kraljevine Jugoslavije, koji je potpisao pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu. Na kraju je sredinom oktobra formirana i državna komisija koja za cilj ima otkopavanje, kako se navodi, žrtava komunističkog terora, nakon što su mesecima u žutoj štampi objavljivani feljtoni sa fantastičnim ciframa ubijenih 1945. godine, koje se kreću oko 100.000 ljudi u Srbiji. Ne može se sporiti potreba da sve nedužne civilne žrtve ratova i revolucionarnih preokreta budu istražene, da se naučnim metodama utvrde njihova imena, okolnosti pod kojima su i zbog kojih su stradali, da im se oda počast. Ali, način na koji se aktuelna vlast u Srbiji bavi tim

pitanjem daleko je od profesionalnog traganja za istinom i metodama kojima se spovodi proces suočavanja s bližom ili daljom prošlošću. Informacije koje iznose državne komisije i koje senzacionalistički prenosi žuta štampa zasnovane su na neprofesionalno urađenim statističkim projekcijama, bez ozbiljnih arhivskih istraživanja, na osnovu nepouzdanih podataka, bez demografskih, pravnih i viktimoških analiza. Kao i u slučaju revizija Drugog svetskog rata, radi se o analizama koje se ne temelje na principima naučne historiografije, već pripadaju rodu paraistoriografije koja svoju moć i sveprisutnost crpi iz političke podrške koju ima u vladajućim krugovima. Komisije stalno podgrevaju i inače visoku temperaturu u javnosti, izjavljujući da još samo malo nedostaje da otkriju dokument koji će jasno pokazati gde su „kosti Draže Mihailovića“, iako je teško zamislivo da je o izvršenju te smrtne kazne i pokopu ostavljen ikakav papir. A do pronalaženja „papira“ komisije prekopavaju razne delove grada, mistifikujući svoj posao i održavajući napetost koja članovima komisija obezbeđuje moćno radno mesto, a vladajućoj garnituri pribavlja oreol „pravednika“ koji će „osvetiti“ žrtve prethodnika, čime se žrtve samo ponovo zloupotrebljavaju a društvo dodatno ideologizuje.

Dnevne, spoljne i unutrašnje potrebe establišmenta kreiraju istorijsku svest o Drugom svetskom ratu stvarajući opasnu konfuziju. Šaljući kontradiktorne poruke javnosti, politička elita dodatno urušava labilni sistem vrednosti, a stalnim promenama odnosa prema pitanjima fašizma i antifašizma otvara prostor za opasne manipulacije prošlošću koje, posebno u trenucima krize, nalaze svoje pobornike u brojnim ekstremističkim organizacijama. Političko arbitriranje ovakvih dimenzija u oblasti istorije rizičan je društveni presedan koji zadire u temelje kulture sećanja, pa samim tim i u osnove sistema vrednosti jednog društva. Zbog toga to nije samo poraz naučne historiografije, već može postati i poraz samog društva.

Opasnost je utoliko veća zbog toga što dominantni model istorijske svesti koji je uveo Milošević nije doživeo dublje izmene posle 2000. godine. Glavna ličnost istorije, njen pokretač i nosilac ostao je „narod“, tačnije, „srpski narod“. „Narod“ je bio esencijalizovan kao „jedinstveno biće“, gotovo kao biološka zajednica, organizam s jasno određenim osobinama koje potiru svaku individualnost, posebnost ili pluralizam. On je imao svoje osobine, čudi i karakter, što je kao kriterijum naučnog pristupa napušteno posle sloma rasnih teorija u Drugom svetskom ratu. To kolektivno biće u sebe pretapa pojedince i potire njihov značaj. Radi se o dominaciji koncepta zajednice zasnovane na krvi (*Gemeinschaft*), što je suprotno konceptu društva (*Gesellschaft*) kao zbiru pojedinaca. Zbog toga je ta matrica nepromenjeno kolektivistička, kao što su bile i prethodne političke paradigme u Srbiji, bile one nacionalističke ili komunističke. Ta činjenica od suštinskog je značaja za održavanje kontinuiteta sa Miloševićevim sistemom vrednosti. Radi se, u prvom redu, o kolektivističkom obrascu mišljenja u kome se individualističke vrednosti modernog društva razumeju kao „cepanje nacionalnog bića“, kao ugrožavanje celine, pa su samim tim osuđene kao neprijateljske<sup>135</sup>. To je osnova antipluralnog razumevanja društva, jer se svaka „drugost“ vidi kao opasnost. „Cepanje nacionalnog bića“ naziva se izdajom, jer to proizlazi iz antipluralnog viđenja sveta. Izdvojeno mišljenje predstavlja opasnost bez legitimiteta, a u krajnjoj konsekvenci i bez legaliteta, što otvara prostor za svakovrsne obračune s političkim protivnicima<sup>136</sup>.

Nacija prikazana kao organska celina ima i determinisani istorijski razvoj. Kao što pokazuje Poper takvo razumevanje istorije kao

---

135 *Opširnije o toj temi: Dubravka Stojanović, Srbija i demokratija. Ogled o „zlatnom dobu srpske demokratije“, Beograd 2003.*

136 *O istoriji ideje o protivniku kao neprijatelju vidi: Latinka Perović, Između anarhije i autokratije. Srpsko društvo na prelomima vekova, Beograd 2006.*

određenog i zacrtanog puta koji ima neki cilj osnova je autoritarnog, zatvorenog i antidemokratskog društva<sup>137</sup>. Bilo da je reč o tumačenju po kome istorija ima neki zadati cilj (npr. nacionalnu državu) ili o onom po kome se ona ciklično kreće, radi se o autoritarnom konceptu koji pojedincima i društvima ne daje mogućnost izbora. Oni su podređeni fatumu istorije kao nekakvom metafizičkom toku koji prelazi preko svojih učesnika, namećući im odavno zapisane uloge. Istorija se ne prikazuje kao neprekidna mogućnost izbora, već se predstavlja da su savremenici u svim vremenima imali samo jedan, zadati izlaz. Ne prikazuju se različita rešenja koja su nuđena u prošlosti, nikada se ne govori o opozicionim predlozima, retko o različitim viđenjima. To stvara utisak da niko i nije donosio određene odluke i da, samim tim, niko ne snosi posledice za ono što je odlučeno.

Time se ukida koncept odgovornosti u prošlosti, ali implicitno i u sadašnjosti, jer u sistem vrednosti nije utkana ta ključna komponenta demokratskog načina razmišljanja. Ako je istorija fatum, a pojedinci podređeni naciji kao organskoj celini, svi samo ispunjavaju odnekud zadate usude. Takav efekat postiže se izjavama kao što je ona iz udžbenika za osmi razred osnovne škole iz Miloševićevog vremena, kada je rat u Hrvatskoj iz 1991. godine objašnjen kao normalan deo cikličnog kretanja istorije i njenog stalnog vraćanja: „Skoro da je identična situacija kao 1941“<sup>138</sup>. Ništa, naravno nije bilo ni slično kao 1941: nije bilo ni svetskog sukoba, ni Hitlera, ni poraza pred moćnim protivnikom, ni raspada okupirane Jugoslavije, ni NDH... Ipak, važna je ideja da sukobi Srba i Hrvata predstavljaju neku istorijsku pravilnost, koja se vraća na svakih pedeset godina, kao astrološka neminovnost. Time se sadašnja generacija oslobađa

---

137 Karl Popper, *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*, Beograd 1998.

138 Nikola Gačeša, *Ljiljana Mladenović-Maksimović, Dušan Maksimović, Istorija za 8. razred*, Beograd 1993, str. 156.

odgovornosti za rat, a pojedinci dobijaju istorijsku indulgenciju, jer ih istorija gazi mimo mogućnosti da oni bilo šta promene. Takav odnos prema prošlosti može se prepoznati i u mnogim izjavama u javnosti. To se u medijima pojačava korišćenjem različitih metaforičnih konstrukcija od kojih je najpoznatija ona po kojoj su Srbi „sagradili kuću nasred puta“, koja treba da znači da se taj narod, opet igrom sudbine, našao na pogrešnom geografskom mestu, zbog čega tokom čitavog svog postojanja protiv sebe ima svu silu neprijatelja, odlučnih da se domognu začaranog mesta<sup>139</sup>. Time se dodatno ukida svaka ideja o odgovornosti, jer se geografija pojavljuje kao faktor koji ukida svaku mogućnost, pa i potrebu, za rasuđivanjem. Mistično tumačena geografija i istorija određuju „naše“ postojanje, što u vrednosni sistem unosi temeljnu iracionalnost, čime se dodatno ukida svaka mogućnost individualiziranja društva i prevladavanja društva nad zajednicom.

Takav sistem vrednosti dodatnu snagu dobija zahvaljujući „osobinama“ koje su istorijski pripisane srpskoj naciji. O tome sam dosta pisala u već navođenim starijim tekstovima, pa ću sada samo navesti osnovne karakteristike modela „nacionalnih osobina“ koje su potrebne za razumevanje pitanja kontinuiteta i diskontinuiteta između Miloševićeve i post-Miloševićeve Srbije. U prvom redu može se uočiti specifično razumevanje sopstvenog mesta u svetu koji nas okružuje. Vladajuće tumačenje istorije polazi od viđenja po kome smo „mi“ centar sveta, presudna tačka koja određuje svetsku istoriju i svetske odnose. Radi se o specifičnom izvrtaanju poznatog stereotipa o Balkanu kao „buretu baruta“, koji u etnocentričnom ključu dobija pozitivnu konotaciju. „Mi“, viđeni kao „pupak sveta“ postajemo s neskrivenim ponosom izazivači svetskih ratova. Ta predstava o sopstvenom značaju prisutna je, posebno u vremenima kriza, i u javnosti i u udžbenicima istorije.

---

139 O srpskom etno-mitu: Ivan Čolović, *Politika simbola*, Beograd 1997, str. 13-29.



Od često ponavljane, na istorijskim činjenicama nezasnovane floskule da su svi svetski ratovi počeli baš ovde, do očekivanja da će se to događati i u budućnosti, javnost je gubila realnu predstavu o sopstvenom mestu u međunarodnim odnosima. Nade izražavane posle bombardovanja kineske ambasade 1999. da će izbiti novi svetski rat ili da će zbog ruskog veta u Savetu bezbednosti UN doći do novog hladnog rata bile su česta fantazija na srpskoj javnoj sceni. Isto tako, udžbenici za predmet Poznavanje prirode i društva za treći razred osnovne škole tvrdili su da je Cerskom i Kolubarskom bitkom započeo Prvi svetski rat, kao i da se završio posle proboja Solunskog fronta, iz čega su u potpunosti isključen svetski kontekst i drugi, presudniji frontovi<sup>140</sup>. Takvo viđenje sopstvene uloge veoma je udaljeno od istorijske realnosti, ali čini važan segment istorijske i nacionalne svesti.

To, dalje, ograničava mogućnost razumevanja složenih međunarodnih odnosa i prouzrokuje nerealne političke procene koje vode u rizične spoljopolitičke poteze, neadekvatne stvarnoj moći i uticaju Srbije. Uz to, tako se kreira i neka vrsta međunarodnog „kompleksa više vrednosti“, koji šteti položaju Srbije u regionu i u njenim odnosima sa bitnim međunarodnim činiocima.

Na tu predstavu o samima sebi uspešno se nadovezuje još jedna mitska tema. Radi se o ideji o naciji-žrtvi, koja je istovremeno i nacija-pravednik. Komparativna istraživanja balkanskih udžbenika istorije<sup>141</sup> pokazala su da takvu predstavu o samima sebi grade svi okolni narodi, što situaciju čini još opasnijom. Radi se o predstavi po kojoj „naš narod“ nikada ništa nažao nije učinio nijednom okolnom narodu, dok su, s druge strane, svi „oko nas“ koristili

---

140 Boško Vlahović, Bogoljub Mihailović, *Priroda i društvo za 3. razred osnovne škole*, Beograd 1997.

141 Christina Koulouri, *Clio in the Balkans, The politics of History Education*, Thessaloniki 2002.

svaku priliku da, kako se u epskoj formi to najčešće kaže, „zabodu nož u leđa, kad nam je najteže“<sup>142</sup>. Taj kliše podrazumeva često ponavljanu ideju da mi nikada nismo vodili osvajačke ratove, koja se u udžbenicima istorije doslovno sprovodi prećutkivanjem svih situacija, pogotovo onih iz novije istorije, u kojima je srpska država kretala u ratove čiji je cilj bilo teritorijalno proširenje na račun neke od susednih zemlja (primeri srpsko-bugarskog rata iz 1885. i višestrukih pokušaja osvajanja severne Albanije 1912-1913. godine<sup>143</sup>).

Uz tu vrstu bezgrešnosti istorijski se konstruiše i slika o sopstvenoj ulozi pomagača, pa i spasioca drugih.

Najpoznatije mitsko mesto, često upotrebljavano u javnom govoru a prisutno i u današnjim udžbenicima istorije, jeste ono o tome da smo „mi“ uvek bili na pravoj strani istorije, na strani pobednika, dok su naši susedi uvek pogrešno procenjivali situacije, završavajući na strani istorijskih gubitnika. Iako su u pitanju uvek bile komplikovane istorijske okolnosti koje se ne mogu svoditi na „pravedničke narodne instinkte“, takvo pojednostavljivanje ima za cilj da doprinese verodostojnosti slike o „nama“ kao moralnim „spasiocima“ koji kroz istoriju donose nepogrešive sudove i pomažu drugima da pronađu svoj put nakon posrnuća. I u današnjim udžbenicima eksplicitno je navedena ta ideja: „Srbija je na kraju Prvog svetskog rata stala u tabor ratnih pobednika. Time je, pored ostalog, omogućila ostalim jugoslovenskim narodima da, formiranjem jugoslovenske države, napuste stranu poraženih i da se priključe pobednicima“<sup>144</sup>.

---

142 Opširnije: Christina Koulouri, *Teaching the History of Southeastern Europe, Thessaloniki 2001*.

143 Detalje o tome vidi u: Dubravka Stojanović, „Udžbenici istorije kao ogledalo vremena“.

144 Suzana Rajić, Kosta Nikolić, Nebojša Jovanović, *Istorija za 8. razred*, str. 94.

Ta substancijalna razlika između „nas“ i „njih“ značila je istovremeno izgradnju arogantne komponente nacionalnog identiteta koja se dokazuje faktografskim manipulacijama koje pokazuju da smo „mi“ uvek bili na pobjedničkoj strani historije<sup>145</sup>. Prećutkivanjem sopstvenih poraza, ili njihovim „originalnim tumačenjima“, stvara se pobjednički mentalitet i duh koji je posebno važan u vremenima konflikata. U suštini, radi se o ideji o sopstvenoj superiornosti i, samim tim, i još važnije, o inferiornosti protivnika, što je ključni faktor u stvaranju psihološke osnove za rat.

Slika o sopstvenoj bezgrešnosti pokazuje se u svim balkanskim udžbenicima uporedo s predstavom o sebi kao historijskoj žrtvi. U opisima nacionalne historije koriste se, za te potrebe, brutalni opisi zločina vršenih nad „nama“, autori školskih knjiga ne libe se da i najdrastičnije fotografije i opise ponude već u nižim razredima osnovne škole, deci od 8 ili 9 godina. Pomenimo naslove poglavlja u udžbeniku za predmet Priroda i društvo iz Miloševićevog vremena, namenjenom đacima od 9 godina. Oni tada stiču prva znanja o prošlosti, a kao informacije ponuđene su im sledeće nastavne jedinice: „Naši preci“, „Najeza Turaka“, „Ropstvo pod Turcima“, „Prvi svetski rat“, „Oslobođenje Srbije“, „Drugi svetski rat“, „Srbija pod okupatorima i njihovim saradnicima“, „Oslobođenje Srbije“, „Zaslужni borci za slobodu“<sup>146</sup>. Iz navedenog sadržaja vidi se da je prošlost predstavljena samo kao zbir ratova i stradanja, da u tim prvim informacijama o ljudskoj prošlosti nema nikakvog drugačijeg sadržaja izuzev onog najkrvavijeg. Preskočena su mirnodopska razdoblja, pa se stvara utisak da je u prošlosti, a samim tim i u sadašnjosti, jedini vredan sadržaj onaj koji se odnosi na vremena borbi, čime se diskvalifikuju svi drugi civilizacijski napori.

---

145 Opširnije u: Dubravka Stojanović, „Udžbenici historije kao ogledalo vremena“, str. 92-93.

146 Boško Vlahović, *nav. delo*, str. 17.

To potvrđuje i izbor fotografija u toj knjizi, koje nepripremljenu decu, na brutalan način, suočavaju s najvećim užasima iz nacionalne prošlosti. Redom, one su poređane ovako: Spomenici ratnicima poginulim u različitim ratovima, Sveti Sava, Bitka na Kosovu 1389, Spomenik kosovskim junacima u Kruševcu, Narod u zbegu pred Turcima, Slike vođa srpskih ustanaka, Slavne srpske vojskovođe iz Prvog svetskog rata, povlačenje preko Albanije, Beograd u ruševinama posle bombardovanja 1941, Spomenici poginulima u Drugom svetskom ratu<sup>147</sup>. Izgradnjom takve, predmoderne slike o herojskoj prošlosti stvara se i poželjan model ponašanja u sadašnjosti, jer se mirnodopske vrednosti na taj način isključuju, a herojstvo i žrtvovanje ostaju idealtipski modeli ponašanja. Tome doprinosi i upotreba ogoljenog surovog jezika kojim su opisani zločini nad Srbima, čime se u tinejdžerskom uzrastu usađuje strah kao osnova buduće anksioznosti i agresivnosti. To se može ilustrovati citatom iz udžbenika namenjenog 14-ogodišnjacima iz kojeg je učilo skoro deset generacija učenika u Miloševićevom vremenu: „Jasenovački logoraši su klani noževima, ubijani bradvama, sekirama, čekićima, maljevima i gvozdanim polugama, streljani i spaljivani u krematorijumima, živi kuvani u kotlovima, vešani, satirani glađu, žeđu i hladnoćom jer se u logoru živelo bez hrane i vode“<sup>148</sup>. Surovost koja izbija iz tih redova nužno stvara anksioznost kod dece koja nisu pripremljena na tu vrstu šoka, iz čega se dalje razvija strah i, kasnije, agresivnost, kao još jedan od temelja predmodernog, ratničkog društva.

Deo poruka zasnovanih na tim predmodernim modelima vaspitanja mogu se čitati i u onim lekcijama u kojima se gradi odnos prema smrti. I u današnjim udžbenicima, kao i u onima iz Miloševićevog vremena, đacima se kao idealni model „preporučuje“ mučenička smrt, koja putem sistema obrazovanja postaje jedan od obrazaca

---

147 Isto.

148 Nikola Gaćeša, *nav. delo*, str. 172.

poželjnog i preporučenog ponašanja. To se, u prvom redu, prenosi slavljenjem junaka kao što je Stevan Sinđelić, koji se sa svojom četom podigao u vazduh da ne bi dopao turskog ropstva. Od Miloševićevog vremena u udžbenike je ušla fotografija Gavrila Principa ispod koje se navodi da se radi o srpskom heroju, iako ta istorijska ličnost nosi breme kontroverze. Ipak, činjenica da je on u vrlo mladim godinama bio spreman da se žrtvuje za nacionalnu slobodu obezbedila mu je posebno mesto u nacionalnom panteonu. Zanimljiva je pojava i novog heroja – majora Gavrilovića, čija slava datira od vremena podizanja nacionalne temperature u Srbiji krajem osamdesetih godina. Po mitu koji se uči u školama i pripoveda na školskim priredbama on je, učestvujući u odbrani Beograda 1915. godine, održao govor u kome je svom vođu poručio da ih je Vrhovna komanda izbrisala sa spiska živih i da oni, zbog toga, i ne treba da čuvaju svoje živote: „Vojnici, junaci! Vrhovna komanda izbrisala je naš puk iz brojnog stanja. Zato napred, u slavu!“, što se veliča i u najnovijem udžbeniku istorije<sup>149</sup>. Jedino što se uz tu priču nikada ne navodi jeste da je major Gavrilović umro, od starosti, tek 1946. godine, što istorijski bitno menja herojski kod koji se citatom preporučuje.

Takvim primerima je princip samožrtvovanja za naciju proglašen vrhovnom vrednošću čime se podržava ideja koja je iz epa prešla u političku propagandu tokom devedesetih – „nema spasenja bez smrti“ izgovarao je često, u starozavetnom duhu, suprotnom onom jevanđelskom, Amfilohije Radović. Ta poruka, ogrnuta hrišćanskim diskursom, nosi dubinski epski koncept vrednosti čije najdublji smisao dobijaju patnja, siromaštvo, rat, smrt i seobe, koji popločavaju put ka „spasenju“ nacije, kao temelju srećnije budućnosti. Nacija ostaje parametar svih vrednosti, a samožrtvovanje za naciju vrhunski zadatak, cilj i smisao. Smrt kao osnova obnove vidljiva je i u nači-

---

149 Kosta Nikolić, Nikola Žutić, Momčilo Pavlović, Zorica Špadijer, *Istorija za 3. i 4. razred gimnazije*, str. 76.

nu na koji su predstavljeni spomenici u udžbenicima. U knjigama za predmet Poznavanje prirode i društva iz Miloševićevog vremena nalazi se deset fotografija spomenika<sup>150</sup>. Sve fotografije, bez izuzetka, prikazale su spomenike palima u ratovima. U udžbeniku, uz opis spomenika, nalazi se i rečenica koja podvlači željenu poruku: „Spomenici govore o ljubavi za slobodu, otadžbinu i narod“. Time je jasno dato na znanje da spomenici izabrani za potrebe nastave istorije ne svedoče ni o jednoj drugoj vrednosti koja bi bila temelj društva, osim o smrti i žrtvovanju za naciju. Bila je to još jedna propuštena prilika da se kroz obrazovanje pokaže da prošlost nudi i druge sadržaje i vrednosti, pogotovo one mirnodopske koje su temelj modernog društva.

Važno je napomenuti i da od svih deset navedenih spomenika samo jedan, onaj podignut u čast Stevana Filipovića, govori o pojedincu, tačnije o smrti pojedinca. Drugi su posvećeni kolektivnoj žrtvi, bezimenim ratnicima i herojima koji simbolišu ciklično žrtvovanje za naciju i nameću pojedincu obavezu da se povinuje kolektivnoj sudbini. Time se dodatno jača slika o idealu nacije kao zajednice koja je u tom razumevanju bliska patrijarhalnoj porodici, nepromenjenoj i vanvremenskoj, u kojoj su mrtvi pomešani sa živima, preci sa potomcima. U tom ključu razumevanja, žrtva postaje izvor života.

Kult smrti kroz udžbenike istorije gradi se i pozivanjem na „prezir prema smrti“, poziv na herojski kodeks ponašanja u kome je umiranje za sopstvenu naciju predstavljeno kao najvažniji smisao života.

---

150 Spomenik borcima balkanskih ratova i prvog svetskog rata; Spomenik vojnicima palim u Cerskoj bici 1915; Spomenik na Kadinjači; Spomenik palima u Prvom i Drugom svetskom ratu; Spomenik palima u Kosovskoj bici; Spomenik palom heroju Stevanu Filipoviću; Spomenik streljanim učenicima u Kragujevcu; Spomenik u Jasenovcu; Pobednik; Spomenik srpskoj pobedi u Prvom svetskom ratu; Spomenik žrtvama fašizma.

U Miloševićevom vremenu već se u III razredu osnovne škole (uzrast od 9 godina) plasirala ta ideja i to citiranjem nespornog nacionalnog autoriteta kakav je Vuk Karadžić. Citiranjem Karadžića i njegovog arhaičnog jezika, dobija se prizvuk autentičnosti koja daje dodatnu snagu tom argumentu. Slaveći hajduke i njihovu borbu protiv osmanske vlasti, udžbenik sugerije ispravan obrazac odnosa prema smrti: „Kad koga uhvate i odvedu da ga nabiju na kolac, on ponajviše peva iz glasa, pokazujući da ne mari za život“<sup>151</sup>. Odnos prema smrti nije izmenjen ni u najnovijoj generaciji udžbenika, objavljenoj posle Miloševićevog odlaska. Posebno je patetično opisano stanje tokom Prvog svetskog rata, ponovo uz nesmanjenu glorifikaciju smrti i samožrtvovanja: „Svakodnevni život u mnogim krajevima Srbije pretvorio se u epski prkos okupatoru. Mnogi osuđenici na smrt, kako su zabeležile okupacione vlasti, držali su se junački i tu nikako nije reč o lažnoj pozi, nego o znaku odlučnosti, duhovne srdžbe i preziranja neprijatelja. (...) Iz Valjeva je izveštavano da smrtnu kaznu i muškarci i žene dočekuju stoički mirno. Tako se okupator u Srbiji suočio sa izuzetnim političkim moralom pokorenih, bez primera u modernoj evropskoj istoriji. Smrtna kazna izgubila je svaku efikasnost. Smrti se niko nije plašio.“<sup>152</sup>

Novi udžbenici istorije pokazali su svoju dubinsku ideološku povezanost s onima iz Miloševićevog vremena, koja se, pre svega, zasniva na mitskom odnosu prema prošlosti i veličanju kolektivističkih, nacionalističkih i predmodernih vrednosti. Taj dubinski sistem stečen putem obrazovanja, i to od najnižih razreda osnovne škole, stvara matricu na koju se lako kasnije „lepe“ pojednostavljena tumačenja istorije, „teorije zavere“, konfrontiran odnos prema svima „drugima“, čime on ima „odloženo dejstvo“ u budućnosti. Ipak, za sadašnju Srbiju, jedan od osnovnih problema ostaje činjenica da

---

151 Boško Vlahović, *Bogoljub Mihailović, Priroda i društvo*, str. 56.

152 Kosta Nikolić i dr; *Istorija za 3. i 4. razred gimnazije*, str. 82.

posle 2000. godine nije došlo do suštinske promene odnosa prema prošlosti, da mitsko nije ustupilo mesto racionalnom razumevanju i tumačenju istorije. Zbog toga istorija ima problem da postane kritička nauka, a pred nastavom istorije su nepremostive prepreke da postane obrazovni predmet koji podučava o stalnim mogućnostima izbora, odgovornosti i multiperspektivnosti različitih „istina“.

Vratimo se sad Renanovim rečima s početka ovog teksta. Kakvo bi to bilo „tačno razumevanje“ sopstvene istorije, ukoliko je na pogrešnom zasnovana nacionalna svest? „Tačno razumevanje“ ne bi značilo otkrivanje neke nove, drukčije i, ponovo, za sve važeće i obavezujuće „istorijske istine“. Istorija je, za početak, egzaktna nauka, čiji prvi zadatak i jeste neprestano otkrivanje zaboravljenih ili nepoznatih delova prošlosti, pa samim tim i stalno preispitivanje prethodnih znanja. Drugim rečima – „rušenje istorijskih istina“ osnovni je zadatak istoričara kao naučnika. U tom slučaju radi se o novim naučnim prodorima zasnovanim na utvrđenim metodama zanata, poznatim načinima istraživanja, utvrđivanju činjenica koje se mogu dokazati istorijskim izvorima. Promene istorijske istine kojima smo svedoci u današnjoj Srbiji ne pripadaju tom fundamentalnom zahtevu naučnog zanata. Te promene nisu zasnovane na istraživanjima, one nemaju uporište u znanju i dostupnim izvorima, one nisu urađene na osnovu metoda modernih naučnih disciplina, niti novih saznanja. One su ideološka revizija, logistička podrška trenutnim potrebama vlasti čiji je cilj da se društvu po ko zna koji put, navuče ideološka košulja s rukama vezanim na leđima. Time mu se, ponovo, nameće jedna „istina“ o prošlosti, ona koja vlasti omogućava nove manipulacije i čini jedan od važnih stubova njene moći zasnovane na ideji da onaj koji kontroliše prošlost kontroliše i sadašnjost. Umesto da se istorija oslobodi stega ideologije, ona joj ponovo služi. I to je najdublji kontinuitet trenutne sa prošlim vlastima. Kontrola nad istinom o prošlosti temelj je autoritarnog razumevanja vlasti i politike. Vlast koja vlada



s verom da može kontrolisati ne samo sadašnjost već i prošlost pribavlja sebi prometejsku moć i veoma se udaljava od demokratskih ideala zasnovanih na stalnom preispitivanju vrednosti.

Kada bismo razmišljali o nekoj drukčijoj, „tačnijoj“ istoriji, istoriji „za demokratiju“, to bi, prvo, značilo ukidanje monopola na istinu. Monopol u političkom smislu praktično znači da i u današnjoj Srbiji postoje državni istoričari koji imaju apsolutnu kontrolu nad ukupnim naučnim i nastavnim sistemom. Tako se ideološka revizija istorije pretočava u stvarnost naučnih institucija, časopisa, projekata, udžbenika, komisija i postaje deo političkog sistema, tačnije njegov bitni stub. U tome i jeste osnovna opasnost od monopola nad istinom, jer se ne radi o naučnom pravcu, mejnstrimu ili dominantnoj paradigmi koja podrazumeva legitimnost drugih pravaca mišljenja, već o etabliranom sistemu moći koji ima tendenciju da onemogući institucionalno, pa i svako drugo postojanje alternative. To je još jedan od dokaza da je Srbija još uvek ideološka država sa sad već u potpunosti učvršćenim sistemom institucija koje imaju cilj da celokupnu naučnu delatnost podrede propisanom načinu mišljenja. Ta ambicija lako se može prepoznati u izjavama državnog sekretara Ministarstva pravde, Slobodana Homena, koji je pokretač, osnivač i član državnih komisija koje se bave revizijom Drugog svetskog rata i poratnog razdoblja. On je u više navrata u javnosti ponovio da oko Drugog svetskog rata više spora nema i „da smo se mi dogovorili da su postojala dva antifašistička pokreta i da su svi činili zločine“. Bez obzira na istorijsku realnost događaja o kojima državni sekretar govori, sama činjenica da on neprekidno insistira na tome da je o istoriji postignut nekakav dogovor jasno i bez nedoumice svedoči o postojanju monopola, jer „dogovor“ upravo ukida osnovnu demokratsku pretpostavku da je saznavanje istorije stalno otvoreno polje u kome se, naučnim metodama, sve neprekidno dovodi u pitanje. Zbog toga bi ukidanje takve naučne infrastrukture koja obezbeđuje



državnu kontrolu i nametanje jedne, „dogovorene istorijske istine“, značilo prvi korak ka otvaranju srpskog društva i ka njegovoj tranziciji u pluralno, demokratsko društvo koje u različitostima vidi svoju prednost i uslov napredovanja.

Druga stepenica ka demokratskom društvu bilo bi ukidanje i same ideje o postojanju jedne istine. Monističko viđenje prošlosti i sadašnjosti dubinski je antipluralno, pa samim tim i autoritarno. Ideja da se svet može podrediti jednom objašnjenju i tumačenju teološka je i zbog toga suštinski nenaučna, zbog čega posebnu brigu moraju izazvati izjave kakva je bila ona Radoša Ljušića, izgovorena u vreme kada je bio direktor Zavoda za izdavanje udžbenika, da u istoriji postoji „jedna istina, kao što je jedan Bog“. Nesporno je da se naučnim metodama može doći do proverljivih činjenica o prošlosti i da se one mogu utvrditi i saznati, ali njihovo značenje zavisi od idejnih, teorijskih i metodoloških kontekstâ u koje se stavljaju, od perspektive iz koje se na njih gleda. Činjenica da je neki rat započeo objavom određenog datuma može se naučno utvrditi, ali da li je taj rat bio oslobodilački ili osvajački zavisi od mesta s kojeg se na taj događaj gleda, od toga na „kojoj ste strani fronta“. Pluralna istorijska nauka mora dati legitimnost obema „stranama fronta“, mora uzeti u obzir različite perspektive, uvažiti međusobno udaljena viđenja, dati legitimnost svim „istinama“. Iako suočena s napadima da se radi o relativizaciji, upravo je ta različitost i kontradiktornost predmet interesovanja moderne historiografije, jer pruža mogućnost da se ispituju različita rešenja koja su postojala u prošlosti i da se razume da je istorija bila nepregledna, kao što je i sadašnjost nepregledna mogućnost izbora. Bez razumevanja svih različitosti ne može se dobiti slika o stvarnosti jer ona nikada nije svodiva samo na jedan stav. Zbog toga moderna, kritička historiografija mora zaista da čuje „sve strane“ i da objasni mehanizme koji su doveli do toga da neka od njih prevlada. Bez razumevanja kom-

pleksnosti procesa u prošlosti nije moguće razumeti sadašnjost i njene izazove. Zato naučna istraživanja ne smeju biti dokazivanje postignutih političkih dogovora, a nastava istorije ne sme svoditi taj predmet na predvojničku obuku ili romantičnu nastavnu disciplinu čiji je cilj diseminacija nacionalističkog koncepta nacionalnog identiteta. Zadatak moderne historiografije je stalno preispitivanje prošlosti, posebno onih njenih osetljivih delova koji nam mogu pomoći da se razumeju procesi dugog trajanja čije dejstvo osećamo i u sadašnjosti. Na početku je rečeno da svaka generacija piše svoju istoriju, ali to ne znači da je radikalno menja prema dnevnim potrebama unutrašnje i spoljne politike, već upravo suprotno: da kritičkim metodama saznaje prošlost da bi našla korene današnjih problema što ideologizovano i propisano bavljenje prošlošću ne može doneti. I, na drugom mestu, zadatak moderne nauke je da saznaje načine na koji je funkcionisalo društvo, odgovore koje je davalo na izazove u prošlosti. Na taj način se mogu otkriti dubinski sistemi vrednosti i kulturni obrasci koji utiču na donošenje odluka u jednom društvu. Takva kritička preispitivanja mogu omogućiti da se odgonetnu koreni različitih društvenih problema, da se detektuju uzroci današnjih poteškoća, mogu pomoći da se za savremene bolesti prepíše lek.

Konačno, potiskivanjem kritičkog mišljenja ukidaju se sve prepreke budućem reprodukovanju različitih autoritarnih poredaka, kao što je već pokazalo prethodno iskustvo socijalističke Jugoslavije koje je ukidanjem prostora slobode, pogotovo od 70-ih godina, otvorilo vrata nacionalističkom preobražaju, novom autoritarizmu, ratovima i zločinima. Demokratska društva u pluralizmu i kritičkom mišljenju vide izvor svoje snage, dok se nedemokratska društva prepoznaju po strahu od slobode. Kontrolišući i propisujući znanja o prošlosti, pa i samu nauku, srpske vlasti pokazuju da i dalje pripadaju ovim drugima. Rad na promeni sistema vrednosti i kulturnog

obrasca mukotrpan je i dugotrajan proces, ali odlaganje njegovog početka znači ne samo društvenu stagnaciju, već i njegovu regresiju. Zato nije preterano reći da se radi o najurgentnijim problemima srpskog društva, jer bez tako temeljnih promena, uvedene i nestabilne demokratske institucije neće moći dugo da odolevaju naletima nekih budućih ambicija da se vlast nađe ponovo u jednim rukama. Jedna istina – jedan vođa. Poznato?

*Republika, decembar 2009.*

TREĆI DEO  
TRAUMATIČNI KRUGOVI  
SRPSKIH STRANAKA



## TRAUMATIČNI KRUG SRPSKE OPOZICIJE (1985 – 1994)

Dok se u celom svetu politička borba uređuje, i tako reći kanalizuje, kod nas još uvek ostaje u haotičnom stanju, gde drugih pobuda nema do inata i apetita, gde se smatra da je sve dopušteno: političko licitiranje, prekonocne promene mišljenja, najneprirodniji savezi i prodaje savesti.

*Jovan Skerlić, 1906.*

Ovaj rad posvećen je istoriji srpske opozicije i njenom učešću u oblikovanju traumatične slike srpske političke scene početkom devedesetih godina. Kao i većina drugih radova iz ovog projekta, on je, zbog nepostojanja istorijske distance, zasnovan na izvorima drugog reda, pretežno na štampi, pa iz toga proizlaze mnoga ograničenja. Bez izvora prve ruke, bez unutrašnje partijske građe, dosijea Službe državne bezbednosti ili, recimo, ličnih beleški najvažnijih protagonista, ne može se ponuditi potpuna slika o najuticajnijim (parlamentarnim) srpskim političkim strankama. Zbog toga ovaj tekst više govori o tome kako su te stranke mogle izgledati u javnosti nego o tome kakvih je sve procesa bilo iznutra.

### *Preduslovi pluralizacije*

Jugoslavija je do 1990. godine, po nekim osnovnim merilima<sup>153</sup>, pripadala državama realnog socijalizma. Međutim, izvesne specifičnosti jugoslovenskog komunizma<sup>154</sup> uticale su i na njegovu

153 Kao kriterijumi mogu se uzeti npr. državno dirigovana privreda i partijska država. Vidi: Vladimir Goati, *Jugoslavija na prekretnici*, Beograd 1991, str. 9.

154 Npr. autentična revolucija, „sopstveni“ put u socijalizam, nezavisna pozicija Jugoslavije u međunarodnim odnosima, radničko smoupravljanje, decentralizacija političkog sistema, otvorenost državnih granica, privredne veze sa svetom. Isto.

specifičnu imploziju i poseban postkomunistički razvoj. Politički sistem realnog socijalizma nije se u Jugoslaviji, poput onih u zemljama istočne Evrope, srušio u masovnim pobunama stanovništva koje su za kratko vreme poništile dotadašnje režime i dovele vlast i opoziciju za ravnopravno podeljen okrugli sto. U Jugoslaviji takve pobune nije bilo, a utisak je da je ritam političke tranzicije bio više određen pritiskom promena u istočnoj Evropi nego uticajem duboke ekonomske i društvene krize. Te posebne okolnosti, povezane sa krizom države, uticale su i na položaj političkih stranaka koje su nastajale, na njihov karakter, tip i na njihova politička i idejna određenja. Zbog toga je na početku važno uputiti na bar neke specifičnosti političke situacije u Srbiji i Jugoslaviji krajem osamdesetih godina.

1. Komunistički režim u Srbiji i Jugoslaviji bio je dublje ukorenjen nego u drugim zemljama evropskog istoka i uživao je neuporedivo veću podršku u društvu nego režimi perifernih zemalja „realnog socijalizma“. U ove prostore njega nije doneo ruski tenk, već autentična revolucija, koja je u obliku narodnooslobodilačkog pokreta izašla kao pobednik iz građanskog i svetskog rata. Masovna podrška revolucionarnom preobražaju imala je *društvene* korene u socijalno slabo stratifikovanom, pretežno agrarnom društvu, koje je u poništenju tek započete društvene podele videlo mogućnost nametanja egalitarnog modela. Time je potvrđena teza da nerazvijena društva, zbog dugog vremenskog rastojanja između početka reformi (industrializacije, modernizacije i stvaranja pravne države) i njihovih prvih povoljnih rezultata, teže vraćanju na predmoderni društveni model, što njihove radikalne elite ideološki formulišu kao „projekt ubrzanja istorije i skraćivanja puteva razvoja“ iz kojeg je izveden model revolucija XX veka.<sup>155</sup>

---

155 Latinka Perović: „Prilog istorijatu realnog socijalizma“, u: *Srpsko-ruske revolucionarne veze. Prilozi za istoriju narodnjaštva u Srbiji, Beograd 1993, str.157.*



Idejni koreni tog političkog projekta nalaze se duboko u istoriji političkih ideja u Srbiji. Idejni pravac, sa neprekintim kontinuitetom od vremena Svetozara Markovića (1846 - 1875), formulisao je narodnjački koncept revolucionarnog preobražaja čiji je zadatak bio da u ime budućnosti nametne prošli model društvene jednakosti i na njemu zasnuje „novi“, a po svemu anahroni poredak.<sup>156</sup> Trajnost tih koncepata u istoriji političkih ideja u Srbiji najsigurniji je dokaz njihove duboke društvene, istorijske i političke utemeljenosti. Svi ti razlozi učinili su da je *ancien regime* u Srbiji i Jugoslaviji imao dublje korene nego u zemljama srednje Evrope, čiji je istorijski i društveni razvoj bio drukčiji. Zbog toga je i promena tog sistema, ako je uopšte nastupila, teška i spora, a njen krajnji ishod još je neizvestan.

2. Režim, koji se u istočnoj Evropi već rušio, u Srbiji 1987. godine dolaskom Slobodana Miloševića na vlast doživljava potpunu regeneraciju i snažno se učvršćuje. Pod parolom antibirokratske revolucije, stari režim će nastupiti kao nov i stvoriti jednu politički naizgled nemoguću situaciju: partija koja je 40 godina bila na vlasti uspela je da preko novog, kako se već tada govorilo, očišćenog rukovodstva, bude istovremeno i vlast i opozicija. Održavajući kontinuitet vlasti, Savez komunista Srbije je na maestralan način popunio i prostor opozicije, nastupivši kao politički protivnik prethodnom srpskom rukovodstvu, koje će burno smeniti, stvarajući utisak da je došlo do velikih promena koje su izvele „nove snage“ svežih ideja. Istovremeno, taj novi, osnaženi Savez komunista Srbije postaće opozicija i u okviru Saveza komunista Jugoslavije, pa će kroz sukob sa svim ostalim republičkim rukovodstvima u Jugoslaviji, podstaći kolektivnu nacionalnu homogenizaciju i apsorbovati bezmalo sav opozicioni potencijal koji je postojao u Srbiji.

---

156 Opširnije vidi: Latinka Perović, *Srpski socijalisti XIX veka, Beograd 1985.*

Politički sukob unutar Saveza komunista Jugoslavije (koji je okončan raspadom te organizacije na XIV kongresu, januara 1990.) uputio je Savez komunista Srbije na savez sa nastajućom političkom opozicijom, savez radi zajedničke borbe za srpske nacionalne interese na nivou Jugoslavije.<sup>157</sup> Tako će se, umesto sukobljeni, vlast i nastajuća opozicija u Srbiji naći zajedno, suprotstavljeni interesima drugih jugoslovenskih naroda i njihovih elita.

3. Treća komponenta važna za razumevanje odnosa vlasti i opozicije u Srbiji jeste činjenica da komunistički poredak u Srbiji dobija transfuziju okrećući se srpskom nacionalnom pitanju, što je pre dolaska Slobodana Miloševića na vlast bio prostor tradicionalno rezervisan za ispoljavanje opozicionih stavova u Srbiji.

Reč je, naime, o tome da se tokom sedamdesetih i osamdesetih godina, izuzev u uskim liberalnim i građanski orijentisanim krugovima, otpor vladajućem režimu uglavnom zasnivao na nacionalnim argumentima i ideji o smišljenom izrabljivanju i ugrožavanju sopstvene nacije od strane režima, ali još mnogo više, i za ovu temu važnije, od strane drugih jugoslovenskih naroda. Tako je novo srpsko rukovodstvo, proglasivši odbranu srpstva svojim najprečim zadatkom, preuzelo program iz ruku opozicije, ostavljajući je bez ideološkog identiteta. Od tog početnog udarca opozicija se do danas nije oporavila.

4. Za razumevanje odnosa vlasti i opozicije u Srbiji važna je i činjenica da je ojačani totalitarizam u Srbiji posle 1987. pružao snažan otpor svakoj pluralizaciji, bilo da je ona nastajala u drugim jugoslovenskim republikama ili u samoj Srbiji. List Politika prebogato je primerima žestokog otpora koji je srpska vladajuća partija pružala

---

157 Vladimir Goati, *Jugoslavija na prekretnici*, str 20.

prema bilo kom vidu alternativnog organizovanja, uključujući, recimo, obračune sa mirovnjačkim, antinuklearnim ili, čak, feminističkim pokretima. Po dolasku na vlast, Slobodan Milošević je počeo da sprovodi politiku koju je najavio na sednici predsedništva Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije, maja 1987: „Sa onima koji smatraju da se Tito i revolucija mogu napadati – nema dijaloga“. (*Politika*, 28. maj 1987)

Tokom 1988. i 1989. godine *Politika* svakodnevno objavljuje članke u kojima se napadaju pluralizam i višepartijski sistem. Rubrika „Odjeci i reagovanja“ iskorišćena je i da bi se pokazao tobožnji stav „naroda“ prema eventualnoj promeni političkog sistema. Tako je jedan građanin, februara 1989. godine, u toj rubrici pisao da „naša partija nikada ne smije sebi dozvoliti da prepusti svoju ulogu nekim drugim partijama“ pa se zato „ne može dozvoliti formiranje nikakvih partija koje ne žele da djeluju u okviru Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije“. (*Politika*, 28. februar 1989) Sam Socijalistički savez se o tom pitanju izjasnio na sednici predsedništva, juna 1989. Tom prilikom rečeno je i sledeće : „Postojeće političke organizacije, savezi, udruženja i nove organizacije moći će da deluju u Socijalističkom savezu samo ako ne dovode u pitanje socijalističko opredeljenje i temelje revolucije“. (*Politika*, 16. juni 1989) Milan Daljević, član predsedništva SSRNJ, bio je, na istom mestu, još precizniji: „Jesam za politički pluralizam koji ima za osnovu samoupravni socijalizam i nesvrstanu politiku“. U borbu za nestranački pluralizam uključio se i vojni vrh, pa je Blagoje Adžić, decembra 1989, za *Politiku* izjavio sledeće: „Uvjeren sam da SFRJ, njenom društvenom karakteru i daljem razvoju u ovom momentu ne odgovara stranački pluralizam“. (*Politika*, 7. decembar, 1989)

Uprkos tome, na Božić 1990. osnovana je u Novoj Pazovi prva stranka u Srbiji – Srpska narodna obnova. Sledećih nedelju dana *Politika*

je svakodnevno objavljivala napade na novoosnovanu stranku. U napadima je učestvovao izrazito veliki broj društvenih organizacija (Kordinacioni odbor za ONO i DSZ Gradskog komiteta SSRN Beograda, Opština Stara Pazova, SSRNJ, beogradska opština Savski venac, Pokrajinski komitet SK Vojvodine, niz skupova građana koji su održani u više mesta u unutrašnjosti Srbije, Subnor Srbije). Masovnost i žestina obračuna govorili su jasno o tome da politička pluralizacija u Srbiji neće teći lako i da će političke stranke koje su se formirale od početka 1990. ( tokom te godine formirane su 44 stranke) biti prinuđene da otvaraju prostor za svoje političko delovanje u neravnopravnom sukobu sa vladajućom partijom. Uslovi političke borbe koje je nametnula vladajuća partija uticaće na nestabilnost srpskih opozicionih stranaka koje će prihvatiti površno i unapred izgubljeno politikantsko nadmetanje i time, vremenom, sve više zanemarivati svoje programsko i organizaciono sazrevanje.

Ipak, pod pritiskom opozicije, događaja u istočnoj Evropi, i, pre svega, već uspostavljenog višestranačja u drugim jugoslovenskim republikama, vlast u Srbiji bila je prinuđena da donese potrebne zakone, legalizuje stranke i raspiše prve višestranačke izbore za decembar 1990. godine. Mnogo je, međutim, indikatora koji pokazuju da se radilo pre o taktičkom ustupku, i to u trenutku kada je vlast Socijalističke partije Srbije potpuno prožela državu i društvo, nego o stvarnom prihvatanju tekovina parlamentarne demokratije. To najbolje potvrđuje činjenica da vlast nije omogućila stvaranje institucionalnih pretpostavki političkog pluralizma - o tome su svedočile ozbiljne manjkavosti zakona o političkim strankama, zakona o izborima, javnim glasilima, kao i činjenica da je vladajuća stranka nasledila ukupnu imovinu Saveza komunista i Socijalističkog saveza, izbegla donošenje zakona o finansiranju političke delatnosti i onemogućila ravnopravnost u najmoćnijim medijima. Zbog toga, kada se procenjuje učinak opozicije u Srbiji treba voditi računa o

tome da uspostavljeni politički sistem po osnovnim karakteristikama ne odgovara sistemu parlamentarne demokratije, već nekom prelaznom, hibridnom obliku.

Takvim sistemom vlasti opozicija je bila prisiljena na vanparlamentarna sredstva političke borbe. Međutim, već na prvim demonstracijama (13. juna 1990), na kojima je opozicija tražila donošenje zakona o strankama i raspisivanje višestranačkih izbora, potvrđena je teza jednog istaknutog rukovodioca da se vlast koja je dobijena u krvi ne može bez krvi predati. Te prve demonstracije završene su naletom kordona milicije na mirnu grupu demonstranata koji su na čelu sa Dragoljubom Mićunovićem i Borislavom Pekićem protestovali ispred zgrade Televizije Beograd. Svu svoju brutalnost vlast je pokazala 9. marta 1991, kada je, na najvećim opozicionim demonstracijama, izazvala krvave ulične sukobe i na beogradske ulice poslala tenkove. Ništa manje surovo nije bilo hapšenje i prebijanje Vuka Draškovića u noći 1. jula 1993. i njegovo mesec i po dana dugo držanje u zatvoru.

Potiskivanjem opozicije ka vanparlamentarnom delovanju i fizičkim obračunima policije i vojske sa opoziciono orijentisanim građanima, vlast je kontinuirano i jasno pokazivala svoje suštinsko neprihvatanje bilo kakve političke konkurencije. Istovremeno, svojim brutalnim ponašanjem ona je radikalizovala opoziciju, koja je drastično formulisanim političkim zahtevima mogla najlakše da podstakne masovna okupljanja zaplašanih građana. Povratno, vlast je iskoristila takvo ponašanje opozicije za sopstvenu propagandu, predstavljajući opoziciju preko televizijskih ekrana kao rušilačku i antinarodnu pojavu, ili, kako se često govorilo, kao snage haosa i bezumlja.

O suštinskom nepristajanju vlasti na višepartizam svedoče i neprekidni napadi na opozicione stranke u najuticajnijim medijima, od

septembra 1990. do izbora u decembru te godine. Može se navesti nekoliko primera koji svedoče o brutalnosti ovih napada. Tako je, recimo, na sednici predsedništva Gradskog komiteta Saveza komunista Srbije Savo Škundrić izjavio da ponašanje stranaka nije ništa drugo nego „fašistoidno ludilo snaga koje po svaku cenu žele vlast“. (Politika, 15. jun 1990) Neposredno pred prve višestranačke izbore, Antonije Isaković, potpredsednik Socijalističke partije Srbije, na predizbornom skupu u Lapovu izjavljuje da su opozicione stranke u sprezi sa antisrpskom koalicijom sa severozapada i albanskom alternativom na Kosovu (Politika, 26. novembar 1990), što je u to vreme bila najozbiljnija politička diskvalifikacija. Nedelju dana pred izbore, Veljko Kadrijević, u to vreme Savezni sekretar za narodnu odbranu, dao je intervju Politici, koji je objavljen na celoj prvoj strani. Govoreći o opasnostima koje Jugoslaviji prete od stranog faktora, Kadrijević je zaključio: „Tome ide na ruku i oslanjanje rukovodstva pojedinih političkih stranaka na inostranu pomoć“. (Politika, 3. decembar 1990) Sledećeg dana, 4. decembra, SUBNOR Srbije je poručio: „Borci su za leve snage, pre svega za Socijalističku partiju Srbije“. (Politika, 4. decembar 1990) Koristeći se i autoritetom srpskih vođa iz Bosne, Politika je dan pred predizbornu tišinu objavila intervju sa Radovanom Karadžićem, koji je izjavio: „Srpski pokret obnove je tražio bojkot izbora (u Bosni – prim. D. S) i mešetario među Srbima u Bosni, iako se zna da bi bojkot direktno štetio srpskom narodu. Zato i nije neobično što Srpska demokratska stranka BIH nije ostvarila potpuni trijumf. (...) U svakom slučaju, SPO nam je naneo veliku štetu“. (Politika, 5. decembar, 1990)

Takvo arogantno i osiono ponašanje srpske vlasti razlikovalo se od predizbornog ponašanja vlasti u drugim istočnoevropskim zemljama. Politički analitičari govorili su tada da se radi o izrazu slabosti Slobodana Miloševića, ali je vreme pokazalo da se radilo o izrazu moći,

sile i bezobzirnosti. Te osobine potiču iz prirode vladajućeg političkog sistema i tipa Miloševićevog režima, ali su one i duboko istorijske i deo su tradicije političke kulture i političkog ponašanja vlasti u Srbiji.

Istorijske analize su pokazale da se moderna istorija srpske države odlikuje izuzetnom žestinom političkih sukoba. Sukobi suparničkih dinastija, ubistva i progoni vladara, česte bune i zavere činili su od devetnaestovekovne Srbije politički nestabilnu državu. Početkom XX veka, srpski parlamentarizam bio je pod stalnom senkom političkog, naročito predizbornog terorizma, političkih ubistava, zavereničkog delovanja „Crne ruke“, a pravno garantovana sloboda izbora bila je gotovo obesmišljena postupcima Ministarstva unutrašnjih dela u predizbornim radnjama i pri samom glasanju.<sup>158</sup>

O atmosferi u Srbiji toga vremena najbolje svedoče reči Ljube Davidovića iz 1906. godine: „Politički protivnici smatrani su za neprijatelje ove zemlje; prema njima je bilo dopušteno upotrebiti sva sredstva“.<sup>159</sup> Slično stanje zadržalo se i u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Prošireni nacionalnom komponentom, politički sukobi koji su bez ikakve mere punili stranice dnevnih listova, doveli su do političkog ubistva u Skupštini 1928. godine i kraljeve diktature.

Ovaj kratki i površni istorijski pregled pokazuje da sadašnji politički sistem u Srbiji ne treba posmatrati kao izdvojen slučaj, već kao pojavu koja odgovara jednom od kulturnih modela dugog trajanja na ovom prostoru.<sup>160</sup>

---

158 Olga Popović-Obradović, „Političke stranke i izbori u Kraljevini Srbiji 1903-1914. Prilog istoriji stranačkog pluralizma“, u: *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, Beograd 1994, str. 333-349.

159 *Stenografske beleške Narodne skupštine, vanredni saziv 1906*, str. 113.

160 O kulturnim modelima kao osnovi političkih odnosa vidi: Guy Hermet, *Sociologie de la construction democratique*, Paris 1986, str. 67-77.

Pod kulturnim modelima podrazumevam najšire shvaćene obrasce koji određuju ukupne odnose u društvu, od sistema vrednosti do političkih odnosa. Oni istorijski nastaju iz niza faktora koji su uslovljeni političkim, ekonomskim, društvenim i kulturnim razvojem određene sredine. Vremenom, taj splet okolnosti utiče na formiranje dominantnog kulturnog modela koji kao polupokretna pojava laganog ritma<sup>161</sup> utiče na događaje, politički život ili delovanje ljudi, odnosno na „istorijsko vreme brzog ritma“. Kroz spajanje procesa dugog trajanja sa događajima čije je istorijsko vreme kratko, povezuje se istorija sa sadašnjim pojavama.<sup>162</sup>

Procesi dugog trajanja u srpskoj istoriji uglavnom nisu istraživani. Zbog toga će ovaj pokušaj formulisanja dominantnog srpskog kulturnog modela dati samo osnovne komponente za moguće razmišljanje o toj temi, i to samo u onoj meri koja nam može pomoći u traženju objašnjenja za aktuelni odnos vlasti i opozicije u Srbiji.

Korene dominantnog modela možemo tražiti u revolucionarnom načinu nastanka srpske države i u stalnim pokušajima nacionalnog ujedinjavanja koji su trajali duže od jednog veka. Takav istorijski razvoj srpske države stvorio je potrebu za jakom, centralizovanom vlašću, oslonjenom na represivni aparat, posebno na vojsku. Posebna politička uloga vojske bila je osigurana stalnom težnjom za nacionalnim oslobođenjem u vojnom nadmetanju sa susednim carevinama. Uz to, vojska se u nerazvijenim društvima pojavljuje kao najbolje organizovana i integrišuća institucija, pa time postaje najsigurniji oslonac uvek autoritarne vlasti.<sup>163</sup>

---

161 Ova klasifikacija vremena se koristi u značenju koje joj je dala francuska škola analista. Vidi: Fernan Braudel, *Spisi o istoriji*, Beograd 1992, str. 83-139.

162 Isto, str. 109.

163 Uporedi: Dimitrije Đorđević, *Ogledi iz novije balkanske istorije*, Beograd 1989, str. 66.



Iz takvih istorijskih i političkih korena stvara se dominantni autoritarni kulturni model vlasti koji jeste proizvod, ali vremenom postaje i instrument jake birokratske centralizovane države. Autoritarni kulturni model vlasti nastao je iz specifičnog istorijskog razvoja srpske države, ali je neodvojiv od šireg autoritarnog kulturnog modela srpskog patrijarhalnog društva. Budući da pripadaju istom modelu, društvo i vlast stvaraju specifičnu vrstu veze. Podudarni u svojoj autoritarnoj suštini, oni se dopunjuju i međusobno „hrane“. Društvo u kojem preovlađuje autoritarni model traži takav tip vlasti, baš kao što je takvom tipu vlasti potreban odgovarajući većinski model u društvu.

Međutim, budući da su zbog svoje autoritarne suštine vlast i društvo istovremeno i autarhični, oni ne uspostavljaju međusobnu komunikaciju. Društvo postaje apstraktni objekt nad kojim se upravlja, a vlast prerasta u apstraktnu nužnost koja se ne dovodi u pitanje. Time odnos vlasti i podanika dobija izvesne parareligijske osobine, koje su posebno prepoznatljive po tome što takav tip vlasti najčešće ne nudi nikakve racionalne političke projekte, već sistem moralnih vrednosti. Bezmalo sakralizovana, vlast dobija i moć da progona protivnika, odnosno da osudi „nevernika“. Povezana istim kulturnim modelom sa podaništvom, ona dobija masovnu podršku za anatemu, pa se na toj osnovi, potekloj iz dominantnog kulturnog modela i njegovog dugog trajanja razvija i sistem političkih odnosa.

Određen takvom istorijskom tradicijom i konkretnim političkim uslovima, odnos vlasti i opozicije u Srbiji razlikovao se od odnosa koji je bio uspostavljen u drugim istočnoevropskim zemljama i u drugim jugoslovenskim republikama. Osobine srpske autoritarne vlasti, koja ima i elemente totalitarizma, odredile su i karakter opozicije. Nemajući dovoljno jak alternativni kulturni i politički model na koji bi se oslonile, opozicione stranke su postale, po svom unutrašnjem

ustrojstvu i ideološkom identitetu, deo istog modela koji je već bio oličen u vladajućoj partiji. Suprotstavljene ojačanom Miloševićevom režimu, neravnopravne i anatemisane, one u borbi protiv vlasti po pravilu ne izlaze iz okvira njenog kulturnog modela. U istom autoritarnom ključu, one su vladajućem, a pokazalo se i većinskom „vjeruju“ suprotstavile svoj sistem verovanja, čime je politički sukob u Srbiji produbljen do nepomirljivosti, a proces racionalnog političkog sazrevanja odložen. Politička pluralizacija svedena je na pluralizam sukobljenih ideologija, čime se politika odvaja od svog zadatka da kanališe i amortizuje društvene sukobe – ona ih, naprotiv, vezuje za suprotstavljene idejne koncepte. Društveni konflikti ostaju izvan institucija i mogućnosti kompromisa, i izvor su stalne mogućnosti otvorenog sukoba, koji je kao način rešavanja konflikata tipičan za tradicionalna, predmoderna društva.<sup>164</sup>

Istorijska sličnost današnje vlasti sa prethodnim oblicima političkog ponašanja posledica je dubljeg uzroka koji je odredio celu modernu istoriju srpske politike. Naime, Srbija ni na kraju, kao ni na početku XX veka, nema društvene pretpostavke za stvarni politički pluralizam. Pretežno monolitno, strukturno nestratifikovano društvo jeste osnova za nastajanje monolitnih političkih sistema koji su određeni gotovo potpunom prevlašću jedne partije koja prožima sve nivoe države i društva. Slabo diferencirano društvo ima slabo diferencirane interese, pa zbog toga političke stranke ne mogu postati njihovi predstavnici i u njihovo ime uticati na državu. Egalitarno društvo malih razlika i potreba ne postiže ravnotežu političkom podelom kojom se kontroliše i ograničava država i vlast, već, suprotno, ono svoj interes nalazi u jakoj državi i jakoj vlasti kao garantu društvene sigurnosti i statičnosti. Politička podela nije prirodni i spontani izraz društvene podele, pa ni političke stranke nisu predstavnici pojedinih delova

---

164 *Peda Marković, „Teorija modernizacije i njena primena na međuratnu Jugoslaviju i Beograd“, u: Srbija u modernizacijskim procesima XX veka, str. 436.*

društva i zastupnici njihovih interesa pred državom. Zbog toga politička pluralizacija postkomunističkog sveta predstavlja zanimljiv istorijski eksperiment, jer ona ne proizlazi iz pluralizacije društva, kako je nastala na Zapadu, već ima obrnuti smisao: ona se javlja kao mogući *uslov* razvoja društva i njegove diferencijacije. Teorija demokratije, zasada, zbog nedostatka sličnih iskustava, nema odgovor na pitanje da li je takva inverzija moguća.<sup>165</sup> Ona, ipak, još uvek ostaje na postulatima široko shvaćenog determinizma po kome je demokratska konstrukcija određena modernizacijom socijalno-ekonomskih struktura, stepenom obrazovanja stanovništva, ekonomskom snagom, širinom i samodovoljnošću srednje klase, stvaranjem nove društvene elite, društvenom mobilnošću, nuklearizacijom porodice, razvojem individualizma, smanjenjem mortaliteta, promenom načina mišljenja i vrednosti koje omogućavaju materijalne i društvene promene.<sup>166</sup> Upravo to su kriterijumi po kojima istočnoevropska društva, pa i srpsko, na putu prema demokratiji imaju ozbiljne hendikepe.

Bez unutrašnjih društvenih razlika, nema ni spoljnih političkih podebla. Zbog toga su za neizdiferencirana društva tipični kolektivni politički pokreti koji pretenduju da obuhvate ceo narod. O tome svedoči upadljiva sličnost političkih parola najmoćnijih stranaka na ovom prostoru. Politički narodnjački pokret prva stvara Narodna radikalna stranka, koja od samog formiranja 1881. godine prihvata geslo Lavrova da preuređenje društva „mora biti izvršeno ne samo u cilju narodnog dobra, ne samo za narod, već i posredstvom naroda“.<sup>167</sup> Oslanjanje na „narod“ kao na materijalnu snagu politike najbolje je došlo do izražaja u vodećoj paroli stranke: „Između srpskog naroda i Radikalne stranke – nema razlike“.

---

165 Guy Hermet, *Culture et democratie*, Paris 1993.

166 Isto, str. 139.

167 Latinka Perović, *Srpsko-ruske revolucionarne veze*, str. 73.

Identičan motiv prepoznatljiv je u vladajućim parolama komunističkog razdoblja (Svi smo mi Partija, svi smo mi Armija), kao i u današnjim predizbornim parolama Socijalističke partije Srbije i Srpskog pokreta obnove. Partijski interes se na taj način predstavlja kao narodni interes, partija se identifikuje sa narodom i očekuje da joj narod uzvratí svojom identifikacijom sa njom, a partijski vođa se predstavlja kao glas „volje naroda“ (npr: „Mi smo potrebni Pašiću, Pašić je potreban nama“; „Mi smo Titovi, Tito je naš“, „Slobo Srbine, Srbija je uz tebe“; „Srpski narod nema drugog vođe – ti si, Vuče, novi Karađorđe“).

Do pojave i prevlasti takvih političkih organizacija dolazi zbog toga što nerazvijena društva nemaju ni izrazitog „građanina-pojedinca, ni demos, ni profilirane subjekte demokratskog procesa“.<sup>168</sup> U takvim, predgrađanskim društvima nije moguće konstituisanje građanina-pojedinca, koji je kao politički subjekt pretpostavka političkog pluralizma i parlamentarizma.

Građanin je utopljen u kolektiv, između svog i kolektivnog interesa on ne vidi razliku i, po pravilu, najbliže su mu velike, misionarske, kolektivne ideje koje će promeniti do tada poznati svet. Zbog toga siromašna društva veoma često biraju političku formu populizma koji na najkomplicovanija pitanja daje najjednostavnije odgovore.<sup>169</sup>

---

168 Jovica Trkulja, *Osvajanje demokratije. Ogled o postkomunizmu*, Beograd 1993, str 148.

169 Guy Hermet, *Culture et democratie*, str. 174. O srpskom populizmu vidi: Nebojša Popov, „Srpski populizam. Od marginalne do dominantne pojave“, *Vreme, specijalni dodatak*, 24. maj 1993.

## Kategorizacija srpskih opozicionih stranaka

Društveni uslovi u Srbiji učinili su da „osnovna matrica konstituisanja ‘demokratskog’ političkog prostora bude nadindividualni, kolektivni – nacionalni interes“.<sup>170</sup> Stranke nisu nastale spontano i postepeno, izrastajući iz različitih i međusobno suprotstavljenih potreba društvenih grupa, već su se rađale iz političkih ideja njihovih vođa. Takav način osnivanja stranaka, dakle s vrha, favorizuje liderski, harizmatički tip stranaka koje se prepoznaju po stranačkom vođi, a ne prema partijskom programu.<sup>171</sup> Partijski vođa postaje simbol koji je neuporedivo važniji od politike koju stranka vodi, a njegove marketinški naglašene lične osobine postaju znak raspoznavanja i sugestija biračima (npr. romantični pobunjenik Vuk, uspešni i sposobni Đinđić, misaoni i načelni Koštunica, snažni i nepomirljivi Šešelj). Vezivanje stranke za vođu kao simbol sprovedeno je i direktnim porukama: pred izbore 1993. godine televizijski program bio je stalno prekidano sloganom: „Đinđić, Demokratska“, a na reklamnim upaljačima koje je delila Demokratska stranka Srbije stajalo je Koštuničino ime.

Najizrazitiji primer takvog predstavljanja jeste Srpski pokret obnove i njegov harizmatični vođa Vuk Drašković. Ta stranka je bila prva koja je nastala po principu piramidalne konstrukcije. Na čelu takvog tipa stranke nalazi neprikosnoveni vođa, čija su statutarna prava gotovo neograničena.<sup>172</sup> Zatim dolazi uži krug rukovodstva stranke (najčešće sastavljen od predsednikovih prijatelja). U slučaju Demokratske stranke Srbije postojala je i nezvanična institucija savetnika predsednika stranke, koji nije morao biti član stranke (primer Leona Kojena).

170 Jovica Trkulja, *Osvajanje demokratije. Ogled o postkomunizmu*, str. 38.

171 Vladimir Milić, *Borba*, 26-27. novembar 1994.

172 Po statutu SPO, predsednik stranke ima naglašena diskreciona ovlašćenja: on izriče kazne, imenuje generalnog sekretara, određuje resore potpredsednicima, njegov glas je presudan ukoliko u Predsedništvu dođe do podela. Vidi: *Statut Srpskog pokreta obnove*, Beograd 1994.

Zatim dolaze šira stranačka tela, pa članstvo, pa birači i na kraju narod koji se okuplja na zborovima.

Zanimljivo je da su na takav tip stranačkog organizovanja, sa više ili manje uspeha, prešle i Demokratska stanka i Demokratska stranka Srbije, koje su na svojim počecima, orijentacijom na „selektivnu publiku“, uz labav odnos „između širih i užih delova Partije, tolerantan stav prema javno ispoljenim razlikama u političkim istupanjima članova vlastitog rukovodstva i uz skoro potpuno identifikovanje stranačkog vrha i ‘parlamentarnog krila’, imale odlike modernih, zapadnoevropskih kadrovskih partija“.<sup>173</sup> Međutim, uslovi političke borbe u Srbiji, društvena neutemeljenost i slab politički identitet stranaka učinili su da i u DS i u DSS dođe do unutrašnjih pomeranja koja su rezultirala usvajanjem novih statuta 1994. godine<sup>174</sup> i promenama na vrhu obe stranke.

Približavanje ove dve stranke liderskom tipu organizacije bilo je uslovljeno i izrazito liderskim tipom vladajuće stranke, što još jednom pokazuje da partija na vlasti određuje politički život u Srbiji, dok se druge stranke priklanjaju vladajućem modelu, umesto da mu oponiraju i ponude glasačima drukčije principe.

Pitanje partijske forme nije manje važno od programskih sadržaja. Naprotiv, programska analiza će pokazati da su ta dva aspekta duboko povezana i da su organizacione promene u DS i DSS došle kao posledica političkih promena i njihovih pomeranja od (uslovno rečeno) stranaka građanskog centra ka desnim, nacionalno orijentisanim strankama.

---

173 Vladimir Goati, „Višepartijski mozaik Srbije“, u: Miroslav Pečujlić, Vladimir Milić, Vladimir Goati, Slobodan Branković, Miladin Kovačević, *Rađanje javnog mnjenja i političkih stranaka*, Beograd 1992, str. 164.

174 Vidi: Cvijetin Milivojević, „Komandna uprava stranačkih lidera“, *Borba*, 22-23. oktobar 1994.

Političko približavanje populizmu učinilo je da one napuste modernu strukturu partijskih institucija, na kojoj su u prvo vreme insistirale (posebno je u javnosti bilo upečatljiva naglašena privrženost Demokratske stranke institucionalnom odlučivanju u okviru stranačkih organa, gde su se, u to vreme odvojeni, Izvršni i Glavni odbor sazivali povodom svakog važnijeg političkog pitanja). Napuštajući prethodnu demokratsku formu, proceduru i sistem institucija, DS i DSS su postale liderske stranke, i time se uklopile u vladajući autoritarni kulturni model, potvrđujući na taj način njegovo današnje delovanje. To najbolje potvrđuju izborni rezultati Demokratske stranke koja je u vreme svoje privrženosti proceduri i politici centra, na prvim izborima 1990. godine dobila svega 7% glasova, dok je u „Đinđićevoj fazi“, na izborima 1993. dobila 16,4%.<sup>175</sup>

Većina srpskih opozicionih stranaka može se nazvati i partijama-konglomeratima.<sup>176</sup> Takav tip stranaka karakteriše obraćanje svim socijalnim slojevima, insistiranje na moralnim vrednostima umesto na materijalnim interesima, oslanjanje na velike integrativne ideje. Njihovi partijski programi su sinkretički, socijalna struktura heterogena, a partijsko vođstvo jako. Budući da ne predstavljaju ničije društvene interese, „povećan je radijus slobode partijskog rukovodstva u promeni partijske politike“<sup>177</sup>, čime se mogu objasniti nagle i često potpune promene partijskog kursa. S druge strane, obraćanje svim slojevima društva intenzivira sukobe vlasti i opozicije (jer su im ciljne grupe iste), ali i u okviru same opozicije, pa je to još jedan od razloga što opozicione stranke nisu u stanju da naprave koaliciju.

---

175 STATLAB, *Statistička laboratorija Fakulteta organizacionih nauka, Beograd 1993.*

176 Vladimir Goati, *Jugoslavija na prekretnici. Od monizma do građanskog rata, Beograd 1991, str. 40.*

177 Vladimir Goati, „Protopartije u potrazi za klijentima“, *Borba*, 22-23. oktobar, 1994.

## *Upotreba kosovske i jugoslovenske traume u nacionalnim programima*

Politički i društveni uslovi u Srbiji, način na koji su stranke nastale, kao i tip njihove organizacije uticali su presudno na njihovu ideologiju i političko delovanje. Analiza izvora upućuje na zaključak da politiku srpske opozicije treba posmatrati na dva nivoa: na nivou programa i na nivou političkog delovanja. Ta dva nivoa svakako jesu u vezi, ali među njima postoje i razlike koje mogu uputiti na neke zaključke.

Analiza stranačkih programa, programskih i predizbornih govora stranačkih vođa i onih izvora koji govore o temeljnim opredeljenjima stranaka pokazuje da su međusobno sukobljene stranke ponudile jednake nacionalne programe. Istovremeno, isti nacionalni program ponudila je i vladajuća Socijalistička partija Srbije, što ukazuje na to da je glavna pluralnost u Srbiji bila u dilemi između komunističkog i antikomunističkog nacionalizma.<sup>178</sup> Programski spojene sa režimom, stranke su potrošile vreme nadigravajući se međusobno i sa vlašću u „patriotizmu“, pri čemu je u toj igri partija na vlasti imala neuporedivo jače argumente (npr. vojsku).

Argumentima vlasti stranke su pokušale da oponiraju odlazeći u nacionalni ekstremizam, čime su gubile svaki demokratski identitet i propustile da postave suštinska pitanja zapuštenog srpskog društva i na toj osnovi pokušaju da pokažu da se može misliti i delati drukčije. Tako su režimski i opozicioni nacionalizam napravili „dva gravitaciona polja nacionalne homogenizacije“<sup>179</sup> pa je Srbija postala „nacionalno-plebiscitarna zajednica sa rastućim elementima autoritarnog populizma i totalitarizma“.<sup>180</sup>

178 Vladimir Goati, *Jugoslavija na prekretnici*, str. 20.

179 Nebojša Popov, „Građanska ili nacionalna opozicija“, *Republika*, 16-31. maj 1991.

180 Jovica Trkulja, *Osvajanje demokratije. Ogled o postkomunizmu*, str. 195.





To se, međutim, nije dogodilo slučajno. Kao što je na početku rečeno, pozicija sa koje su budući čelnici srpske opozicije kritikovali vlast tokom osamdesetih godina bilo je upravo nacionalno pitanje. Čvrsto jezgro te kritike činile su ideje o izdaji nacionalne stvari od strane komunista i o potrebi novog ustavnog uređenja Jugoslavije.<sup>181</sup>

Kosovska kriza ranih osamdesetih godina omogućila je budućim opozicionim vođama da ta pitanja prvi otvoreno postave. Istraživanja tekstova objavljenih u crkvenim glasilima i Književnim novinama pokazuju da se kao početna godina u kojoj buduća opozicija otvara nacionalno pitanje može uzeti 1986. Pitanje Kosova će tada biti postavljeno upravo onako kako će ga Slobodan Milošević formulisati u svom napadu na ustavni poredak Jugoslavije: kao pravo Srbije na državnost i pravo srpskog naroda na ravnopravnost.<sup>182</sup> Ta demagoška formula nosila je u sebi suštinu programa koji će dovesti do raspada Jugoslavije.

Poznih osamdesetih godina deo srpske intelektualne elite koji će kasnije osnovati opozicione stranke formulisaće, na nivou mita, kosovsku traumu i time ponuditi intelektualni okvir Miloševićevoj politici. Ljubomir Simović (kasnije član nestranačkog dela DEPOS-a) izrekao je maja 1987. godine, na tribini Udruženja književnika „O Kosovu za Kosovo“, reči kojima će, četiri meseca kasnije, Slobodan Milošević doći na vlast: „Smesta, odmah – govorio je Simović – je prva reč jednog novog govora kojim se oglašava jedan izdani i poniženi narod. (...) Taj je narod ustao i onima koje je dotad pokorno slušao počeo je daje naloge i određuje rokove.“ (Književne novine, 1. juni 1987). Kasnije će, od strane vlasti, ta pojava biti identično iskorišćena i zvanično formulisana kao „događanje naroda“.

---

181 Vladimir Goati, *Jugoslavija na prekretnici*, str. 20.

182 Vidi: „Intervju sa Ljubom Tadićem“, *Književne novine*, 1. maj 1986.

Time je počelo političko razdoblje u kome je, i za vlast i za njene protivnike, „volja naroda“, naroda shvaćenog u nacionalnom smislu, postala vrhovni princip koji je neumesno dovoditi u pitanje. Takvom formulom se sugerije da je „narod“ taj koji određuje politiku, dok je njegova intelektualna i politička elita samo sprovodi. Po tome bi moglo izgledati da je reč o duboko demokratskom principu, ali se suštinski radi o suprotnom, autoritarnom poretku stvari. Reči izgovorene „u ime naroda“ podrazumevaju da narod predstavlja amorfnu, apstraktnu, jednoličnu masu čiji je interes jedinstven. Radi se o romantičarskoj predstavi naroda koji je ujedinjen u jednoj duši, „što vodi najtiranskijoj vlasti jer u ime svih jedan vlada, po formuli svi za jednog, jedan za sve“.<sup>183</sup> Politička borba se, prema tome, svodi na borbu oko monopola nad zastupanjem „interesa naroda“ pa narodna volja postaje „jedna od onih reči koje su smutljivci svih vremena i despoti svih epoha najobilatije zloupotrebljavali“.<sup>184</sup>

„Glas naroda“ kao najvažniji politički argument uvodi, sredinom osamdesetih godina, nacionalno orijentisana inteligencija, pa samim tim i oni njeni predstavnici koji će kasnije oformiti političke stranke. Oni će „narod“ kao političkog igrača suprotstaviti u to vreme još uvek neprikosnovenoj „radničkoj klasi“, stvarajući iluziju da se radi o novom i drukčijem političkom konceptu. Iluzija o promeni zasnivala se na ponuđenoj slici „naroda“, koji materijalizovan u obliku tela<sup>185</sup>, duše i bića stenje pod težinom istorije i tom svojom „realnošću“ potiskuje već potrošeni, i u poređenju sa njim, apstraktni „radni narod“.

Tom zamenom jedne kolektivne snage drugom bila je osujećena svaka suštinska politička promena, ali je zato prelazak „radnog“ u

---

183 Giovanni Sartori, *Theorie de la democratie*, Paris 1960, str. 76.

184 Aleksis de Tokvil, *O demokratiji u Americi*, citirano prema: Cvetan Todorov, *Mi i drugi*, Beograd 1994, str. 234.

185 Ivan Čolović, „I majka i ljubavnica“, *NIN*, 11. novembar 1994.



„srpski narod“<sup>186</sup> omogućio da se gotovo potpuno neosetno pređe iz totalitarizma u ime klase u totalitarizam u ime nacije. Time sâm totalitarizam nije doveden u pitanje. Međutim, razlika između njegova dva oblika nije samo retorska. Dok pozivanje na „radni narod“ vodi u bitke protiv „klasnog neprijatelja“ za „društveno uređenje“, pozivanje na „srpski narod“ vodi u borbu protiv drugih naroda za „državno preuređenje“, čime sukob i rat postaju realnost. Te nijanse najbolje je razumeo Slobodan Milošević, ali je za ovaj rad važno reći da je nacionalno orijentisana srpska opozicija prva, još pre pojave Slobodana Miloševića, formulisala politički aksiom „u ime srpskog naroda“ i time omogućila da u Srbiji do suštinske političke promene ne dođe, čime je sama sebi postavila najveću prepreku.

Buduće opozicione vođe nisu, međutim, formulisale samo nove idejne koncepte, već i dobar deo konkretnih političkih projekata koje će kasnije prihvatiti Slobodan Milošević. Tako je, na primer, Milan Komnenić (potpredsednik SPO) aprila 1988. godine u razgovoru koji je održan u Domu omladine između srpskih intelektualaca i predstavnika Albanaca rekao sledeće: „Ruku na srce, ja s vama nemam šta razgovarati. Vi ste već dovoljno jasno rekli i učinili što ste nameurali. Na tome vam upućujem gorko hvala. (...) Gospodo, mi smo u ratu. Kad to već znamo, zašto to krijemo. Deo albanskog naroda – ne znam koliki – poveo je, bez objave, rat protiv srpskog naroda. Ako nisu zaratila oružja, zaratile su savesti.“ (Književne novine, 1. maj 1988) Nešto kasnije, želeći da podvuče da pomirenja više nema, Komnenić kaže i sledeće: „Srpski narod je sagnan do crte posle koje ne može i da hoće da uzmiče posrćući preko svoje pogašene časti, preko svoje obesvećene svesti, preko desakralizovanih baština, preko poniženih duhovnosti i preko čemerne sadašnjosti“.

---

186 Ivan Čolović, *Od radnog do srpskog naroda. Bordel ratnika, Beograd 1993, str. 149.*

Nekoliko meseci kasnije, tokom leta 1988. godine, Srbiju su potresali „mitinzi solidarnosti“ kojima je vlast Slobodana Miloševića poručivala Albancima, ali i čitavoj Jugoslaviji, da Srbi više, i da hoće, „ne mogu uzmicati“ i da su se pravila igre bitno izmenila. Toga leta ekranima jugoslovenskih televizija protutnjala su izbežumljena i izobličena lica stotina hiljada mitingaša čiji je trans „samoosvešćenja“ postao argument i materijalna snaga vladajućeg populizma. Ceo taj pokret „kulturne revolucije“ nije bio moguć bez idejnog uobličavanja koje je prethodno ponudila srpska inteligencija. Ona je bila potrebna Miloševiću onoliko koliko je u to vreme on bio potreban njoj.

To se može potvrditi i sledećim primerom. Megalomanska proslava 600. godišnjice bitke na Kosovu značila je vrhunac mitingaškog pokreta i poslužila je kao pozornica sa koje je, prvi put, najavljen rat. Međutim, pre te konačne političke upotrebe, kosovska trauma je prigodno, svečarski, bila fermentovana u redovima srpske intelektualne elite. Tako jedan od njenih najznačajnijih predstavnika, kasnije središnja ličnost DEPOS-a, Matija Bečković, tri meseca pred proslavu, izjavljuje: „Zar na 600. godišnjicu Kosovskog boja moramo oglasiti: Kosovo je Srbija i ta činjenica ne zavisi ni od albanskog nataliteta, ni od srpskog mortaliteta. Tamo je toliko srpske krvi i srpskih svetinja, da će ono biti srpsko i kad tamo ne ostane ni jedan Srbin.“ (Politika, 5. mart 1989) Koristeći se gnomskom formom, Bečković najavljuje novi srpski politički pravac koji svoje uporište neće zasnivati na real-politici, već na pravu jačeg, starijeg ili onoga koji se prvi setio. Avantura u koju će tih godina krenuti srpska politika nije se ni mogla upakovati u moderniji jezik i formu, jer je i njena suština bila anahrona. Politički projekt koji je srpskom narodu trebalo da ostvari ideju „svoj na svome“ (pa i tamo gde „nema ni jednog Srbina“) kao, uostalom, i svaki projekat koji pravo jedne strane stavlja iznad prava druge strane, trebalo je uvezati



nekim višim, nebeskim ili metafizičkim razlogom. Antimoderni ciljevi mogu se obrazložiti samo antimodernim motivima i izraziti anahronim formama. Tu formu dala je Miloševićevoj politici srpska nacionalna, kasnije opoziciona inteligencija koja je tu „meta“-stranu, inače vrlo konkretnog fizikusa i plana, verbalizovala u vreme kada je čak i Milošević od toga zazirao. Suštinu rata za „onostrano“ (s onu stranu Drine, Save i Dunava), rata protiv živih u ime mrtvih, najbolje je formulisao Bečković u besedi koju je držao 1988. godine Srbima u Severnoj Americi: „Grob je najveća svetinja i najstarija crkva srpskog naroda. Grob je naša najduža i najupornija vera. Još uvek se kunemo kostima i grobovima, još nemamo tvrđeg oslonca, boljih lekova, ni čvršćih uverenja. (...) Zbog kostiju ratovala su države, na kostima se države drže, kostima su utvrđene i ograđene.“ (*Glas crkve, mart 1988*)

Taj „poetski“ okvir Miloševićeve politike ukazuje na duboku, simboličku povezanost nacionalno orijentisane, kasnije opozicione elite i novih vlasti koja se često izražavala i kao otvorena podrška Miloševiću. Najeksplicitniji u toj konkretnoj političkoj podršci ponovo je bio Matija Bečković. Tako je, na primer, dvadesetak dana pre donošenja amandmana na Ustav Srbije, čime je izvršena pravna agresija na ustavni sistem Jugoslavije, na vanrednoj skupštini Udruženja književnika Srbije, ponovo „poetski“, izrazio i podržao suštinu novih amandmana: „Srbija, republika koje nema, ne može imati prećih zadataka nego da je ima.“ (*Politika, 5. mart 1989*)

Brzu akciju, kakva je tada bila potrebna Miloševiću, tražio je i Vuk Drašković: „Mi (srpska inteligencija) smo zakasnili na Kosovo. Tu našu docnju i nemar za vlastitu sudbinu platićemo fatalno i verovatno bez šansi na istorijsku ispravku, ukoliko što pre, odmah takoreći, programski ne odredimo šta i pod kojim uslovima hoćemo ili nećemo.“ (*Književne novine, 15. mart 1989*)

Istim tonom govorio je i Gojko Đogo, jedan od trinaest pokretača Demokratske stranke, na osnivačkoj skupštini te partije: „Od Kosova do danas Srbi nisu imali veće svetinje od Kosova. Oni su se toj svetinji zaveštali i, evo, šest vekova prinose joj najskuplje žrtve, žrtve u krvi. (...) Ne znam dokle ćemo i kako ćemo, ali znam da moramo. Jer Srpska država bez Kosova bila bi isto što i Srbin sa rupom u nedrima. (...) Kosovo je srpski problem i mi ga jednom zauvek moramo rešiti.“  
(*Demokratija*, 9. mart 1990)

Citati pokazuju da je većina kasnije vodećih ljudi srpskih opozicionih stranaka kosovski problem prikazivala u javnosti na veoma sličan način, bliži epskom pripovedanju nego realnom suočavanju sa stvarnom situacijom i mogućim političkim lekovima. Napravivši korpus političkih ideja na kojima će kasnije Slobodan Milošević zasnovati svoj sukob sa prethodnim srpskim rukovodstvom i zahvaljujući tome doći na vlast, deo srpske inteligencije izdvojio je srpsko nacionalno pitanje kao jedini i neodložni politički problem. Svi drugi problemi srpskog društva (koje je proživljavalo duboku krizu) u poređenju sa svetinjama i zavetnom mišlju izgledali su sitni, a insistiranje na njima suviše. Tako su društveni potresi i traume, koje je nagoveštavao slom sistema, predupređeni zamenom za 600 godina stariju traumu. Svi državni, društveni i privredni problemi Jugoslavije bili su substituisani nacionalnim problemima i svedeni samo na njih. Tranzicija je odložena na neodređeno vreme, koje treba da nastupi posle rešavanja nacionalnog pitanja, čime je ona suštinski odbačena, a stari poredak ostao nepomen. Budući da je ustoličenje naroda kao političke snage i postavljanje nacionalnog pitanja kao prioriteta pripremio i podržao veliki deo srpske elite, pa i onaj njen deo koji će kasnije oformiti opozicione stranke, može se reći da u Srbiji za tranziciju nije bilo spremnosti.

Postavljanje srpskog nacionalnog pitanja na Kosovu imalo je još jedno značenje. Kao politika Slobodana Miloševića, i srpska opozicija iskoristila je Kosovo da bi preko njega postavila još složenije pitanje prekomponovanja međunacionalnih odnosa u Jugoslaviji. Tu vezu između kosovskog problema i celog srpskog nacionalnog pitanja najpreciznije je formulisao Matija Bečković, rekavši: „Kosovo je odavno stiglo do Jadovna i pravo je čudo da ime Kosova nije dobila sva srpska zemlja.“ (Književne novine, 1-15. juni 1989) Postavljanjem pitanja šta je to i dokle se prostire srpska zemlja, problem Srba i Albanaca prerastao je u problem odnosa Srba sa svim ostalim narodima. U odgovoru na to pitanje će se, bez obzira na različitu leksiku, suštinski složiti sve vodeće srpske opozicione stranke.

Prvi koncept oko kojeg nema spora jeste ideja da Jugoslavija treba da bude „demokratska federacija“. Tako će se Demokratska stranka u svom „Predlogu nacionalnog programa“ založiti za Jugoslaviju kao demokratsku federaciju u kojoj će biti poštovana puna ravnopravnost federalnih jedinica i građana.<sup>187</sup>

U ime tog principa (što je praktično značilo uvođenje dvodomne skupštine i načela jedan čovek – jedan glas) stranka se zalagala za donošenje novog ustava kojim bi se uspostavilo novo državno uređenje i zamenilo postojeće „u kojem prevlađuju konfederativni elementi što ne odgovara jugoslovenskoj državnoj zajednici prevashodno zato što su unutrašnje granice između pojedinih federalnih jedinica povučene prema različitim i međusobno suprotstavljenim načelima – načelu etničke homogenosti i načelu kulturno-istorijskog identiteta“.<sup>188</sup>

---

187 „Predlog nacionalnog programa Demokratske stranke“, *Demokratija*, 18. septembar 1990.

188 Vidi: „Program Demokratske stranke“, u: Miroslav Pečujlić, Vladimir Milić, *Političke stranke u Jugoslaviji*, Beograd 1990, str. 287.

Svoje protivljenje konfederalnom uređenju Demokratska stranka je objasnila stavom da se radi o „istorijski preživelim i nedemokratskom državnom obliku koji zanemaruje slobodu građanina i podređuje je nacionalnoj suverenosti“, kao i upozorenjem da bi prilikom prelaska u konfederalno uređenje moglo doći do građanskog rata.<sup>189</sup>

Srpski pokret obnove je, pored zahteva za ujedinjenjem srpskih zemalja, u svom prvom programu dozvolio mogućnost opstanka Jugoslavije kao federalne države, koja bi morala da pretrpi ozbiljne ustavne promene.<sup>190</sup>

Samo takvim promenama (o kojima će kasnije biti reči) mogla bi se ispraviti istorijska nepravda koja je, u programu, opisana kao trauma srpskog naroda: „Grobovi Srba izginulih u ratovima ovog veka još nisu prebrojani, a mnogi nisu opojani niti obeleženi. Pa ipak, svi oni nose znak Jugoslavije. U razmaku od 1912. do 1918. pokršeno je jedno pokoljenje da bi nastala Jugoslavija. Od 1941. do 1945. palo je još jedno pokoljenje da bi se Jugoslavija obnovila. Radi opstanka unitarne Jugoslavije odricali smo se vere, istorije i tradicije, s nadom da ćemo na taj način obuzdati mržnju onih koji nisu uneli u Jugoslaviju ni državu, ni kulturu, ni svetinje, ni dinastije, ni epove, ni zastave, ni zakone, jer ih naprosto nisu ni imali. (...) Jugoslavija je, mahom, srpske pobeđe u 20. veku izokrenula u srpske poraze“.<sup>191</sup>

Takva programska polazišta sa neprikrivenim potcenjivanjem i netolerancijom prema drugim jugoslovenskim narodima značila su, zapravo, da pristanak Srba na Jugoslaviju podrazumeva svođenje međunacionalnih odnosa na imaginarni „istorijski račun“ kojim bi pravedno obračunata „uplata“, sa kojom su narodi u tu tvorevinu ušli, podrazumevala i pravednu „isplatu“.

---

189 „Predlog nacionalnog programa demokratske stranke.“

190 „Iz nacrtu programa SPO“, *Srpska reč*, 1. juni 1990.

191 *Isto*.





Radi se, suštinski, o konceptu srpske Jugoslavije, kojom bi politički dominirao većinski, srpski narod, kao poslednje ponude drugim jugoslovenskim narodima.<sup>192</sup> Oni, međutim, takav projekt nisu bili spremni da prihvate.

Program Srpske radikalne stranke jedini je u kome je odbačena svaka mogućnost opstanka Jugoslavije. Nacionalni cilj formulisan je na sledeći način: „Obnavljanje slobodne, nezavisne i demokratske srpske države koja će obuhvatiti celokupno srpstvo, sve srpske zemlje, što znači da će u svojim granicama imati, pored sadašnje sužene srbijanske federalne jedinice i Crne Gore, srpsku Bosnu, srpsku Hercegovinu, srpski Dubrovnik, srpsku Dalmaciju, srpsku Liku, srpski Kordun, srpsku Baniju, srpsku Slavoniju, srpski zapadni Srem, srpsku Baranju i srpsku Makedoniju“.<sup>193</sup> Demokratska stranka Srbije i Građanski savez Srbije nastali su u vreme kada je već došlo do raspada Jugoslavije, tako da u njihovim programima nema konkretnih predloga za očuvanje Jugoslavije.

O upornosti kojom su srpske opozicione stranke odbijale svaki razgovor o nekom drukčijem uređenju odnosa među jugoslovenskim republikama najbolje govori komentar Jože Pučnika, koji je kao predstavnik slovenačkog DEMOS-a razgovarao sa predstavnicima srpske opozicije, oktobra 1990. „Naša ponuda za konfederalnim uređenjem kod njih je potpuno neprihvatljiva i ubeđeni smo da je neizvodiva. Zato smo posle ovih razgovora još više ubeđeni da moramo što pre van iz Jugoslavije (...) Razlike između naših stavova su velike i nepremostive, jer oni prvo hoće da reše svoju nacionalnu manjinu u Bosni i Hrvatskoj.

---

192 U programu piše i sledeće: „Idealu jugoslovenskog jedinstva srpski narod očevidno više nema šta da žrtvuje niti je voljan da nastavlja sa kobnim samosakaćenjem“.

193 Program Srpske radikalne stranke, 1991.

Zbog toga svaku pomisao na konfederaciju odbijaju. Što se tiče zaštite Srba u pomenutim republikama srpska opozicija ima dve varijante. Po jednoj hoće kantonizaciju svoje manjine u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, a po drugoj Jugoslaviju podređenu Srbiji.“ (Politika, 26. oktobar 1990) To su ideje koje je jednako beskompromisno i nepopustljivo zastupao Slobodan Milošević i koje su svojom tvrdokornošću zakočile i onemogućile sve razgovore o preuređenju Jugoslavije.

Prihvatanje jugoslovenske federacije bilo je od strane SPO i DS uslovljeno bitnim ustavnim promenama. Program Demokratske stranke predviđa da bi „valjalo obezbediti ustavne mogućnosti da se u okviru pojedinih federalnih jedinica obrazuju teritorijalne autonomije ukoliko to stanovništvo, na teritorijama sa posebnim etničkim sastavom ili kulturno-istorijskim identitetom, referendumom odluči. Konačnu odluku o obrazovanju autonomnih pokrajina donosila bi skupština federalne jedinice“.<sup>194</sup>

Srpski pokret obnove je, po istom principu kao Demokratska stranka, ali i uz imenovanje konkretnih oblasti, u svom programu iz maja 1990. godine tražio formiranje autonomnih pokrajina Srpske krajine, Istre i Dubrovnika u Hrvatskoj i četiri autonomne, nacionalne oblasti u Bosni i Hercegovini. Nekoliko meseci kasnije događaji u Hrvatskoj krenuli su upravo tim putem.

Uporedo sa takvim projektima pojavljuju se i koncepcije uređenja jugoslovenskog prostora u slučaju kada bi do raspada Jugoslavije ipak došlo. Budući opozicioni lideri bili su prvi koji su u Srbiji pokrenuli pitanje postavljanja novih etničkih granica u slučaju raspada Jugoslavije, daleko pre nego što će se to pitanje naći u političkom

---

<sup>194</sup> „Program demokratske stranke iz 1990.“, Miroslav Pečujlić, Vladimir Milić, nav. d, str. 288.

programu vladajuće stranke. Na Vanrednoj skupštini Udruženja književnika Srbije, početkom 1989, Vuk Drašković pokreće pitanje razgraničenja jugoslovenskih naroda: „Gde su, dođe li do deoba i razlaza, zapadne granice Srbije? I to moramo da utvrdimo. Te granice je, doduše, odredio Ante Pavelić. One su tamo gde su srpske jame i grobovi! Na srpskom nacionalnom programu je obaveza da te međe obeleži. (...)“

Hrvati moraju unapred znati da bi raspadom Jugoslavije prestale da važe avnojevske i brionske granice i da bi tada pravo glasa stekli i Jasenovac i Jadovno i sve naše jame i svi Srbi koji su posle Drugog svetskog rata proterani ili iseljeni iz Hrvatske, Slavonije, Bosne, Dalmacije, Hercegovine, Korduna, Like, Banije.“ (*Književne novine*, 18. mart 1989)

Godinu dana kasnije, prilikom osnivanja svoje prve stranke, Srpske narodne obnove, 7. januara 1990, Drašković nije ni pominjao mogućnost opstanka Jugoslavije, već je kao cilj stranke naveo sledeće: „Stvaranje demokratske i višestranačke srpske države u njenim istorijskim i etničkim granicama.“ (*Politika*, 8. januar 1990)

U programu SPO, kao što je pokazano, predviđena je mogućnost opstanka demokratske, federativne Jugoslavije, ali se u slučaju njenog konfederiranja predviđa sledeće: „Od današnje Jugoslavije ne mogu se ocepiti ili na štetu srpskog naroda konfederirati teritorije koje su 1. decembra 1918, na dan stvaranja Jugoslavije, bile u sastavu Kraljevine Srbije, kao ni krajevi u kojima su Srbi, pre ustaškog genocida bili u većini. Te teritorije su neotuđiva, istorijska i etnička svojina srpskog naroda.“ (Srpska reč, 1. juni 1990) Takvim pristupom, srpski teritorijalni zahtevi su oslonjeni na dva različita principa: istorijski (po kome u buduću srpsku državu treba da uđe Makedonija, koja je 1918. bila u sastavu Kraljevine Srbije) i etnički (po kome, na osnovu

prirodnog prava, srpskoj državi treba da pripadnu oblasti u kojima u većem broju živi srpski narod).

Godine 1991, po izbijanju ratova koje bismo mogli da nazovemo Jugoslovenski ratovi, Drašković bitno menja pravac političkog delovanja i nudi projekt za rešenje krize mirnim putem. Taj projekt unet je i u najnoviji program stranke iz 1994. godine. U njemu se ponavlja da je razgraničenje sa Hrvatskom na osnovu etničke mape od 6. aprila 1941. neminovno. Rekompozicija jugoslovenskog prostora bi trebalo da se obavi na sledećim principima: „Deo Baranje, zapadni Srem i srpski predeli istočne Slavonije treba da uđu u sastav Srbije, a da ostali deo sadašnje Srpske Krajine uđe u sastav Bosne i Hercegovine. Hrvatska bi za uzvrat trebalo da dobije Zapadnu Hercegovinu, desno od Neretve“.<sup>195</sup> Uz kantonizaciju Bosne i Hercegovine program predviđa i stvaranje zajedničke države Bosne i Hercegovine, Srbije, Crne Gore i Vardarske Makedonije, što je identično ranijoj formuli o srpskim istorijskim i etničkim granicama. Suštinski, program SPO ostao je neizmenjen. On je danas ponuđen samo u modernijoj formi i napisan modernijim političkim, a ne više epskim jezikom. Ta stranka ostala je dosledno programski verna principu novog komponovanja prostora bivše Jugoslavije, koji, bez obzira na to da li su srpske granice prvobitno bile određene „srpskim lobanjama“ ili u drugoj fazi zasnovane na savremenim ekonomskim, tržišnim ili političkim obrazloženjima, ostaje isti: radi se o stvaranju države u kojoj treba da žive svi Srbi.

Komisija Demokratske stranke koja je formulisala „Predlog nacionalnog programa Demokratske stranke“ videla je nacionalni interes Srba u istom ključu – u stvaranju srpske nacionalne države: „Demokratska stranka smatra legitimnom težnju svakog naroda da što više svojih sunarodnika okupi pod jednim državnim krovom. (...)

---

195 Program SPO, 1994.



Nacionalna politika srpske države, baš kao i drugih nacionalnih država, mora biti usmerena na to da sve teritorije pretežno naseljene Srbima uđu u sastav jedne države“.<sup>196</sup>

Zbog toga se u slučaju otepljenja nekih naroda od Jugoslavije predviđa sledeće: „Trebalo im staviti do znanja da prilikom izlaska iz Jugoslavije i konstituisanja nezavisnih država ne mogu polagati pravo na teritorije koje su pretežno naseljene pripadnicima drugog jugoslovenskog naroda“.<sup>197</sup> Poslednja rečenica programa ovako glasi: „U krajnjoj liniji, ova politika srpske države treba da se rukovodi dobro shvaćenim nacionalnim interesom: da srpski narod u celini ili najvećim delom živi u jednoj državi.“

Time se Demokratska stranka, koja je u političkom delovanju imala drukčiji diskurs od SPO i politički se ponašala kao stranka građanskog centra, suštinski priklonila većinski prihvaćenom nacionalnom programu, i tako potvrdila da između vlasti i najuticajnijih opozicionih stranaka po tom, u tom trenutku ključnom političkom pitanju, nije bilo razlike. U strahu da će biti izolovana i osuđena zbog anacionalnosti, stranka je izašla sa nacionalnim programom koji je bio u suprotnosti sa njenim demokratskim načelima i time je, već na samom početku, otvorila put za svoje postepeno pomerenje ka desnici. Bila je to i posledica nužnog kompromisa u okviru njenog idejno raznorodnog vođstva, ali se pokazalo da taj kompromis nije bio dovoljan da bi se trinaest osnivača stranke zadržalo na okupu. Iz njenih redova prvo će izaći Slobodan Inić, upravo zbog neslaganja sa stranačkim skretanjem ka nacionalnom. To skretanje, međutim, bilo je nedovoljno za onaj deo rukovodstva DS koji će, na čelu sa Kostom Čavoškim i Nikolom Miloševićem, oformiti desno i izrazito nacionalno orijentisanu Srpsku liberalnu stranku, kao i za

---

196 „Predlog nacionalnog programa Demokratske stranke“, *Demokratija*, 18. septembar 1990.

197 *Isto*.

onaj njen deo koji će se zbog toga (uz ostale razloge) otepeti 1992. godine i, na čelu sa Vojislavom Koštunicom, formirati Demokratsku stranku Srbije.

Na kraju, sukob oko nacionalne politike biće i jedan od razloga za smenu predsednika stranke, Dragoljuba Mićunovića (1994), i početak pojačanog nacionalnog talasa na kome će se uzdići novi šef stranke Zoran Đinđić. Sukobi i cepanja u Demokratskoj stranci dobro pokazuju suštinu programskih lutanja srpske opozicije, koja se pod uticajem okolnosti sve više udaljavala od svojih demokratskih i građanskih načela, prihvatajući nacionalni kriterijum kao jedino političko merilo, čime se postepeno odvajala sa svojih pozicija umeđenog centra.

Srpska radikalna stranka je od osnivanja zastupala ideju ujedinjenja srpskih zemalja, s tim što, za razliku od drugih stranaka, u njenom programu nije ostavljena mogućnost opstanka Jugoslavije. Ona se od drugih stranaka razlikuje i po tome što je njen lider Vojislav Šešelj, već pre izbijanja Jugoslovenskih ratova, to programsko opredeljenje efektno izrazio u poznatoj formuli "Karlobag-Karlovac-Virovitica". U programskom tekstu iz 1994,<sup>198</sup> kao i u onom iz 1991, nacionalni cilj naveden je u prvoj tački: „Obnavljanje slobodne, nezavisne i demokratske srpske države koja će obuhvatiti celokupno srpstvo, sve srpske zemlje, što znači da će u svojim granicama imati današnju Republiku Srbiju, Republiku Crnu Goru, Republiku Srpsku i Republiku Srpsku Krajinu“. U odnosu na prvi stranački program ovaj najnoviji razlikuje se samo po tome što se srpske oblasti navode po imenima nepriznatih srpskih država i po tome što se u novom programu ne pominju „srpski Dubrovnik i srpska Dalmacija“.<sup>199</sup>

198 „Program Srpske radikalne stranke“, Velika Srbija, mart, 1994.

199 Upoređi: Jovica Trkulja, n.d, str. 182.



Tonovi drukčiji od ovih čuli su se jedino 1992, u DEPOS-u.<sup>200</sup> Ta koalicija se zalagala za novu Srbiju koja će, kako je govorio Vuk Drašković, „počivati na bogatom i slobodnom građaninu, na kultu mira a ne rata, života a ne smrti, pomirenju a ne istrebljenju“.<sup>201</sup> Suprotstavljajući se ratnim lobijima, Ljubomir Simović na istom mestu kaže: „Treba reći ‘iš’ svima onima koji nam danas, na kraju 20. veka, nude militarizovano srpstvo, državotvorno jedinstvo bajoneta i vojnički šlem umesto glave, koji zanosom fanatika nude ‘nebesku’ Srbiju u kojoj nema ničeg materijalnog. (...) Treba napustiti ‘carstvo nebesko’ kao politički projekt zato što je ono najkraći put do čiste patnje, samo drugo ime za zamisli i ideje kojima se diče tvorci nebuloza, zvanični propagandisti i pisci nekrologa“. U sličnom, pomiriteljskom duhu govorio je i Vuk Drašković pred izbore 1992. godine: „Obe ruke pomirenja pružićemo muslimanima, pružićemo Hrvatima. U ovom ratu i jedni i drugi smo i dželati i žrtve.“ (Srpska reč, 16. decembar 1992)

Tih predizbornih dana jedan od vođa nestranačkog dela DEPOS-a, Borislav Mihajlović Mihiz reći će na istom mestu sledeće o ujedinjenju svih srpskih zemalja: „Vidite, kod nas je bačena parola ‘svi Srbi u jednoj državi’. To zvuči razumno i normalno i ne bi protiv toga niko mogao da ima ništa da ne postoji činjenica da ako svi Srbi budu živeli u jednoj državi to će onemogućiti isto pravo svih Hrvata da budu u jednoj državi ili svih Muslimana.(...) Ne može se voditi politika na jednoj paroli koja daje pravo samo onome koji to pravo upotrebljava u svojoj korist, a ne odobrava to pravo drugome“.

Međutim, DEPOS nije iskoristio svoj autoritet i masovnu podršku da bi ponudio neki prepoznatljivo različit nacionalni program.

---

200 *Budući da DEPOS kao široka koalicija nije imao svoj program, analiza će se svesti na izjave njegovih vođa.*

201 *„Prva skupština DEPOS-a“, Srpska reč, 26. oktobar 1992.*

Tačno je da je politički diskurs bio bitno izmenjen, da je opozicija prvi put jasno postavila neka egzistencijalna društvena pitanja, kao i da je prvi put jasno naglasila da se Srbija ne sme podrediti „perifernim delovima srpstva“, ali to nije bilo dovoljno da bi se stvorio autentični opozicioni identitet koji bi se zasnivao na kvalitativno drukčijem programu u odnosu na vladajući. DEPOS-ov uspeh i uspeh Milana Panića (na izborima 1992. DEPOS je dobio 17,3% glasova) pokazali su da je u tom trenutku, dakle u vreme početka zastrašujućeg rata u Bosni i uvođenja sankcija protiv Jugoslavije, u Srbiji možda bilo prostora da se ponudi program zasnovan na jednom sasvim drukčijem konceptu, ali rizik „nacionalne izdaje“ niko nije preuzeo. Uostalom, programi udruženih opozicionih stranaka koje su činile tu koaliciju nisu ni dozvoljavali bitna odstupanja od ideje o ujedinjenju svih Srba.

Programska analiza pokazala je da najuticajnije parlamentarne opozicione stranke u vreme razbijanja Jugoslavije nisu srpskoj javnosti ponudile alternativni nacionalni program koji bi se na bilo koji način razlikovao od parole Slobodana Miloševića „svi Srbi u jednoj državi“. Razloga za to je mnogo, od pomenute društvene neutemeljenosti stranaka do toga što su stranke nastale u trenutku kada je sudbina Jugoslavije možda već bila rešena, pa nisu imale vremena za stvaranje jasne i drukčije političke platforme, već su, kako su stigle, uskakale u već zahuktali voz. Možda je, ipak, odsustvo alternativnog nacionalnog programa rezultat rasprostranjene ideje u srpskim političkim krugovima da je pitanje prekomponovanja jugoslovenskog prostora otvoreno i da se Srbija nalazi pred istorijskom šansom da poništi rezultate ratova 20. veka i sprovede program „srpske države“ koji je, paralelno sa jugoslovenskim programom, trajao u istoriji srpskih političkih ideja duže od jednog veka. Svima se činilo da raspad Jugoslavije stvara mogućnost za „konačno rešenje srpskog pitanja“, a odgovornost za propuštanje te prilike



niko nije hteo da preuzme. Želeći da sa Slobodanom Miloševićem podele istorijsku slavu, opozicione partije dovele su se u situaciju da sa njim podele odgovornost za razbijanje Jugoslavije, a samim tim i za rat. Tako je Srbija ušla u rat bez ponuđenog alternativnog rešenja jugoslovenskog pitanja, čime se šanse za njen uspešan izlazak iz rata smanjuju, kao i mogućnost njenog političkog i društvenog ozdravljenja.

### *Politička praksa srpskih opozicionih stranaka*

Na osnovu istraživanja vremena od 1986. do 1994. godine, možemo to vreme podeliti na dva perioda – podela se odnosi i na političko delovanje političkih stranaka. Prvi period završava se sa početkom rata. Njega karakteriše idejna inicijativa opozicije u odnosu na vlast. Drugi period nastaje s početkom ratnih sukoba u proleće 1991. godine. Od tog vremena vlast uzima inicijativu u svoje ruke, a glavna odrednica opozicije postaje njeno naknadno opredeljivanje prema Miloševićevim postupcima.

U prvom periodu, u vreme idejne inicijative opozicije, kao što je pokazano, pripremljen je korpus ideja koje je kasnije prihvatila i sprovodila stranka na vlasti. To se posebno odnosi na vreme pre dolaska Slobodana Miloševića na vlast, kada će od 1986. godine opozicioni ljudi formulisati sve one ideje (od Kosova do ustavnog preuređenja Srbije i Jugoslavije) koje će kasnije postati program i osnova uspeha Slobodana Miloševića.

Posle Osme sednice (1987), još uvek nesigurna vlast otvara period savezništva sa opoziciono orijentisanim intelektualcima. Oni počinju da pišu za njima do tada nedostupne Politiku ili NIN; javno podržavaju poteze Slobodana Miloševića; u javnost prvi put posle dvadeset

godina izlazi Dobrica Ćosić; Matija Bećković dobija Oktobarsku nagradu; Mići Popoviću se dodeljuje nagrada koja mu iz političkih razloga nije bila uručena 1972. Vreme savezništva trajalo je od kraja 1987. do sredine ili kraja 1989. godine.

Stiče se utisak da je pored savezništva postojala između te dve strane i izvesna konkurencija u kojoj su obe strane pokušavale da se politički međusobno iskoriste. Srpska nacionalna opozicija ipak je ostala delimično nepoverljiva prema komunisti Miloševiću, a stiče se utisak da joj je namera bila da Miloševića iskoristi za neprijatne poslove, naročito one na Kosovu, pa da mu potom uskrati svoju podršku i taj konkurentski odnos reši u svoju korist. Međutim, desilo se da su Miloševićeve procene bile tačnije i da je tu igru bolje odigrao. On je upotrebio opozicione ličnosti jakog intelektualnog autoriteta koji su mu prvo pripremili teren, a zatim, imajući idejnu inicijativu, nastavili da otvaraju nova, sve osetljivija i komplikovanija pitanja koja će Milošević, po potrebi, od njih preuzimati.

Kraj savezništva počinje sredinom 1989. godine, kada opozicione ličnosti postaju nezadovoljne onim što je Milošević učinio i kada im je rušenje komunizma u istočnoj Evropi dalo ideju da bi svoj program mogli da sprovedu sami, preuzimajući vlast. Tada će Milan Komnenić izjaviti: „Umesto vlasti koja u Beogradu okleva, mi ćemo povesti Srbiju u smrt ili u slavu“.

Ipak, i u to vreme opoziciona inteligencija je pokušavala da održi kontakt s Miloševićem. To je eksplicitno izrazio Milan Komnenić na vanrednoj skupštini Udruženja književnika Srbije koja je održana povodom događaja u Cankarjevom domu, marta 1989. On je tada rekao: „Predlažem da se srpsko rukovodstvo koje se toliko oseća srećnim što ga podržava srpski narod, na kraju priseti da ponudi srpskoj inteligenciji ruku saradnje, jer ruka te inteligencije, uprkos



svemu, još visi pružena u vazduhu.“ (*Književne novine*, 15. mart 1989).

Vlast Slobodana Miloševića bila je, međutim, u tom trenutku stabilna i snažna, pa joj saradnja sa srpskom opozicionom inteligencijom više nije bila potrebna. Zauzevši nacionalni prostor, Milošević ih je odgurnuo na ekstremne političke pozicije, čime je njihov potencijalni broj birača bio u startu smanjen. Najupadljivija srpska opoziciona stranka, SPO, nastaviće da sve do prvih izbora i šokantnog poraza opozicije napada vlast sa ekstremnih nacionalnih pozicija, tražeći od vlasti tvrdi stav, efikasnije i brže rešavanje srpskog pitanja. Time je SPO odigrao ulogu onog trkača čiji je zadatak da povuče i ubrza trku.

O tome svedoči i podatak da je u periodu od jula do decembra 1990. godine jedna trećina predizbornih poruka SPO bila vezana za nacionalno pitanje, dok se među porukama DS i SPS našlo svega šest odsto poruka koje su tematizovale isto pitanje.<sup>202</sup> Time je SPO u velikoj meri zaslužan što je nacionalno pitanje zagospodarilo celim prostorom Srbije i postalo okosnica svih političkih deoba. Srpski pokret obnove zaslužan je i za to što je u poređenju sa njegovim, nacionalizam srpske vlasti delovao umereno, ostavljajući kod glasača utisak mudre, odmerene politike koja pokušava sve da bi spasila Jugoslaviju.

Iako je imala isti nacionalni program kao SPO, Demokratska stranka je u svom političkom delovanju ostavljala drukčiji utisak. U prvom planu nalazilo se zalaganje za demokratiju, koje je zauzelo 19 odsto ukupnih političkih poruka DS (u slučaju SPO demokratija je zauzimala svega 10 odsto svih poruka).<sup>203</sup> Govoreći o parlamentarizmu,

---

202 Vladimir Goati, *Višestranački mozaik Srbije*, str 168.

203 Isto.

nezavisnom sudstvu, ekonomiji nezavisnoj od politike, jednakosti građana, privatnoj svojini, ova stranka je ostavljala utisak stranke građanskog centra. Sa takvom platformom na prvim izborima stranka je osvojila svega 7,4 odsto glasova.

Šok izbornog poraza izazvao je, početkom 1991. godine, promene u odnosima opozicionih stranaka u njihovom političkom izrazu. SPO će početi postepeno da se pomera prema centru. Neposredno pred izbivanje rata, u maju 1991. godine, Vuk Drašković je u intervjuu NIN-u, na pitanje o prioritetu demokratije ili nacije, odgovorio sledeće: „Jasno je kakav je smer neophodan: prvo demokratija, iza toga demokratija, pa na trećem mestu demokratija. Onda sve samo po sebi dolazi.“ Njegove antiratne poruke izrečene pre izbivanja rata pokazivale su da se on odrekao nacionalnog ekstremizma i da će u burnim vremenima koja su dolazila ponuditi Srbiji drukčiju retoriku.

Istovremeno, Demokratska stranka, posle neuspeha svoje izborne platforme, počinje da vodi naglašeniju nacionalnu politiku. U maju 1991. godine poslanik Mirko Petrović traži od Skupštine Srbije da se odrede zapadne granice srpstva, a Zoran Đinđić uz aplauze socijalista u Skupštini, govoreći o Srbima u Hrvatskoj, izjavljuje sledeće: „Mi se, takođe, zalažemo za mirno rešenje, ali mir pod tim uslovima nije mir – nego kapitulacija. (...) Dakle, mir bi i sada mogao da se postigne po cenu odustajanja od autonomije, po cenu održavanja mitinga lojalnosti Srba hrvatskoj vlasti na Jelačićevom trgu. (...) Takav mir je samo prividan mir i mi na njega ne smemo da pristanemo jer se radi o našim životima.“ (*Demokratija*, 24. maj 1991)

Ta komešanja na opozicionoj sceni već su pripremila situaciju u kojoj će, sa izbivanjem rata, Slobodan Milošević preuzeti punu inicijativu. On će taj rat voditi, pregovarati, potpisivati mirovne ugovore a opozicija će, ostajući na istom programu u ime kojeg

se rat i vodio, lutati u svom političkom izrazu i vremenom gubiti identitet. Analiza njenih postupaka navodi na zaključak da su opozicione nacionalne stranke odustale od svake politike, svakog načela, programa ili ideje i da je glavna odrednica njihovog političkog delovanja postao Slobodan Milošević. Vremenom, one će sve manje govoriti o srpstvu, o ratu, o granicama, o Srbiji, demokratiji, tržišnoj privredi ili bilo kom drugom principijelnom pitanju, a sve više o Slobodanu Miloševiću i njegovim postupcima. Njihov načelni stav postaje – biti protiv, pa i onda kada to znači promenu stranačke politike, rascep u stranci ili pomeranje prema ekstremnim ratnim pozicijama rukovodstva sa Pala.

To se, pre svega, odnosi na Demokratsku stranku, koja će na kartu protiv Miloševića prvi put zaigrati u vreme podele oko Vensovog plana, januara 1992. Odbacivanje mirovnog plana Ujedinjenih nacija od strane Demokrata, podrška kninskom vođi Milanu Babiću i sastanak Dragoljuba Mićunovića sa Babićem i Radovanom Karadžićem bili su ravni protivljenju održanju ionako krhkog primirja u Hrvatskoj. Tada je započeta politika stranke koja je pre optuživala Miloševića što iz rata izlazi neobavljena posla, nego što je u njega stupio. To će se ponoviti i potvrditi i u svim narednim situacijama: povodom Vens-Ovenovog plana za Bosnu, povodom Oven-Stoltenbergovog plana i, konačno, sa planom Kontakt grupe, kada će, avgusta 1994, u sukobu Milošević–Karadžić, Zoran Đinđić potpuno stati na stranu bosanskog rukovodstva i postati čest gost na Palama.

Demokratska stranka Srbije je nastala kao srbijanska stranka sa šljivom na plakatu i u njenom programu je pisalo da je „država Srbije i Crne Gore najbolje rešenje državnog pitanja“, pri čemu se predviđa i mogućnost „preobražaja Srbije kao nezavisne i suverene države“.<sup>204</sup>

---

204 Program Demokratske stranke Srbije, Beograd 1992.

Međutim, u vreme političkih podela oko Vens-Ovenovog plana, stranka menja politiku stavljajući se na stranu bosanskog rukovodstva. Tim zaokretom bili su napušteni svi postulati na kojima se stranka zasnivala i zbog kojih se otopila od Demokratske stranke (tada stranka napušta koaliciju DEPOS zbog koje se otopila od DS, i politiku koncentrisanu na probleme Srbije). Program stranke usvojen 1994. godine bitno je izmenjen u odnosu na prethodni. Sada, „polazeći od prava na samoopredeljenje“, DSS „podržava pravednu borbu srpskog naroda izvan naše države i daje svoju potporu svim naporima koji vode ostvarenju srpskog jedinstva“. Do takvog stava došlo se jer „samo u srpskoj državi srpski narod može da ostvari sve svoje stvaralačke potencijale i zato se, imajući u vidu iskustva sa prvom i drugom Jugoslavijom, Demokratska stranka Srbije odlučno protivi svakoj obnovi Jugoslavije ili eventualnim državnim zajednicama sa susednim narodima“.<sup>205</sup>

Srpska radikalna stranka bila je od osnivanja na ekstremnim nacionalnim pozicijama. U ime ostvarenja svog programa, SRS je oformila paravojne jedinice sastavljene od dobrovoljaca Srpskog četničkog pokreta i same stranke. Te paravojne jedinice učestvovala su u prvim oružanim sukobima koji su predstavljali uvod u rat u Hrvatskoj i čija je brutalnost bila početak stvaranja ratne psihoze. O tim prvim uspesima Vojislav Šešelj je rekao: „Predvođeni Oliverom Denisom Baretom oni su izvojevali u Borovu Selu prvu veliku srpsku pobjedu“.<sup>206</sup> Pored tih prvih uspeha, Vojislav Šešelj je doprinos svoje stranke u ratu precizirao sledećim rečima: „Srpska radikalna stranka, pored toga što je upućivala svoje dobrovoljce, učestvovala je i u prikupljanju boraca iz razbijenih armijskih jedinica, u poboljšanju mobilizacije, u sprečavanju rasula tamo gde smo to mogli da učinimo i gde smo umeli da do toga dođemo“. To se odnosi

---

205 *Program Demokratske stranke Srbije, Beograd 1994.*

206 *Treći otadžbinski kongres SRS, Velika Srbija, mart 1994.*

i na bosansko ratište: „Dobrovoljci Srpske radikalne stranke borili su se i na svim frontovima na području bivše Bosne i Hercegovine“.

Svojom ekstremnom nacionalnom politikom Vojislav Šešelj je, sredinom 1991. godine, preuzeo od Vuka Draškovića ulogu „električnog nacionalnog zeca“. Iznoseći javno na najgledanijoj, državnoj televiziji svoje ekstremne šovinističke stavove (od priča da Hrvate treba ubijati zarđalim kašikama, do javnih izjava o potrebi retorizacije Hrvata iz Srbije), on je u neizvesnim ratnim vremenima poslužio kao neka vrsta testa izdržljivosti javnosti. Iako nikada nije formalno sklopio koaliciju sa SPS, Šešelj je i na republičkom i na saveznom nivou obavljao sve neprijatne poslove umesto Slobodana Miloševića (npr. smenjivanje saveznog premijera Milana Panića i predsednika SRJ Dobrice Ćosića). Zbog svih tih usluga, Slobodan Milošević ga je nazvao svojim omiljenim opozicionarom.

Sukob između Slobodana Miloševića i Vojislava Šešelja izbio je krajem aprila 1993. godine, kada je predsednik Srbije prihvatio Vens-Ovenov plan za Bosnu. U tom političkom zaokretu Šešelj je Miloševiću postao balast. Sam Šešelj o svom odvajanju od Miloševića kaže: „Ne bi ga mi još javno napadali, da nije bilo hapšenja naših ljudi. Znali smo da on, na jedan gotovo iracionalan način, ima dosta simpatija u Srbiji. (...) I sa aspekta naših stranačkih interesa bilo je bolje da ga ne diramo. Ali, mi smo ga morali ‘udariti u čelo’ da nam ne bi dalje hapsili ljude“.<sup>207</sup> Posle tog vremena Šešelj postaje najglasniji protivnik Slobodana Miloševića, pa zbog svojih oštrih reči 1994. odlazi u zatvor na četiri meseca. Uz lične napade na Miloševića, Šešelj je oporirao vladajućoj politici i na taj način što je podržavao rukovodstvo bosanskih Srba u svim prilikama kada su odbijali mirovne planove svetske zajednice, dosledan cilju: „Srbija od Negotina do Knina“.

Ovaj kratki pregled pokazuje da su tri od pet parlamentarnih opozicionih stranaka svoj identitet u ratnim godinama potražile na ekstremnim nacionalnim pozicijama, napadajući Slobodana Miloševića za nacionalnu izdaju i insistirajući na „ujedinjenju svih srpskih zemalja“. Tačno je da je takva politika u skladu sa njihovim programima, koji su, kao što je pokazano, predviđali stvaranje srpske države u slučaju raspada Jugoslavije. Međutim, Demokratska stranka i donekle Demokratska stranka Srbije su se, na nivou političkog delovanja, predstavile kao stranke građanskog centra, pa je njihov prelazak na nacionalni teren doveo do promene njihovog identiteta i prekomponovanja srpske političke scene. Stvarajući jak desni blok one su napravile prostor u koji će avgusta 1994. ući Slobodan Milošević kao nosilac mirotvorne politike. Miloševićev zaokret ka miru bio je moguć, između ostalog, zbog toga što stranke centra nisu problematizovale smisao i ciljeve rata i Miloševićevu odgovornost, već su se, tragajući za sopstvenim identitetom i podrškom birača, predstavile kao stranke koje bi rat bolje vodile. Prepuštajući Miloševiću „teren mira“, one su zatvorile krug srpske političke konfuzije, zatvarajući time i mogućnost bilo kakve katarze.

Od svog nastanka, novembra 1992, Građanski savez Srbije dosledno je branio građansku opciju i antiratni stav, koji su kao postulati postavljeni u politici Udruženja za jugoslovensku demokratsku inicijativu, Saveza reformskih snaga Srbije i Republikanskog kluba.<sup>208</sup> Osnovni zadatak stranke jeste briga za građanina-pojedinca koji nije „naprosto stanovnik grada ili pasivni državljanin, nego i ličnost koja se bavi javnim poslovima.“<sup>209</sup> Već samim izdvajanjem građanina kao političkog subjekta ova se stranka razlikuje od ostalih partija-konglomerata na srpskoj političkoj sceni.

---

208 *O politici UJDI-ja, Reformista i Republikanskog kluba vidi u radu Bojane Šušak.*

209 *Uloga građanina, Program Građanskog saveza Srbije, Beograd 1994.*



Odatle je proistekla i njena politička posebnost, jer je delujući u ime pojedinca, kao svoj cilj postavila borbu protiv nacionalnog kolektivismu koji sputava građanina i protiv „ideologije nacionalne isključivosti koja vodi u rat za teritorije, ‘etničko čišćenje’, podređivanje celokupnog privatnog i javnog života militantnoj nacionalnoj politici“.<sup>210</sup> Ta stranka je, u ime sklada između građanski uređene države i nacionalnih osećanja koje ljudi gaje prema zajednici kojoj pripadaju, osudila „zloćudni, primitivni i agresivni nacionalizam koji raspiruje strah, mržnju i nasilje, izaziva ratove, utemeljuje diktature“.<sup>211</sup> Zbog toga je svoju dužnost videla u afirmaciji realizma u rešavanju državnog i nacionalnog pitanja. Po programu ove stranke realistična nacionalna politika svodi se na sledeće prioritete: „1. Afirmaciju istinske miroljubive politike u cilju normalizacije međunarodnog položaja SRJ ojačavanjem njenih diplomatskih odnosa na najvišem nivou i uspostavljanjem članstva u međunarodnim organizacijama; 2. afirmaciju slobode i zaštite celokupnog srpskog naroda, umesto svođenja te zaštite, pa i ukupnog nacionalnog pitanja, na teritorijalno pitanje; ovakva redukcija nacionalnog pitanja Srbiju i Srbe u celini uvlači u beskonačne sukobe sa susedima, trajno ugrožavajući njihove dugoročne razvojne interese“. Takvim programskim opredeljenjima Građanski savez Srbije se priklonio tankoj, ali dugoj tradiciji liberalne misli u Srbiji koja je od svojih početaka, od vremena Jevrema Grujića, politički prioritet davala skladu unutrašnje i spoljne slobode, odnosno nacionalne slobode i demokratije. Taj politički pravac nikada u Srbiji nije preovladao, ali njegov dug kontinuitet (preko Ujedinjene omladine srpske, Svetozara Miletića, Vladimira Jovanovića, Dragiše Stanojevića, Svetozara Markovića, Slobodana Jovanovića, Jovana Skerlića<sup>212</sup>) pokazuje da je taj koncept opstajao kao alternativa tokom

---

210 Isto.

211 Isto.

212 O tome vidi: Nebojša Popov, „Unutrašnja i spoljna sloboda“, u: *Potrebe društvenog razvoja, Zbornik za filozofiju i društvenu teoriju SANU, knj. 1, Beograd 1991.*

jednoipovekovnog razvoja srpske države. Taj kontinuitet potvrđen je u politici Građanskog saveza Srbije, ali je potvrđeno i to da, nemajući podlogu u dominantnom kulturnom modelu, ovaj u suštini liberalni pravac u Srbiji ne može još da dobije masovnu podršku. Ipak, on je tokom ratnih godina u Beogradu imao bitnu ulogu antiratnog organizovanja i mirovnjačkih akcija, koje su pokazale da se čak i u ratnom okruženju, uz zaglušujuću ratnu propagandu, može oponirati vladajućem i većinskom raspoloženju.

Paradigmatičan primer političke konfuzije i nemogućnosti da se iziđe sa drukčijim programom i ponudi stvarni izlaz iz situacije dao je Srpski pokret obnove. U većini javnih nastupa, Vuk Drašković je ponavljao i potvrđivao protivurečnu politiku i poziciju svoje stranke, čime je doprineo da od SPO-a otpadnu nacionalistički orijentisani članovi i glasači, ali i da mu se ne priključe oni koji su građanski i liberalno orijentisani. Zbog toga je Vuk Drašković sve više postajao samo simbol srpskog opozicionog vođe, simbol koji je imao sve manju političku težinu. Kao neutemeljeni liberal, antiratni aktivista sa ratnim nacionalnim programom, pomiritelj zavađenih naroda sa svojom partijskom paravojnom gardom, evropejac i zapadnjak sa epskom formom i narodnjačkim sadržajem, Drašković je dopunio predstavu o političkoj labilnosti srpske opozicije. Sam SPO potvrdio je teze zaglušujuće propagande vladajuće stranke i produbio nepoverenje glasača, koji će na nejasnu opozicionu ponudu reagovati glasanjem za one koji „znaju kako treba“.

Politička protivurečnost u gledištima Vuka Draškovića može se pokazati na primeru predavanja koje je održao u Centru za političke studije u Londonu, juna 1991, tri dana pred izbijanje Jugoslovenskih ratova. Zalažući se za Jugoslaviju kao jedino razumno rešenje, on je objasnio da etnička deoba te države nije moguća: „Etnička mapa najvećeg dela Jugoslavije liči na kožu leoparda (...). Nema mađio-

ničara koji može povući etnički čiste granice preko te leopardove kože i između hiljada muževa, supruga i njihove dece.“ (Srpska reč, 8. juli 1991). Međutim, uprkos tom realnom zaključku, Drašković je u istom predavanju rekao i sledeće: „U tom slučaju (otcepljenja Hrvatske i Slovenije – prim. D.S) gotovo 40 posto Srba našlo bi se izvan sadašnjih granica Srbije. Osim toga, Hrvati bi izvukli državnu korist iz genocida počinjenog nad Srbima. Mi smatramo da, u slučaju raspada Jugoslavije, Srbiji moraju pripasti sve teritorije sa kojima je 1918. Kraljevina Srbija ušla u Jugoslaviju, kao i svi krajevi u današnjoj Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj u kojima su Srbi bili u većini pre izvršenog ustaškog genocida“.

Kontradikcija je očigledna. Načelno, Drašković uviđa nemogućnost razgraničenja jugoslovenskih naroda, ali on to zaboravlja kada nudi rešenje konkretnog problema koji bi nastupio sa raspadom Jugoslavije. Iako se u to vreme on već deklarirao kao protivnik rata i upozoravao na mogućnost zastrašujućih zločina koji su neminovna suština rata čiji je cilj da silom povuku čiste etničke granice među izmešanim narodima, on, ipak, te iste granice povlači. Duboko protivurečan u svojoj politici, Drašković je ostao u procepu između dva međusobno potiruća politička pola koja je uporedo zastupao. Stojeći negde između njih, on je izgubio oslonac na kome se mogao zasnovati politički preokret u Srbiji.

Od izbijanja Jugoslovenskih ratova sve akcije SPO govore o tom političkom dvojstvu. S jedne strane, može se pratiti kontinuitet antiratnog delovanja Vuka Draškovića i njegove stranke. Tako, na primer, mesec dana po izbijanju rata Drašković piše otvoreno pismo nacionalnom ideologu Dobrici Ćosiću, i u njemu kaže: „Koji je to ideal, Dobrice, dostojan pregnuća da na bojno polje uputimo mlade i najskuplje glave Srbije? (...) Ratom ništa ne postižemo, ali rat je, na nesreću, počeo i moramo naći način da ga prekinemo.

Kako? Možda tako, Dobrice, što ćemo se napregnuti da prekinemo i njegove korene, da odredimo ratne podstrekače i njihove ciljeve. Možda ćemo tako naći odgonetku i shvatiti da nacionalna sreća ni Srba ni Hrvata danas nije u monolitnosti, u jedinstvu i psihologiji tora, koji i Vi, na žalost podupirete.“ (Borba, 31. juli 1991; Srpska reč, 5. avgust 1991)

Drašković će se kao jedini čelnik „nacionalne opozicije“ pobuniti protiv bombardovanja Dubrovnika, a za „vukovarsku pobjedu“ će u Borbi, pod naslovom „Poskidati kape i ćutati“, napisati sledeće: „Ne mogu da čestitam vukovarsku pobjedu, koju tako euforično slavi ratnom propagandom opijena Srbija. Ne mogu, jer neću da se ogrešim o žrtve, o hiljade mrtvih, a ni o neprolazni bol i nesreću svih preživelih Vukovarčana. (...) On (Vukovar – prim. D.S) je Hirošima i hrvatskog i srpskog bezumlja. (...) Svi u ovoj državi, a Srbi i Hrvati naročito, preživljavaju dane najveće sramote i pada.“ (Srpska reč, 9. decembar 1991)

Januara 1992, dva meseca pred početak rata u Bosni i Hercegovini, na Okruglom stolu vlasti i opozicije u Sarajevu, upozoravao je: „Valjda nam je jasno da nećemo Vukovar, valjda nam je jasno da ovako nasilno rešavanje naše budućnosti, upotreba sile u srcu nekadašnje Jugoslavije, u Bosni i Hercegovini, značila bi u najmanju ruku da bi polovina ovog naroda otišla u zbegove, a zemlja ličila na Vukovar, što bi značilo da se plamen totalnog rata prenese na Balkan, pa i šire.“ (Srpska reč, 20. januar 1992).

U broju Srpske reči koji je zaključen 6. aprila, na dan izbijanja rata u Bosni, Drašković je objavio svoj „Apel građanima Bosne i Hercegovine“: „U ovim odsudnim časovima, kada se Bosna i Hercegovina klata između rata i mira, između smrti i života, pridružujem se svenarodnoj pobuni protiv šovinističko-fašističkog

bezumlja. (...) Poslednji je trenutak da građani Bosne i Hercegovine u pozadinu potisnu svoja verska, nacionalna ili stranačka osećanja i da svi, pre svega, progovore i zagre se kao ljudi. (...) Pod parolom odbrane nacionalnog interesa, legalizovan je princip da se svoje pravo i svoja sreća mogu ostvariti na nepravu i nesreći svoga suseda. Iz takve politike potekla je krv. Takva politika će celu našu Bosnu i Hercegovinu pretvoriti u groblje, ako građani svoju sudbinu ne uzmu u svoje ruke.“ (Srpska reč, 13. april 1992)

Saglasno svojim antiratnim istupima, Vuk Drašković je prihvatio sve mirovne ponude svetske zajednice: Hašku deklaraciju, Vensov plan za rešenje rata u Hrvatskoj, Vens-Ovenov plan za Bosnu, Oven-Stoltenbergov plan i, konačno, pružio punu podršku Slobodanu Miloševiću prilikom njegovog mirovnog zaokreta i sukoba sa Radovanom Karadžićem u avgustu 1994. godine.

Uporedo sa ovakvim istupima, Drašković je ostajao jednom nogom i na ratnom programu, čime je potvrdio dihotomičnost svoje politike. Programski, on je, uz sva antiratna zalaganja, ostao veran ideji „srpskog komonvelta“ i konačnog razgraničenja sa Hrvatskom, što je bila ideja koja je do rata dovela. Zatim, tokom rata u Hrvatskoj on napada Jugoslovensku narodnu armiju za loše vođenje rata i zalaže se za stvaranje srpske vojske koja bi postigla bolje rezultate: „U srpskoj vojsci pod srpskim nacionalnim barjacima i predvođeni srpskim komandantima, za te međe hoćemo da ginemo. Moramo.“ (Srpska reč, 14. oktobar 1991). Te reči, izgovorene u vreme opsade Vukovara značile su da JNA, zbog odsustva nacionalnih simbola i još „neočišćenog“ komandnog sastava nije dovoljno sposobna da vodi odlučujući rat. Zbog toga je Drašković osnovao svoju partijsku paravojnu jedinicu, Srpsku gardu, čiji su ratni uspesi opisivani iz broja u broj Srpske reči. O svojoj vojsci, na sahrani njenog komandanta Đorđa Božovića – Giške, Drašković je ovako govorio: „To je

vojska duše devojačke, ponašanja sveštenečkog, a srca Obilića. To je vojska koja brani svoje, a ne otima tuđe. To je vojska čiji komandanti uvek komanduju: ‘Za mnom, junaci!’ (...) To je vojska čije zastave nikad ne mogu biti zarobljene“.<sup>213</sup>

Izašavši javno sa kritikom rata, SPO je imao mogućnost da zauzme mesto prave alternative i da svoj predratni autoritet založi za politički pravac koji bi Srbiji ponudio drukčije rešenje od onog koje je nudila vlast. Ali, suštinski ne napuštajući svoj program, SPO nije imao snage da preuzme rizik „nacionalne izdaje“ i odgovornost za predlaganje novog programa koji bi Srbiji i čitavom jugoslovenskom prostoru ponudio izlazak iz rata. Možda SPO to nije ni mogao. Nastajući kao populistički, nacionalistički i antikomunistički front i pokret, njemu je bilo teško da se izmetne u nešto potpuno suprotno. U svojim osnovama on nije imao snage da postane moderna evropska građanska stranka koja bi Srbiji ponudila moderan nacionalni program, kraj rata i ulazak među moderne države.

Strahoviti unutrašnji potresi i napuštanje stranke od gotovo celokupnog rukovodstva i viđenijih poslanika pokazuju da se pre radilo o ličnom sazrevanju Vuka Draškovića, nego o sazrevanju i drukčijem formulisanju same stranke. Zatočen sopstvenim imidžom i prethodnom politikom, SPO je uleteo u nacionalističku političku zamku koju je čitavoj opoziciji postavio Slobodan Milošević i time postao dvostruki talac. Kao talac sopstvenog nacionalizma, on je imao suženi manevarski prostor kod birača i nije mogao potpuno da napusti „srpski pravac“. Određen tim unutrašnjim, partijskim interesom i razlogom, SPO je stvorio amalgam međusobno suprotstavljenih političkih stavova kojim je starim biračima slao stare poruke, dok se novom, antiratnom politikom obraćao onoj Srbiji koja je osećala

---

213 „Dragi Giška, brate, Obiliću, komandante“, izgovoreno 18. septembra 1991. „Sve moje izdaje“, *Srpska reč, specijalno izdanje*, novembar 1992.

posledice rata koji nije bio njen. Sa tom svojom unutrašnjom dihotomijom SPO je ušao u drugi, spoljni krug zavisnosti, koji mu je nametnuo Milošević. Proglašen za izdajnika u ratničkoj propagandi vlasti, Vuk Drašković je bio i tim spoljnim razlogom prinuđen da zadrži deo svog prethodnog nacionalnog imidža i da se mnogim izjavama i postupcima ogradi i zaštiti od optužbi koje su pretile da ga diskvalifikuju. Zbog toga on nije mogao da učini neophodni korak ka problematizovanju suštinskih izvora rata na prostoru bivše Jugoslavije i da nedvosmisleno objasni javnosti da program „svi Srbi u jednoj državi“ nije moguće ostvariti bez rata. Zbog toga je antiratni stav SPO ostao načelan, bez ozbiljne podloge. Budući da nije iskorišćena prilika da se rastumači i napadne nacionalni program koji je doveo do rata, ostavljen je prostor za Miloševićevo prelaženje na mirotvornu politiku bez odricanja ratnih ciljeva i programa. Budući da uzroci rata nisu od strane SPO (kao najuticajnije srpske opozicione stranke koja se izjasnila protiv rata) predloženi javnosti, vladajuća partija je mogla sebe da predstavi u novom odelu i da uleti u medijski prostor sa propagandnom formulom o kontinuitetu njene mirovnjačke misije. Naknadna osporavanja te formule nemaju efekta, tako da Srbiju sada iz rata vade njegovi tvorci. Time je propuštena mogućnost da se srpska javnost uskoro zrelo i racionalno suoči sa problemom rata, a samim tim i da iz njega iziđe.

Istraživanje srpske opozicije pokazalo se kao istraživanje zatvorenog, traumatičnog kruga. Nastala u nacionalno orijentisanoj intelektualnoj eliti, ona je svoje političko kretanje započela otvaranjem srpskog nacionalnog pitanja sredinom osamdesetih godina. Kada su ideje opoziciono i nacionalno orijentisanih intelektualaca, dolaskom Slobodana Miloševića na vlast, postale vladajuće, oni su u velikom broju podržali njegovu politiku čime su ojačali utisak o politički jedinstvenoj, monolitnoj i konačno „diferenciranoj“ Srbiji. Time je stvoren „nacionalni konsenzus“ oko ključnih pitanja nacionalnih

odnosa u jugoslovenskoj državi, konsenzus koji suštinski nije doveden u pitanje ni kada su se opozicione ličnosti odvojile od Miloševića i formirale stranke. Tako je, paradoksalno, višepartizam učvrstio program koji će Srbiju odvesti u rat, jer su stranke koje su bile na različitim političkim pozicijama ponudile javnosti u osnovi isti projekat po kome Srbi treba fizički da se odvoje od drugih naroda i formiraju čistu nacionalnu državu. Konsenzus koji je u Srbiji postignut oko tog projekta govori o tome da se radi o ideji sa dubokim i složenim istorijskim korenima koja se ne može pojednostavljeno tumačiti kao avantura i neodgovornost komunističke vlasti koja čini sve da bi se na vlasti održala. Ideja „svi Srbi u jednoj državi“ ujedinila je srpsku levicu, desnicu i centar (ukoliko o takvoj razvijenoj političkoj podeli uopšte može biti reči), čime je dokazala svoju utemeljenost i snagu, ali i duboku krizu srpskog društva i njegove elite koji u fatalnim vremenima za sve jugoslovenske narode nisu uspeli da formulišu program koji bi se zasnivao na modernim principima integracije prostora. Jedinstvo nacionalnih programa srpske opozicije i vlasti dokazuje da Jugoslovenski ratovi nisu postkomunistički fenomen, već da su njihovi uzroci duboki i da se njihova suština nalazi u borbi za dominaciju nad ovim prostorima.

Miloševićev zaokret avgusta 1994. i raskid sa vođama bosanskih Srba naterao je najveći deo srpske opozicije (izuzev SPO i Građanskog saveza) da zatvori politički krug koji je sama otvorila sredinom osamdesetih godina. Izuzev „rata do konačne pobede“, te stranke (DS, DSS, SRS) nisu ponudile koncept koji bi, zasnovan na dramatičnom iskustvu četvorogodišnjeg rata, pružio glasačima u Srbiji mogućnost da se suoče sa realnim pitanjima i na njih daju tojnbijevski shvaćene „stvaralačke“ odgovore. Nemajući dovoljno zrelosti, ali ni političkog osećaja, ove stranke ponovo se nalaze na početku, tražeći svoj identitet u nacionalizmu koji su rat i besperspektivnost učinili ekstremnim. Izgubivši demokratski identitet, one su se, u





neravnopravnoj borbi sa Miloševićem, i same politički izolovale, dovodeći tako u pitanje budućnost pluralizma u Srbiji.

*Srpska strana rata, ur. Nebojša Popov, Beograd 1996, 501-531;*  
*„Der traumatische Kreis der serbischen Opposition“, in: Serbiens Weg in den Krieg, Hrsg. T. Bremer, N. Popov, H-G. Stobbe, Berlin 1998;*  
*„The Traumatic Circle of the Serbian Opposition“, in: The Road to War in Serbia. Trauma and Catharsis, ed. N. Popov, Budapest-New York 1999;*  
*„Порочни круг сербскои оппозитици“, у: Сербиа о себе, Москва 2005.*

## DEMOKRATSKA OPOZICIJA SRBIJE – OTVARANJE TRAUMATIČNOG KRUGA? (2000 – 2002)

Izbornom pobjedom 24. septembra i događajima 5. oktobra srpska opozicija je posle desetogodišnje borbe sa režimom Slobodana Miloševića došla na vlast. Decenija koja je tome prethodila bila je obeležena pokušajima opozicionih stranaka da, nasuprot autoritarnom poretku, pronađu svoj identitet, da utvrde poziciju koja će im u tom neravnomernom sukobu doneti prevagu. Taj zadatak bio je otežan nizom ratova vođenih za jugoslovensko nasleđe, sankcijama, katastrofalnom ekonomskom i socijalnom situacijom u zemlji, kriminalizacijom društva, apatijom osiromašenih stanovnika, strahovima od nepredvidivog moćnog protivnika, bombardovanjem i mnogim drugim faktorima koji su situaciju u Srbiji devedesetih udaljavali od procesa demokratizacije. Demokratija i tranzicija izgledale su kao pitanja koja se u Srbiji još zadugo neće postaviti.

Veliki deo odgovornosti za takvo stanje snosila je i sama srpska opozicija. Tačno je da ona imala sužen prostor političkog delovanja u zemlji kojom je čvrsto vladao „savez elita“<sup>214</sup> koji je u sebi okupio najveći deo političke, vojne, policijske, privredne, finansijske i intelektualne elite.

Tačno je i to da je nezavisnih medijskih prostora bilo malo i tokom vremena sve manje, da su opozicioni lideri i njihove stranke bili stigmatizovani tokom prethodnih trinaest godina i da su represivne mere režima, posebno u vreme i nakon bombardovanja, bile sve brutalnije, uključujući hapšenja, premlaćivanja, otmice pa i ubistva političkih protivnika.

---

214 Termin preuzet iz: Fric Fišer, *Savez elita*, Beograd 1985.

Nije bez posledica bila ni činjenica da je nacionalni program Slobodana Miloševića sporo gubio gotovo plebiscitarnu podršku koju je stekao krajem osamdesetih godina.

Međutim, položaj srpske opozicije bio je posledica ideološke i političke zamke u kojoj se nalazila još od samog osnivanja. Problem je bio u tome što je program koji je Miloševiću doneo gotovo apsolutnu vlast u Srbiji izvorno bio program koji su tokom sedamdesetih i osamdesetih godina postepeno formirali opoziciono orijentisani intelektualci. Kasnije, kada je taj program s pozicija vlasti proklamovao Milošević, opozicija je ostala bez autentične političke pozicije koja bi je razlikovala od vlasti. Bila je dovedena u situaciju da ili saraduje sa vlašću ili da se neubedljivo vajka da bi ona taj projekt bolje izvela.<sup>215</sup> Tako je deset godina potrošeno u pokušajima srpske opozicije da izađe iz traumatičnog kruga u kome se nalazila. Centralno pitanje koje se tokom tog vremena postavljalo bilo je: kako da opozicija prevagne u biračkom telu kada je, ostavši bez političkog identiteta i programa koji je iz njenih ruku uzeo Milošević, izgubila alternativnu poziciju i političku inicijativu gotovo u potpunosti prepustila režimu?

Jedino vreme kada je opozicija uzela inicijativu u svoje ruke i počela da ozbiljnije ugrožava režim bili su protesti 1996-97. godine. Posle krađe izbornih rezultata (izbori od 17. novembra 1996) koalicija Zajedno uspela je da pokrene mase ozlojeđenih građana i da ih zadrži na ulicama gotovo puna tri meseca.<sup>216</sup> Ti događaji pokazali su da je opoziciono raspoloženje građana Srbije sazrelo tokom prethodnih

215 *Detaljnije o tome u: Dubravka Stojanović, „Traumatični krug srpske opozicije“, u: Srpska strana rata, ur. Nebojša Popov, Beograd 2002, str. 67-86.*

216 *O izborima i položaju opozicije tokom devedesetih vidi: Vladimir Goati, Partije Srbije i Crne Gore u političkim borbama od 1990. do 2000, Bar 2000; V. Goati, Izbori u SRJ od 1990. do 1998. Volja građana ili izborna manipulacija. Dodatak izbori 2000, Beograd 2001.*

godina ratova i sankcija i da je nezadovoljno stanovništvo sâmo počelo da podstiče stranke na njihovo sazrevanje.

Razne vrste građanskog organizovanja tih meseci (u prvom redu parlamenti građana organizovani po raznim gradovima u Srbiji) pokazivale su spremnost glasača za promene. Istovremeno, taj prvi uspeh opozicije ukazivao je na to da je koalicija ma kako programski različitih stranaka jedini način da se glasačima pošalje jasna poruka o postojanju dva politički sukobljena bloka u Srbiji i da se nametne jasna dilema između vlasti i njene alternative. Masovnost podrške koju je dobila koalicija u kojoj su bili Srpski pokret obnove, Demokratska stranka i Građanski savez Srbije bila je dokaz da su građani bili spremni da glasaju protiv Miloševića bez obzira na to što su udružene stranke imale malo zajedničkog. Bilo je to prvi put da su protesti potresli sve srpske gradove oslobađajući od straha i građane u onim mestima koja su smatrana „bastionima“ Miloševićeve vlasti. Osećaj da je pobjeda moguća i da je sloboda dostižna stvorio je psihološki kapital koji je omogućio konačnu pobjedu 2000. godine.

Sukobi koji su na Kosovu počeli 1998. godine i, posebno, bombardovanje SR Jugoslavije doveli su ponovo vlast i opoziciju na slične političke pozicije i ponovo su umanjili mogućnost da se opozicija predstavi kao ozbiljna alternativa i kao takva suprotstavi režimu.<sup>217</sup> „Patriotsko“ jedinstvo izazvano bombardovanjem iznova je udaljilo opoziciju od mogućnosti da problematizuje uzroke koji su stvorili „spiralu nasilja“, čime je sama sebe dodatno marginalizovala. Miting koji je na Preobraženje 1999. godine u Beogradu sazvala nevladina organizacija G17, na kome se okupilo blizu 100.000 ljudi, pokazao je snagu antirežimskog raspoloženja građana i time još dramatični-

---

217 Vidi: Vladimir Ilić, „Srpska opozicija tokom i posle NATO bombardovanja“, u: *Potencijal za promene, Helsinške sveske, Beograd 2000, str. 86-130.*

je upozorio na odgovornost nedovoljno artikulisane i razjedinjene opozicije. Međutim, ni taj podstrek nije bio dovoljan da okupi srpske stranke i podstakne ih na čvrsto vođenu borbu protiv poretka.

Sve do izborne pobeđe u septembru 2000. godine, najveći uspeh srpske opozicije (ako se izuzmu protesti 96-97) bilo je stvaranje Demokratske opozicije Srbije. Ona je formirana u trenutku kada su opozicione stranke izgledale već gotovo potpuno iscrpljene neuspešnom desetogodišnjom borbom protiv Miloševića, dok je režim na čelu sa njim, optuženim za ratne zločine, ostavljao utisak da je u svojoj odbrani spreman da ide do kraja. Formiranje koalicije u koju su ušle sve stranke i odluka da se izađe na izbore koji su vođeni pod najneravnopravnijim uslovima od svih prethodnih bili su potezi koje nije pratio veliki optimizam. Međutim, izborna katastrofa koju je doživeo Vuk Drašković i njegov Srpski pokret obnove potvrdili su opravdanost tih odluka i pokazali su da je biračko telo tražilo jasnu i jedinstvenu poruku propalom režimu. Već umorna opozicija smogla je snage da iskoristi tu, možda i poslednju, šansu.

Izborna pobeđa, dobra organizacija generalnog štrajka, mase građana koji su u do tada nezabeleženom broju preplavili ulice gradova i puteve po Srbiji i, možda na prvom mestu, prelazak vojske i policije na stranu DOS-a, doveli su do mirne promene vlasti u Srbiji. Bio je to rasplet decenijske agonije kakav je malo ko od analitičara očekivao.<sup>218</sup> Opozicija kojoj se najčešće zameralo na slaboj organizovanosti i razjedinjenosti uspela je da prevaziđe te svoje slabosti i pruži građanima ono što su od nje odavno očekivali: odlučan otpor režimu. Za svega nekoliko sati tog 5. oktobra na ulicama Beograda pao je autoritarni sistem koji je na prostorima bivše Jugoslavije ostavio stotine hiljada

---

218 Vladimir Goati, „Priroda poretka i oktobarski prevrat u Srbiji“, u: *Revolucija i poredak. O dinamici promena u Srbiji*, ur. Ivana Spasić, Milan Subotić, Beograd 2001, str. 43-57.

raseljenih i ubijenih ljudi. Opozicija je izgledala spremna da otvori krug u čijem je zatvaranju ranih devedesetih i sama učestvovala.

Taj zatvoreni krug iz kojeg su stranke tako dugo tražile izlaz stvoren je tako što su se, u odlučujućim godinama za čitavu istočnu Evropu, predstavnici srpske političke elite (kako one na vlasti tako i one u opoziciji) našli na istom političkom i nacionalnom programu. Umesto da kao izlaz iz pedesetogodišnjeg razdoblja ponude demokratiju, privrednu i društvenu tranziciju, srpska vlast i njena opozicija predložili su biračima anahrono vraćanje na nacionalni program koji je podrazumevao postavljanje etničkih granica po prekomponovanom prostoru Jugoslavije. Tako je, paradoksalno, višepartizam učvrstio program koji je odveo Srbiju u rat. Zbog toga će se, u ovom radu, kao ključno postaviti pitanje da li je opozicija uspela da suštinski napusti program koji je i nju i celu zemlju deset godina držao u agoniji? Da li je ona imala snage za diskontinuitet sa sopstvenim idejnim konceptima i beskompromisan raskid sa centrima moći bivšeg režima?

Da li je njen alternativni identitet ojačao u toj meri da je mogla da postavi nove, moderne matrice političkog mišljenja i ponašanja? Iako postoji mnoštvo problema koji se mogu analizirati da bi se objasnila priroda nove vlasti u Srbiji, ovaj rad biće posvećen tim, čini se, ključnim temama koje mogu pomoći da se odgovori na suštinsko pitanje: kako je i da li je Srbija izašla iz ideološkog modela koji je doveo do najniže tačke u njenoj istoriji?

## *Politička klima u Srbiji*

Peti oktobar doneo je građanima Srbije veliko olakšanje i utisak suštinske promene. Nestalo je straha od razjarenog režima i stvorena je nada da će Srbija brzo i bez većih smetnji obnoviti veze sa svetom i poći putem demokratije i opšte društvene tranzicije. Nova vlast uspela je da, čak vrlo efikasno, ostvari deo tih nada. Pristupanje međunarodnim institucijama i obnova diplomatskih odnosa odvijali su se zavidnom brzinom. Spretnošću ministra spoljnih poslova Gorana Svilanovića i potpredsednika Savezne vlade Miroljuba Labusa SR Jugoslavija je s lakoćom prevazilazila desetogodišnju izolaciju i uspela je da obnovi političke i ekonomske veze sa najvažnijim svetskim institucijama. Vrhunac uspeha tih napora bili su Donatorska konferencija i otpisivanje dela državnih dugova od strane Pariskog kluba kada je međunarodna zajednica pokazala veliku podršku naporima novih vlasti da u što kraćem roku ostvare početne ekonomske pretpostavke za dubinske promene. Umešnost i predanost teškim dužnostima potpredsednika srpske vlade Nebojše Čovića unela je nadu da je formirana nova generacija političara koja je čak i etničke sukobe sposobna da reši na miran i civilizovan način, kao što je bio slučaj na jugu Srbije i sa vraćanjem Vojske Jugoslavije u zone bezbednosti. Ministarstva kulture i prosvete republike Srbije su nekim kadrovskim rešenjima i najavljenim reformama ostavili utisak stvarne modernizacije. Grupa mlađih eksperata okupljenih oko Vlade Srbije i guverner Mlađan Dinkić uspeli su da svojim zalaganjima i čestim nastupima u medijima pridobiju podršku i poverenje građana, da ostave utisak ozbiljnog i sistematskog rada na reformama privrede i društva i da čak vrlo bolne mere (poreske reforme, prestrukturiranje velikih društvenih preduzeća i gašenje najvećih domaćih banaka) izvedu na način koji je izazvao najmanje moguće potrese. Delatnost Miroljuba Labusa, Mlađana Dinkića i Božidara Đelića dovela je do toga da se oni nalaze na najvišim

pozicijama svih lista koje pokazuju popularnost političara u javnom mnjenju. Njihova retorika usko je stručna, prepuna podataka i lišena svake socijalne demagogije, ali su oni, uprkos tome, postali najčešći gosti večernjih televizijskih emisija. To je zanimljiv podatak o srpskoj javnosti za koju se verovalo da je podložna povođenju za harizmatiskim vođama romantičnog stila. Njihov govor jeste govor nove Srbije, reformske i modernizatorske, koja, što je u modernoj istoriji Srbije bio redak slučaj, daje prioritet ekonomskom i društvenom razvoju. Možda je njihov uspeh u javnosti najveći dokaz spremnosti srpske sredine za promene.

Međutim, uprkos vidnim uspesima novih vlasti, politički život u Srbiji nije postao dosadan, kako su njeni predstavnici obećavali posle petooktobarskih događaja. Kako je vreme proticalo sukobi u DOS-u počeli su da se prenose na najviši državni nivo, stvarajući utisak stalne nestabilnosti. Na prvi pogled moglo je izgledati da se radi već o poslovičnoj sukobljenosti liderskih sujeta i pukoj netrpeljivosti između dva najupadljivija predstavnika vlasti – Vojislava Koštunice i Zorana Đinđića.

Prvi sukob koji je mogao uputiti na takav zaključak dogodio se već prilikom sastavljanja lista za republičke izbore koji su u Srbiji održani 23. decembra 2000. Predsednik Jugoslavije tada je postavio tri uslova da bi se njegovo ime našlo na čelu liste Demokratske opozicije Srbije. Sva tri zahteva (od toga jedan i eksplicite) pokazivala su javnosti da, u to vreme, gotovo plebiscitarno prihvaćeni novi šef države nema poverenja u namere budućeg srpskog premijera. Tražeći da savezna država učestvuje u pregovorima sa Crnom Gorom, da se borba za demokratizaciju i promene vodi isključivo u okvirima pravne države i da se mandatar za sastav srpske vlade odredi tek posle izbora, predsednik države obznanio je početak sukoba u DOS-u: „Neke razlike su se pojavile odmah posle 5. oktobra. One više nisu samo



programske već su sve vidljivije u praksi i ispoljavaju se u odnosu prema pravnoj državi, državnim institucijama i korupciji”<sup>219</sup>. Time je ukazano da predsednik nema poverenja u potencijalnog mandataru, čime je podupro onaj deo javnog mnjenja koji je u Zoranu Đinđiću video čoveka nesklonog da bira sredstva radi postizanja svojih zamisli. Koštunica i njegova DSS pokazali su lični i politički zazor od konkurentske Demokratske stranke i njenog predsednika, ukazujući da je ugrožena pravna država koja se, inače, isticala kao najvažniji cilj posle svrgavanja autoritarnog, na sili zasnovanog poretka. Bio je to već prvi javni i sasvim otvoreni znak da članice koalicije nisu uspele da prevaziđu surevnjivosti koje su ih tokom prethodnih deset godina onemogućavale da preduzmu bilo kakvu ozbiljnu zajedničku akciju.

Takvi odnosi među vodećim strankama i njihovim liderima pogoršavali su se vremenom i zbog toga što je DSS, zahvaljujući stečenoj velikoj popularnosti njenog predsednika, dobijala sve više na snazi i pretvorila se od male, gotovo zaboravljene stranke s margine političke scene, u važan politički činilac. Izjave o sopstvenoj snazi i značaju počele su se davati ubrzo po izvršenom preokretu, čime se u javnosti stvarao utisak da su ta stranka i njen predsednik postali arbitri političkog života.

Tako je svega mesec i po dana posle preokreta potpredsednik DSS Aleksandar Popović na konferenciji za novinare izjavio da je njegova stranka „po svim anketama najveća stranka, a njen predsednik dr Vojislav Koštunica, najpopularniji političar u Srbiji“, dodajući da uprkos tim činjenicama stranka neće za sebe tražiti mesto mandataru srpske vlade.<sup>220</sup>

---

219 *Politika*, 20. novembar 2000.

220 *Politika*, 21. novembar 2000.

Rečeno je to u trenutku kada su sve stranke DOS-a izjavile da podržavaju Đinđića kao budućeg mandataru, čime se DSS već jasno distancirao od koalicionih dogovora. Stvaranje utiska da se radi o ličnom sukobu dvojice vođa imalo je svoje utemeljenje u rezultatima anketa javnog mnjenja koje su pokazivale da je podrška Koštunici u ranim mesecima nove vlasti čak prelazila onu koju je u svojim najsjajnijim trenucima ostvario Slobodan Milošević. S druge strane stajao je Zoran Đinđić, stigmatizovan svih deset prethodnih godina, koji je svojom brzinom, modernošću, zapadnjaštvom i komplikovanim stilom govora teško sticao ličnu popularnost.

Taj lični uspeh poneo je Vojislava Koštunicu da se u više navrata poređi sa De Golom<sup>221</sup> i da nedvosmisleno stavi do znanja kako veruje da je njegova popularnost autentičnija od one koju imao Josip Broz: „Ne znam koliko je autentična bila podrška naroda Josipu Brozu. Ova koju ja danas imam pre svega je izraz velikih očekivanja od promena i ta su očekivanja personalizovana u liku predsednika.“<sup>222</sup>

Vremenom, lično je sve više ulazilo u politički govor, vraćajući ga u retoričke obrasce koji su vladali tokom prethodnog režima, a koji su i deo srpske političke tradicije. Sukobi oko važnih pitanja često su se svodili na obostrane lične uvrede, čime su stranke nove vlasti propustile priliku da utiču na razvoj političke kulture u Srbiji.

---

221 *Obraćajući se prvi put Savetu Evrope, Koštunica je rekao: „Tačno pre trideset godina umro je Šarl de Gol, primer nacionalno odgovornog državnika i istovremeno i demokrate. Izuzetna je čast za mene da se obraćam ovom forumu najdemokratskije institucije Evrope upravo na današnji dan i iskreno se nadam da to nije samo simbolično“. (Politika, 10. novembar 2000) U intervjuu datom za nemački Špigl, Koštunica je rekao: „Veliki francuski predsednik je bio veoma svestan te problematike i ja se, po tom pitanju, osećam vrlo blisko De Golu“. (Politika, 14. novembar 2000)*

222 *Politika, 20. decembar 2000.*

Tranzicija iz autoritarnog u demokratski poredak, između ostalog, novim vlastima daje i prosvetiteljske dužnosti i obavezuje ih da obučavaju građanstvo za život u modernom društvu. Masovnu podršku DOS je mogao da iskoristi za uvođenje novih običaja u politički život Srbije i za postepeno sazrevanje političkih odnosa. Budući da su međusobna optuživanja i lične uvrede predaleko otišle, može se reći da je tu priliku vladajuća koalicija propustila i da, bar u tom segmentu, nije izvela Srbiju iz stanja slabo razvijene političke kulture. Time je propuštena i prilika da se postave čvrsti standardi za razlikovanje onoga što je u politici dopustivo od onoga što nije, čime Srbija i dalje ostaje zemlja u kojoj je, kako se još na početku 20. veka govorilo, „sve politički moguće“.

Međutim, problem sa dominacijom ličnog nad političkim imao je još jednu, daleko ozbiljniju posledicu. „Pena reči“, ličnih optužbi i ogovaranja odvlačila je pažnju javnosti od suštinskih ideoloških i političkih razlika koje postoje među strankama DOS-a i time je zamaglila dubinski proces odvajanja različitih političkih pozicija unutar koalicije. Taj proces možda je i jedno od najvećih dostignuća DOS-a, a njegovo dalje sazrevanje dovelo bi do formiranja dva (liberalni i konzervativni) ili tri bloka stranaka (socijaldemokratski, liberalni, konzervativni). To bi bio veliki napredak u pluralizaciji srpske političke scene i sazrevanju demokratske političke kulture. Jasna artikulacija različitih političkih blokova u javnosti doprinela bi stvaranju stabilnijih političkih odnosa u kojima bi se te političke grupe međusobno kontrolisale. Postepeno bi se razvijala svest kod građanstva da su vlast i opozicija ravnopravni delovi sistema i da su, što je najvažnije, promenjivi i smenjivi. Zamagljujući suštinsku podelu (ili podele) ličnim zaštitnicama vođe DOS-a su i taj proces ostavile za neko kasnije vreme, a kod glasača pojačali, inače netačan, utisak da se ništa nije promenilo.

Međutim, pored ličnih sukoba, političku situaciju u Srbiji pod novom vlašću bojile su i stalne krize koje su vremenom postajale sve učestalije i sve su se dramatičnije odražavale na stabilnost same države. Prva takva kriza nije bila, kao što su to tvrdili predstavnici vladajuće koalicije, ona koja je nastala protivljenjem DSS da se pre izbora odredi mandatar republičke vlade. Naime, prvi ozbiljan sukob izbio je u javnost samo mesec dana po izvršenom preokretu: početkom novembra 2000. u štampi je plasiran izveštaj o praćenju Slavka Ćuruvije, ubijenog vlasnika lista Evropljanin, koji je nedvosmisleno pokazao umešanost Službe državne bezbednosti u taj slučaj. Time je bilo pokrenuto pitanje smene Radeta Markovića, šefa službe, čiji je ostanak na toj funkciji posle oktobarskih događaja zbunjivao javnost. Zoran Đinđić je tim povodom zapretio da će izaći iz prelazne srpske vlade ukoliko se ne „unese svetlo u Državnu bezbednost“ i izjavio da „Marković treba da ode i tu kompromisa nema. To urušava ugled sistema, poverenje u institucije, šteti mu, kao i državi i vlasti“<sup>223</sup>. Tom zahtevu pridružile su se i ostale stranke DOS-a. Međutim, dan kasnije, predsednik savezne države poslao je nedvosmislen odgovor: „Brzopleto suđenje ljudi sa čelnih položaja u policiji i vojsci nesumnjivo je protivno državnim interesima, jer neminovno dovodi do destabilizacije i samih tih institucija i društva u celini. (...) Niti sam tražio niti tražim ostavke čelnih ljudi vojske i policije“.<sup>224</sup>

„Afera Marković“ trajala je tokom čitavog novembra 2000. godine i, uprkos tome što su predstavnici stranaka tražili smenu ljudi koji su se nalazili na čelu Miloševićevog represivnog aparata, ni do kakvih promena nije došlo, a samog Markovića smenila je i uhapsila srpska vlada tek u martu 2001. godine.

---

223 *Politika*, 4. novembar 2000.

224 *Politika*, 5. novembar 2000.

Sledeće krize izbile su u vezi sa hapšenjem Slobodana Miloševića i, posebno, u vezi sa njegovim izručenjem Haškom tribunalu za ratne zločine, o čemu će biti reči u daljem tekstu. Naredna nestabilnost pojavila se mesec dana posle krize izazvane Miloševićevim izručenjem. Tada je DSS pokrenula pitanje korupcije u, kako je navedeno, nekim ministarstvima Vlade Srbije, čime je stavljeno do znanja javnosti da „neki ministri“ održavaju veze sa krugovima organizovanog kriminala.<sup>225</sup> Samo deset dana po pokretanju „korupcionaške krize“ ubijen je Momir Gavrilović, bivši funkcioner Službe državne bezbednosti. Tokom afere koja je usledila utvrđeno je da je Gavrilović neposredno pre nego što je ubijen bio na razgovoru sa savetnicima predsednika Koštunice i tom prilikom ih upoznao sa podacima koji, kako je rečeno, dokazuju vezu između organizovanog kriminala i Vlade Srbije. Takođe, pokazalo se da je Gavrilović o nekim kadrovskim pitanjima službe državne bezbednosti raspravljao sa Zoricom Radović, suprugom predsednika Koštunice, i njenim kolegom Laslom Sekeljem. Tokom te afere, predstavnicima DSS napustili su ministarske i sve druge pozicije u srpskoj vladi, što se često smatra i stvarnim krajem koalicije DOS.

Nova afera izbila je sa štrajkom specijalnih jedinica policije za borbu protiv terorizma koje su pod punom opremom zatvorile najvažniji beogradski most.

Na pokušaj predsednika Vlade Srbije i ministra unutrašnjih poslova da vrate te jedinice pod civilnu kontrolu, predsednik SRJ cinično je izjavio da se radi o socijalnom buntu i da je prirodno da specijalci štrajkuju u svojim uniformama i pod punim naoružanjem jer to čine i druge struke. Afera Delimustafić ponovo je u žižu političkih sukoba dovela tajne vojne i policijske službe i njihovu delatnost tokom rata u Bosni i Hercegovini. Afera Perišić bacila je svetlo na vojnu službu

---

225 *Politika*, 25. jul 2001.

bezbednosti, njen odnos sa civilnim vlastima i ulogu savetnika predsednika Koštunice u radu te službe.

Ovo grubo iznošenje samo osnovnih podataka o aferama koje su potresale Srbiju u prvih godinu i po dana nove vlasti pokazalo je da su sve afere bile povezane sa obaveštajnim službama, vojnim i policijskim institucijama. Ta činjenica unosila je napetost među građane Srbije, vrativši strah od neizvesnosti i spektakularnih preokreta za koje se, posle petog oktobra, verovalo da su zauvek prevaziđeni. Time je ozbiljno ugrožen onaj kapital petooktobarskog prevrata koji se zasnivao na uverenju stanovništva da su egzistencijalne opasnosti prošle i da se otvara period mirnog, stabilnog i staloženog razvoja. Neizvesnost i strah od novih nemira ponovo su vratili građane pred televizore i naterali ih da do sitnih sati čekaju saopštenja iz kojih bi se moglo naslutiti rešenje krize, što je način na koji su živeli i prethodnih deset ratnih godina. Time je DOS održao jedan bitan kontinuitet u odnosu na prethodnu vlast i dalje ne dozvoljavajući građanima da „žive kao sav normalan svet“, što je bila jedna od predizbornih parola. Važno je naglasiti da se u svim tim prilikama od predsedništva DOS-a očekivalo da reši probleme, što je od tog tela stvorilo centar za donošenje svih važnih odluka. Time je ne samo vraćen gorak utisak ponovnog življenja u partijskoj državi, već je nastavljeno da se razgrađuje poverenje u institucije pravne države čija je funkcija svođena samo na izglasavanje onoga što je usvajano na mestu koje za to nije bilo ustavom predviđeno.

Još je mnogo važnija činjenica da su sve afere koje su potresale Srbiju postavile pitanje odnosa civilnih vlasti i represivnog aparata, pokazujući jasno da postoje „neformalni centri moći“ koji deluju mimo kontrole i pokušavaju da ostvare svoje političke interese. Time se svaki put iznova postavljalo pitanje kontinuiteta i diskontinuiteta sa Miloševićevim aparatom, odnosno pitanje zašto institucije – simboli prethodne diktature – nisu doživele nikakve, makar simboličke



izmene. Zbog toga se u analizama sve više postavljalo pitanje kako novi sistem zasnovati na staroj strukturi vlasti? To pitanje vraća nas na početak – na događaje od petog oktobra – i po ko zna koji put upućuje na staru zagonetku: ko koga u Srbiji drži – vlast represivni aparat ili obrnuto?<sup>226</sup> Davanje odgovora na to pitanje nije ambicija ovoga rada, ali je ukazivanje na taj problem nužno da bi se odgovorilo na osnovnu temu ovog projekta: da li je Srbija izašla iz krize i ideološke matrice koja je dovela do ratova devedesetih godina?

### *Odnos prema „drugom“*

Jedan od bitnih elemenata za prepoznavanje načina političkog mišljenja koji je obeležio prethodnu deceniju jeste specifičan odnos prema „drugom“. Arogancija, netrpeljivost, netolerancija i omalovažavanje „drugog“ doveli su srpsku elitu do potpune izolacije koja je dodatno ojačala uverenje da se može ići mimo Evrope, međunarodne zajednice, puta kojim su krenuli susedni narodi. To podrazumeva i da se može ići mimo istorijskih trendova, poznatim „sopstvenim putem“. Takav obrazac političkog mišljenja daje mističnu notu ukupnom političkom delovanju, fanatizuje politiku i omogućava prevagu iracionalnog nad racionalnim, čime se u realnosti otvara prostor u kome sve postaje politički moguće. „Odbrana sopstvenog identiteta“, shvaćenog kao „organske razlike“ u odnosu na sve druge narode, postaje tada vrhovni cilj koji društvo kome je nametnut dovodi u teško popravljiv sukob sa realnošću. Neke komponente takvog tumačenja stvarnosti bile su prepoznatljive u poslednjim decenijama dvadesetog veka kod srpske političke i intelektualne elite i čine deo razloga koji su Srbiju sukobili prvo sa svim jugoslovenskim narodima, a potom i sa celim svetom. Zbog toga se čini

---

226 *Ta pitanja su do sada obrađivana u: Revolucija i poredak. O dinamici promena u Srbiji, ur. Ivana Spasić, Milan Subotić, Beograd 2001.*

da je važno odgovoriti na pitanje da li je u Srbiji posle 5. oktobra došlo do promene u odnosu prema „drugom“, da li su stranke koje su došle na vlast uspele da nametnu drugačije viđenje različitog, da promene diskurs samobitnosti koji su ranije i same često koristile, i da teško obolelom srpskom društvu pomognu u izgradnji racionalnog odnosa prema okolini. Ta pitanja mogu se najbolje testirati ako se analizira odnos vladajućih stranaka prema međunarodnoj zajednici i prema Crnoj Gori. Iako su ova dva odnosa komplementarna, važno ih je u izvesnoj meri i odvojeno posmatrati, u prvom redu zbog toga što se u odnosu prema Crnoj Gori može videti šta se promenilo u relaciji sa „drugim“ sa kojim se deli zajednička država i kako se tretira sama ta složena država, dok je odnos prema Evropi i međunarodnoj zajednici pokazatelj promena u razumevanju odnosa Srbije i sveta. Mnogi su očekivali da će nova vlast lako i brzo, bez dilema, napraviti jasan rez u ponašanju prema „drugom“. Većina stranaka DOS-a i njihovih viđenih predstavnika to je zaista i učinila, ali je ponašanje DSS i Vojislava Koštunice često bilo u kontinuitetu sa postupcima i izjavama prethodnog režima. Zbog toga će u ovom delu rada u većoj meri biti analizirani ti kontinuiteti, jer se polazi od toga da se diskontinuiteti podrazumevaju. Analiza kontinuiteta čini se posebno važnom i zbog toga što je predsednik Koštunica, kao najistaknutiji pojedinac u oktobarskom preokretu, i u zemlji i u svetu dugo bio smatran simbolom promene.

Već prvi govori predsednika Koštunice posle oktobarskih događaja pokazali su da njegovo shvatanje „drugog“ i položaja Srbije u međunarodnoj zajednici nije značilo oštar zaokret u odnosu na prethodnu vlast. Iako je i sam, bar na početku, mnogo doprineo obnovi međunarodnog ugleda zemlje i svojim čestim putovanjima ojačao njenu međunarodnu poziciju, predsednik Koštunica je, gotovo u svakoj svojoj izjavi, slao jasnu poruku onom delu



javnosti koji je negovao uverenje o posebnosti „našeg položaja“ i potrebi zadržavanja distance i nepoverenja prema svetu. Već u svom prvom obraćanju masama sa terase Skupštine grada u noći 5. oktobra, Koštunica je nedvosmisleno nagovestio da se u Evropu neće bezazleno hrliti i da smo „mi“ ti koji će dozirati saradnju i birati narode s kojima je možemo i želimo ostvariti: „I sada će ta Srbija, naravno, prvo sa prijateljskim narodima u Evropi, koji su nas razumeli, sa Grcima, Francuzima, sa Norvežanima i drugim narodima u Evropi krenuti u jednu novu budućnost.“<sup>227</sup> Već nekoliko dana kasnije, prilikom svečane inauguracije za predsednika republike, Koštunica je, doslovno preuzimajući Miloševićevu formulu, poručio: „Nadam se da ćemo (...) našu zemlju uspeti da vratimo u međunarodnu zajednicu, ali uspravno, dostojanstveno, poštujući i braneći naše nacionalne interese i dostojanstvo“.<sup>228</sup> Time je, svesno ili ne, pokazao da ni za njega, kao ni za prethodni režim, odnos sa svetom nije neminovnost, da je potreban oprez, da takvi odnosi mogu ugroziti nacionalne interese, da je dostojanstvo preče od racionalnog odnosa sa međunarodnom zajednicom i da smo i dalje „mi“ ti koji određuju ritam, dubinu i način obnavljanja tih odnosa. Tako je, u tom važnom segmentu koji je mogao pokazati istinsku promenu, uspostavljen kontinuitet sa prethodnom matricom mišljenja.

Arogancija prema svetu u najvećoj meri došla je do izražaja prilikom posete tužiteljke Haškog suda Karle del Ponte Beogradu. Tada je, u januaru 2001. godine, iz DSS prvo saopšteno da je predsednik neće primiti jer ona nije, kako je rečeno, ni predsednik vlade, ni ministar, ni ambasador, ukratko – „nije dovoljno visoko“.<sup>229</sup>

---

227 *Politika*, 6. oktobar 2000.

228 *Politika*, 8. oktobar 2000.

229 *Politika*, 16. januar 2001.

Budući da su reakcije samog DOS-a na tu izjavu bile izrazito negativne<sup>230</sup>, predsednik je na konferenciji za štampu u Atini poručio: „Radni dan predsednika Republike u državi kakva je SRJ ima više od 24 sata, tako da o tome (da li će primiti Karlu del Ponte – prim. D.S) još nisam ni razmišljao.“<sup>231</sup> Tek nekoliko dana kasnije, pod snažnim pritiscima, Koštunica je dao izjavu da će tužiteljku primiti i to u prvom redu da bi joj postavio pitanje o bombardovanju SRJ osiromašenim uranijumom<sup>232</sup>. Takvo nipodaštavanje i prezir međunarodne zajednice (odnos prema samom Tribunalu biće opisan kasnije) bio je u potpunom skladu sa prethodnom praksom i retorikom, ali je jasno ukazivao i na nedostatak političke odgovornosti i slabo uviđanje realnog položaja zemlje, kojoj je isticao rok za odobravanje finansijske pomoći koji je odredio Kongres Sjedinjenih američkih država. Istom prilikom, portparol DSS Milorad Jovanović je, na novinarsko pitanje o tome da li postoji opasnost od uvođenja sankcija, mirno odgovorio: „Opasnost ne postoji u ovom trenutku, možda tek za nekoliko meseci.“<sup>233</sup> Takvim izjavama je jasno pokazano da je specifično shvatanje nacionalnog dostojanstva i dalje preče od urgentnih potreba uništene zemlje i da je riskantno ponašanje u spoljnoj politici još uvek moguće.

Otvoreno je to pokazano i tokom sve napetijih priprema za donatorsku konferenciju čije je održavanje bilo pod znakom pitanja zbog nedovoljne saradnje SR Jugoslavije sa Haškim tribunalom. Po povratku iz Vašingtona, predsednik države saopštio je okupljenim novinarima da će se založiti za usvajanje zakona o saradnji sa tim

---

230 *Vladan Batić, ministar pravde u srpskoj vladi izjavio je tim povodom: „Politički su štetne izjave da se jugoslovenski predsednik neće sastati sa Karlom del Ponte. To je institucija UN i mi je moramo poštovati. Nije tu reč ni o čijoj volji i samovolji“.* Politika, 16. januar 2001.

231 *Politika, 17. januar 2001.*

232 *Politika, 23. januar 2001.*

233 *Politika, 16. januar 2001.*

sudom, ali je i dodao: „Našim sagovornicima to nije bilo dovoljno, tako da je sada ostalo otvoreno pitanje američkog učešća u donatorskoj konferenciji.“<sup>234</sup> Pomirljivost kojom je izrečena navedena izjava pokazivala je spremnost da se za otpor Haškom sudu plati i najviša cena, a da se ekonomija zemlje ponovo dovede u izolaciju. Posebno poglavlje u odnosima Jugoslavije sa svetom čine Koštuničine izjave koje se tiču odnosa sa SAD. Otvoreni antiamerikanizam često je nalazio mesto u njegovim obraćanjima javnosti čime je ne samo otežavana normalizacija odnosa sa najvećom svetskom silom već je i stanovništvu, frustriranom sankcijama, bombardovanjem i propagandom, dat signal da se u spoljnopolitičkom ponašanju ništa neće promeniti. Tako je dve nedelje posle 5. oktobra predsednik u intervjuu za nemački list, služeći se starom retorikom, dao do znanja da će Jugoslavija u odnosu prema prvoj sili sveta zadržati distancu: „Nemam nameru da ostanem na kursu konfrontacije sa najmoćnijom silom sveta. Ali, ja neću biti ni kvisling.“<sup>235</sup> Slične izjave pokazivale su da sa starim fobijama nije završeno i da će saradnja sa svetom ostati opterećena provincijalizmom. Pored toga, te izjave svedočile su i o slabom poznavanju međunarodnih odnosa i sveta koji se tokom poslednje decenije dvadesetog veka ubrzano menjao. Kao primer može se uzeti anahrona izjava predsednika Koštunice, data, što nije nevažno, za nemački Špigl: „Prisustvo Rusije je važno ne samo zbog Evrope, već kao protivteža Americi, koja se u ovom regionu previše ugnjezdila.“<sup>236</sup>

Pored uvredljivog i nipodaštavajućeg tona, ovim rečima izraženo je dubinsko nerazumevanje novih odnosa u svetu, posebno odnosa Rusije i Amerike. Uz to, može se prepoznati ideja koju je u svojoj politici često želeo da koristi Slobodan Milošević – da se

---

234 *Politika*, 11. maj 2001.

235 *Politika*, 21. oktobar 2000.

236 *Politika*, 14. novembar 2000.

prostor Balkana, bivše Jugoslavije ili makar Srbije ponudi Rusiji kao sfera interesa u kojoj će odmeravati snage sa jedinom preostalom velikom silom. Gotovo sve druge stranke DOS-a trudile su se da svojim izjavama i svojim političkim ponašanjem pokažu da je odnos Srbije prema svetu suštinski promenjen. Deklarativnih izjava o tom pitanju gotovo da nije ni bilo, čime se ojačavao utisak da se radi o nečemu normalnom, uobičajenom, povratku Srbije na njeno staro mesto. Brz povratak u međunarodne institucije korišten je da bi se poručilo da „svet“ nikada nije bio neprijateljski raspoložen prema narodu, već samo prema Miloševićevom režimu i da bi se smanjilo nepoverenje i ksenofobija koji su gajeni tokom prethodne decenije.

Kao drugi test na kome se može proveravati da li je došlo do suštinske promene u Srbiji može poslužiti odnos prema Crnoj Gori. U ovom radu to pitanje neće biti iscrpno analizirano, već samo u onoj meri koja može odgovoriti na pitanje da li je u odnosu prema „drugom“ u zajedničkoj državi ostvaren drugačiji odnos. Time se u suštini odgovara i na pitanje razumevanja zajedničke i složene države, jer su upravo greške počinjene u toj oblasti dovele do raspada Jugoslavije.

Analiza izjava datih tokom prve godine Koštuničine vlasti pokazuje da se u njegovom odnosu prema Crnoj Gori ponovio niz bitnih osobina koje su karakterisale i odnose Srbije prema federalnim članicama SFRJ pred njen raspad. Na prvom mestu bilo je to ignorisanje faktičkog stanja, odnosno činjenice da je tokom poslednjih godina Miloševićevog režima Crna Gora, uz veliku podršku međunarodne zajednice, napravila niz bitnih koraka prema odvajanju iz zajedničke države i da većinska Crna Gora nije pokazivala spremnost da poništi te rezultate i vrati se u čvršći federalni okvir. Namera da se stvari vrte na neko ranije stanje i da se tako ukinu neke u međuvremenu stečene slobode i prava, do kojih je

„druga strana“ veoma držala, podsećali su na odnos ranog Miloševića prema Kosovu i Vojvodini, s tim što nove vlasti u Srbiji nisu imale ni snagu ni plebiscitarnu podršku kakvu je imala Miloševićeva politika krajem osamdesetih. Uz to, odnosi sa Crnom Gorom su, usled komplikovanog pitanja crnogorskog i srpskog nacionalnog identiteta, bili daleko složeniji od odnosa Srbije sa njenim pokrajinama, što je pokušaje DOS-ove vlasti u Beogradu činilo još manje politički racionalnim.

Već sama činjenica da DOS po dolasku na vlast nije ukinuo ustavne amandmane koje je Milošević nasilno uveo pred savezne izbore i zbog kojih je (između ostalog) DPS te izbore bojkotovao, uticala je na produbljivanje nepoverenja između dve federalne jedinice. Tome je posebno doprinelo i stvaranje koalicione vlade sa crnogorskom opozicijom, što je omogućilo Đukanoviću da nastavi bojkot savezne države i da Crnu Goru dalje vodi ka samostalnosti. Međutim, uprkos tom procesu i već skoro potpunom povlačenju Crne Gore iz svih obaveza prema saveznoj državi, savezni predsednik ostao je uporan u svojim tvrdnjama da Jugoslavija postoji. Smatrao je, uz to, da je zvanična Podgorica tu činjenicu dužna da usvoji: „SRJ postoji, to je država koja je međunarodno priznata i to je činjenica s kojom će svako dobronameran i razložan u Podgorici *morati* (podvukla D.S) da se složi.“<sup>237</sup> Činjenica da se vladajuća crnogorska stranka sa takvim shvatanjem nije slagala i da se vremenom sve više udaljavala od zajedništva nije uticala na promenu Koštuničinog stava. Naprotiv – navodila ga je na to da, ponavljajući isti stav<sup>238</sup>, pokaže i da je njegova „istina“ važnija od one u koju je verovao crnogorski predsednik: „Naša neslaganja proizlaze otud što g. Đukanović tvrdi da država koja se zove SRJ ne postoji. Ja tvrdim da ona postoji. Mislim da je moj stav i moje tumačenje bliže istini od stava g. Đukanovića.“<sup>239</sup>

---

237 *Politika*, 30. oktobar 2000.

238 *Politika*, 17. novembar 2000; 12. decembar 2000.

239 *Politika*, 4. januar 2001.

Uprkos tome, odnosi između crnogorske i federalne vlasti bivali su sve lošiji, a ponude Beograda o stvaranju, kako se govorilo, efikasne federacije, bile su odbijane. To, međutim, nije dovelo do ozbiljnih pregovora, već je u javni jezik unosilo sve više netrpeljivosti, slične onoj koja se tokom procesa raspada bivše Jugoslavije selila od Slovenije, preko Hrvatske i Bosne do Kosova. „Drugi“ se sve više diskreditovao, isticane su njegove stereotipno definisane „mane“, verbalno je ponižavan i ismevan, čime je mogućnost stvarnih i ozbiljnih razgovora o zajedničkoj državi postepeno bivala sve manja. Tako je već samo jedan mesec po izvršenoj promeni vlasti u Srbiji, Koštunica o predsedniku Crne Gore izjavio: „Izgleda da ceo svet vidi ono što Đukanović ne vidi. U tom poluautističnom pogledu pomalo me podseća na Miloševića koji je takođe video stvari koje svet nije video.“<sup>240</sup> Stalno naglašavanje vlastoljubivosti crnogorske vlasti<sup>241</sup> i njene koruptivnosti<sup>242</sup> u izjavama federalnog predsednika dostiglo je vrhunac posle prolećnih izbora u Crnoj Gori. Izborni rezultati po kojima Đukanovićeva pobeda nije bila onako ubedljiva kako je on to očekivao navela je Demokratsku stranku Srbije da preko svog potpredsednika na konferenciji za štampu izjavi da je „opcija koju zagovara Milo Đukanović doživela potpuni poraz“ i da dovede u pitanje i ličnost ponovo izabranog crnogorskog predsednika: „Njegove izjave (poput izjava Nenada Čanka) imaju vrlo širok dijapazon i nijedna nije nalik drugoj. Daće on još izjava i tražiće štošta.“<sup>243</sup>

Ostale stranke DOS-a trudile su se da se u svojim javnim izjašnjanjima drže koalicione platforme o potrebi stvaranja efikasne federacije i da u svojim saopštenjima ne prelaze granicu politički korektnog govora o drugoj strani. Srpska vlada i njen premijer kao

---

240 *Politika*, 17. novembar 2000.

241 *Vidi npr: Politika*, 28. decembar 2000.

242 *Vidi npr: Politika*, 24. maj 2000.

243 *Politika*, 24. april 2001.

da su želeli da i to pitanje iskoriste za stvaranje utiska o sebi kao modernim, efikasnim, racionalnim i pragmatičnim političarima. Srpsko-crnogorske odnose prikazivali su prvenstveno kao pravni i privredni problem, upozoravajući da bi dalje cepanje države bilo suprotno evropskim procesima integracije. Naglašavali su da je jedinstvena država u interesu obe federalne jedinice i da je to formula koja bi mogla obezbediti veću pomoć međunarodne zajednice. Tako je srpski premijer Đinđić, u svojoj „milenijumskoj izjavi“ za novu 2001. godinu rekao: „Savez Srbije i Crne Gore najmanje je rizično i predstavlja međunarodno prihvatljivo rešenje. Jedino koje i jednoj i drugoj republici može da donese interesovanje stranih ulagača koji izbegavaju, kako smo videli, zemlje sukoba i rizika.“<sup>244</sup>

Nasuprot „poslovnom odnosu“, retorika DSS obilovala je emotivnim i istorijskim argumentima u korist zajedničke države, što je, takođe, podsećalo na odnos prethodnih srpskih vlasti prema SFRJ. Već u jednoj od svojih prvih izjava datih u Dnevniku RTS-a Koštunica je rekao da „imamo kuću koja se zove Jugoslavija“<sup>245</sup>, čime je potvrdio svoju usku povezanost sa tradicionalističkim i narodnjačkim nasleđem u srpskoj politici koje je u državi videlo proširenu porodicu. U skladu sa tom tradicijom je i isticanje kulturnih i istorijskih razloga za opstanak države, što je često bilo direktno suprotstavljeno stavovima srpske vlade i njenim tumačenjem zajedničkog interesa.

Tako će, samo mesec dana po dolasku na vlast, Koštunica izjaviti: „Odnosi Srbije i Crne Gore nisu stvar nijedne stranke, trenutne političke konjunktore, ekonomskih i drugih interesa: to je mnogo dublje, slojevitije, istorijsko i duhovno pitanje.“<sup>246</sup>

---

244 *Politika*, 30, 31. decembar 2000, 1. januar 2001.

245 *Politika*, 30. oktobar 2000.

246 *Politika*, 12. novembar 2000.

Državno pitanje time je prikazivano kao rezultat gotovo mističnih historijskih težnji, pa čak i još neuhvatljivijih, „prirodnih stremljenja“. Takva shvatanja dala su osnovni ton Koštuničinom predlogu za ustavno preuređenje SRJ iz januara 2001, koji je počinjao sledećim rečima: „Srbija i Crna Gora su tokom celokupne novije istorije težile državnom ujedinjenju. Stvaranje zajedničke države smatrale su prirodnim ciljem i ključnim uslovom ostvarenja svojih interesa i svoje unutrašnje i spoljne slobode.“<sup>247</sup> U daljem tekstu navedeni su razlozi koji idu u prilog očuvanja zajedničke države. Kao najvažniji istaknuti su sledeći: „Razlozi za očuvanje zajednice su duhovne i istorijske veze, jezik i tradicija, vera i kultura, čvrste rodbinske i imovinske veze...“. Tek na kraju niza pominju se privredni i razvojni interesi, koji su bili gotovo ono jedino o čemu su govorile druge stranke DOS-a. Međutim, bez obzira na to što su stranke vladajuće koalicije koristile različite retorike, pa i pristupe srpsko-crnogorskim odnosima, do bitnijih pomaka u pregovorima nije dolazilo. Državna kriza se produbljivala, savezna vlast nije bila priznavana u jednoj od dve federalne jedinice, budžet se punio samo sa srpske strane, a građani su i dalje živeli u provizorijumu, u iščekivanju rešenja državnog pitanja. Ni srpska ni crnogorska strana nisu pokazivale želju da prilagode svoje platforme i da pregovori krenu ozbiljnijim pravcem. Međusobno udaljavanje je postajalo sve drastičnije, a mediji su nastavili sa stigmatizacijom one druge strane.

Crnogorska strana držala se čvrsto stava o potrebi vraćanja suvereniteta svoje države, dok je srpska strana, ostajući na svojoj platformi, ignorisala procese dezintegracije, želeći da već gotovo rastočenu državu vrati u čvršći zajednički okvir. To je najbolje pokazano u Platformi DOS-a za preuređenje SRJ iz avgusta 2001, kojom je predsedništvo te koalicije predložilo da buduća federacija ima zajedničku spoljnu politiku, tržište, građanski zakonik i krivični postupak.

---

247 *Politika, 11. januar 2001.*



Redosled kojim je trebalo voditi pregovore, a koji je predložio predsednik Koštunica, ukazivao je na to da savezna vlast razgovore sa vladajućim krugovima u Crnoj Gori i dalje postavlja na poslednje mesto.<sup>248</sup> Uz to, njegova izjava, data tom prilikom, da se sa vlastima u Podgorici može razgovarati o svemu, ali da je „zajednička država granica ispod koje DOS neće ići“ izazvala je veoma burne reakcije većinske Crne Gore i pojačala utisak da ni nova vlast u Srbiji, kao ni ona prethodna, nije spremna da u „drugom“ vidi ravnopravnog partnera, a da zajedničku državu shvati kao rezultat saradnje, kompromisa i međusobnog poštovanja.

Iako u ovaj rad nije uključena analiza stavova i postupaka crnogorske vlasti, može se reći da su nove vlasti u Srbiji pokazale nedovoljnu racionalnost u vođenju složene države i nespремnost da prihvate realne političke činjenice koje su jasno govorile o tome da su procesi rastakanja savezne države otišli predaleko da bi druga strana bila spremna da prihvati kretanje unazad i odustane od elemenata sopstvenog suvereniteta koje je već bila ostvarila. Suštinska nespремnost da se uvidi politička realnost i da se „drugi“ shvati kao ravnopravni partner dovela je do toga da je državno pitanje ponovo rešavala međunarodna zajednica. Ustavnom poveljom koju je nametnuo Havijer Solana kao predstavnik Evropske unije suštinski su priznati gotovo svi elementi suverenosti koje je Crna Gora do tada ostvarila, pri čemu je definitivno rešavanje državnog pitanja odloženo za tri godine, što će građane ove države zadržati u provizornom stanju. Uz to, i nova vlast je pokazala spremnost da troši vreme ne nudeći realne predloge za rešenje situacije, spremna da čeka pritisak međunarodne zajednice da bi se ostvarilo nešto što je mogla i sama daleko ranije da učini.

---

248 Koštunica je predložio da Platformu prvo usvoji koalicija Zajedno za Jugoslaviju, onda Savezna vlada i Vlada Srbije, a posle toga da se razgovara sa „većinskim delom Crne Gore“. *Politika*, 4. avgust 2001.

## *Suočavanje sa prošlošću*

Jedno od najvažnijih pitanja pred kojima se našla nova vlast u Srbiji bio je odnos prema prethodnom razdoblju ratova i prema srpskoj odgovornosti u njima. Spremnost za suočavanje sa tim pitanjima određivala je meru zrelosti nove vlasti i rešenosti da se demokratski poredak postavi na suštinskom diskontinuitetu u odnosu na program koji je Srbiju i čitav prostor bivše Jugoslavije odveo u desetogodišnji rat. Upravo se zbog toga to pitanje može oceniti kao ključni pokazatelj političkih pozicija na kojima su se našle različite stranke DOS-a, jer su u postmiloševićевой Srbiji i tranzicija i demokratizacija zavisile od spremnosti političke elite da se distancira od načina mišljenja koji je Srbiju doveo do kolapsa devedesetih godina. I to ne samo zbog toga što je distanciranje od te politike bilo uslov za dobijanje strane finansijske pomoći bez koje ni tranzicija ni demokratizacija nisu bile moguće u rastočenom i siromašnom društvu, već što je ono bilo nužan uslov za mentalno odvajanje od prethodne, autoritarne političke matrice. Bez tog odvajanja, stvaranje novog društva i nove politike nije moguće. Zbog toga će odnos prema ratnim zločinima i Haškom sudu u ovom radu biti analizirani kao najvažniji test koji se našao pred novim vlastima, test koji će omogućiti odgovor na pitanje da li je Srbija smogla snage, političke zrelosti i odgovornosti da suštinski izađe iz kovitlaca nacionalizma koji je odveo u pogubni projekt. Moguć je prigovor da spremnost za suočavanje sa istinom i odnos prema Tribunalu u Hagu nisu nužno povezani. Ipak, u ovom radu oni će biti posmatrani kao deo jedne celine, jer se polazi od toga da samo međunarodni sud ima mogućnosti da prikupi dokumentaciju svih zaraćenih strana i obezbedi izrazito veliki broj svedoka iz svih bivših jugoslovenskih republika što, čak i da je bilo volje, nijedan domaći sud ne bi mogao da učini. Samim tim, veruje se da samo međunarodni sud može izneti i analizirati sve podatke neophodne za rekonstrukciju događaja i



utvrđivanje istine o svemu što se dogodilo tokom ratnih godina, pa da je zato to i najpotpuniji put za utvrđivanje odgovornosti zaraćenih strana. Dalje, proteklih godinu i po dana svedoče o tome da su samo otvorene pretnje uvođenjem novih sankcija i uskraćivanjem finansijske pomoći od strane međunarodne zajednice pokretale i pitanje odgovornosti i pitanje saradnje sa Hagom, što pokazuje nespremnost prozvanih bivših jugoslovenskih republika da same pokrenu proces suočavanja. Zbog toga se Haški sud čini nužnim i, za sada, jedinim ozbiljnim mestom, koje pokreće pitanje odgovornosti. Uz to, u ovom radu se polazi i od toga da je obaveza saradnje sa Tribunalom morala biti jasno objašnjena predstavnicima nove vlasti prilikom njihovih kontakata sa međunarodnim institucijama, pa se njihovi pokušaji da to prikriju od javnosti shvataju kao izbegavanje čitavog kompleksa pitanja odgovornosti za počinjeno u prethodnim ratovima i dovođenje u pitanje programa koji je Srbiju odveo u rat.

Zadatak koji su pred sobom imale stranke DOS-a nije bio lak. Javno mnjenje koje je trinaest godina bilo izloženo najžešćoj nacionalističkoj propagandi nije bilo sklono da prihvati činjenice o počinjenim ratnim zločinima ni da se suoči sa odgovornošću sopstvene strane. Bilo je potrebno mnogo političke zrelosti i umeća da bi se započeo proces suočavanja i da bi on doveo do postepenog procesa ozdravljenja društva. Bila je potrebna i jedinstvena politička volja da bi se taj proces pokrenuo. Međutim, do jedinstvene političke volje nije bilo jednostavno doći. Pre svega, vladajuće stranke imale su različita mišljenja o tom pitanju. Međutim, čini se da je još važnije bilo to da je u prethodnom razdoblju većina tada opozicionih stranaka imala isti nacionalni program čiji je osnovni cilj bilo stvaranje države u kojoj će živeti, kako se govorilo, ceo srpski narod. Zbog toga je početak procesa ozdravljenja zahtevao ne samo postavljanje jasne linije diskontinuiteta u odnosu na Miloševićev

režim, već i u odnosu prema sopstvenim programskim ciljevima. Ta činjenica pokazala se kao ključni problem DOS-a, problem koji je produbljavao već postojeće unutarkoalicione sukobe, ali i unosio dodatnu pometnju u već duboko frustrirano javno mnjenje.

Analiza stavova stranaka DOS-a o tom pitanju pokazuje da se, kao i po mnogim drugim pitanjima, koalicija podelila na tri dela. S jedne strane stajao je DSS, koji je na čelu sa svojim predsednikom dosledno kočio svaku mogućnost saradnje sa Tribunalom i isporučivanje onih protiv kojih su podignute optužnice. S druge strane nalazila se grupa stranaka građanske orijentacije koje su se jednako dosledno, iako nedovoljno često, izjašnjavale za neophodnost saradnje i suočavanja sa istinom o proteklim događajima. U sredini između te dve grupe nalazila se Demokratska stranka koja je o tim pitanjima davale različite, često kontroverzne izjave.

Demokratska stranka Srbije i njen predsednik samo su u nekoliko navrata govorili o odgovornosti u prethodnom razdoblju. U kratkim i veoma retkim izjavama o toj temi dominirale su dve ideje. Po prvoj, koja je bila i zvaničan stav stranke, Milošević je bio, pre svega, odgovoran pred svojim narodom kome je naneo najveća zla.<sup>249</sup>

To je bio stav koji se često mogao čuti i od predstavnika drugih stranaka. Suštinski, on je značio nepriznavanje svega onoga što se prethodnih deset godina dešavalo na prostorima bivše Jugoslavije i pokušaj svođenja Miloševićeve krivice samo na one postupke koji podležu domaćem krivičnom zakonodavstvu. Tu se nije radilo samo o demagogiji kojom bi se ojađeni narod pridobio za ideju krivičnog gonjenja smenjenog diktatora, već i o pokušaju zamene teza koji bi omogućio izbegavanje ključnog pitanja odgovornosti za ratne zločine.

---

249 *Politika*, 6. februar 2001.

Druga ideja koja je dominirala izjavama DSS bila je da se odgovornost mora podeliti, ali da najveći deo tog kolača pripada međunarodnoj zajednici. Tu ideju jasno je formulisao Vojislav Koštunica u jednom od prvih intervjua datih nemačkom listu Špigl: „Pokušaćemo da otkrijemo celu istinu a krivce da pozovemo na odgovornost. Moraćemo, međutim, da porazgovaramo i o pogrešnim odlukama međunarodne zajednice, o punoj istini o Kosovu i bombardovanju naše zemlje od strane NATO-a.“<sup>250</sup> Taj često ponavljani stav proizlazio je iz opšteg Koštuničinog odnosa prema međunarodnoj zajednici, odvlačio je pažnju sa sopstvene odgovornosti i bio opšteprihvatljiv za javno mnjenje obeleženo traumom bombardovanja.

O pitanju odgovornosti predsednik Koštunica je najduže je govorio prilikom otvaranja međunarodne konferencije o istini i pomirenju koju je u Beogradu, u maju 2001. godine, organizovao Radio B92. Tom prilikom on se složio da se pred Srbijom nalaze dva velika izazova izražena u pojmovima istina i pomirenje i založio se da se pronađu odgovori na pitanja šta se stvarno zbilo i kako ćemo dalje, polazeći od toga da je suočavanje sa njima nužno da bi se uspostavio „pristojan život na ovim prostorima“.

Način na koji je dalje govorio o tom problemu pokazuje da on sam, međutim, nije bio spreman da se sa tim pitanjima suoči. Naime, neposrednu prošlost on je objasnio kao deo „zlehude istorije“, kao „balkanski, bosanski, srpski, jugoslovenski usud“. Mističan pristup istoriji koji podrazumeva da se ona neprestano okreće u istom, zatvorenom krugu osnova je svakog autoritarnog načina mišljenja koje natprirodnim silama daje moć koja potire ulogu pojedinaca. Društvo i pojedinci u njemu su, po tom tumačenju, samo objekt nad kojim se smenjuju sudbinska, metafizička istorijska kretanja na koja se ne može uticati.

---

250 *Politika*, 14. novembar 2000.

Samim tim, nemajući zasluga, pojedinci nemaju ni odgovornosti. Taj duboko antihumanistički stav koji iz istorije isključuje čoveka istovremeno je i deo mitskog načina mišljenja jer tumači vreme kao večno vraćanje istog. Mitski shvaćeno vreme izjednačava prošlost, sadašnjost i budućnost, stvarajući utisak da su nam se događaji jednostavno desili, da su naišli na nas u svom cikličnom hodu, da smo se mi u njima, bez ikakve zasluge, „našli“: „Još sasvim nedavno smo se po zna koji put *našli* (podvukla D.S) u vrtlogu velikih unutrašnjih političkih sukoba, međunacionalnih mržnji i neprijateljstava, koje su u prethodnih pola veka prećutkivana i sakrivana, da bi se, čim su se za to stekle spoljne i unutrašnje okolnosti, starom žestinom rasplamsale.“<sup>251</sup> Uz dopuštenje da postoje spoljne i unutrašnje okolnosti, taj govor ipak sugerise da su „nas“ događaji zatekli i da, izuzev „nemale pomoći spolja“, odgovornost za to niko konkretno ne snosi. U tom ključu shvaćena je i odgovornost Slobodana Miloševića koju je, neposredno posle hapšenja bivšeg predsednika, Koštunica opisao sledećim rečima: „Odgovornost Slobodana Miloševića se ogleda uglavnom u nečinjenju i u svemu onome što je propušteno da se uradi“<sup>252</sup>, pri čemu je ostalo nejasno da li je Milošević „nečinjenjem“ propustio da spreči radnje na koje je mogao uticati ili mu se zamera što program nije doveo do kraja.

Pored osnivanja Komisije za istinu, koja do sada nije javnosti predočila svoje rezultate, Koštunica i DSS su se još u dva navrata izjasnili o pitanju odgovornosti. Prvi put prilikom otkrivanja zakopanih hladnjača punih ljudskih leševa iz kosovskog rata kada je portparol stranke izjavio da su hladnjače verodostojne i da „taj slučaj baca novo svetlo ne samo na bivše političko rukovodstvo, već i na ponašanje čelnih ljudi Vojske Jugoslavije i policije“.<sup>253</sup>

---

251 *Politika*, 19. maj 2001.

252 *Politika*, 4. april 2001.

253 *Politika*, 5. jun 2001.

Drugi put, prilikom zvanične posete Hrvatskoj, predsednici obe države dali su zajedničko saopštenje: „Slažemo se u tome da se obe zemlje i njihovi građani na najbolji mogući način mogu i moraju suočiti s punom istinom o zbivanjima iz prethodne decenije. Striktno primenjujući načelo lične odgovornosti i krivice, čime se sprečava svaki pokušaj konstruisanja kolektivne odgovornosti, odnosno krivice bilo kog naroda“.<sup>254</sup> Najozbiljniji stav o pitanju odgovornosti izgovorio je tadašnji potpredsednik stranke, Aleksandar Popović i ta njegova izjava ostala je usamljena u ukupnom izjašnjavanju stranke: „Kao država i kao narod moramo da nađemo snage da saznamo pravu istinu za protekle događaje. Mi smo ti koji to treba da obave i tu nam nikakav Hag ne može pomoći. Moramo da raščistimo stvari sami sa sobom (...). Moramo da pribegnemo tom bolnom ali jedinom pravom načinu utvrđivanja istine jer ćemo samo tako izgraditi istinski demokratsku državu.“<sup>255</sup>

Izuzev te Popovićeve izjave sva navedena izjašnjavanja o problemu odgovornosti bila su neposredno motivisana nekim konkretnim povodom – bilo da se radilo o konferenciji na kojoj se raspravljalo o toj temi, osnivanju Komisije čiji bi to zadatak bio, šokantnim prizorom masovnih grobnica u okolini Beograda ili zvaničnom susretu sa predsednikom Hrvatske. Sistematskog bavljenja tom temom, pa samim tim ni ozbiljnog otvaranja tog pitanja, nije bilo u DSS. Zbog toga je često iznošen negativan stav o Haškom sudu stvorio utisak da se ta stranka izričito protivi kritičkom preispitivanju novije prošlosti. Sud je označavan kao neobjektivan<sup>256</sup>, kontroverzan<sup>257</sup>, irelevantan politički sud<sup>258</sup> koji primenjuje selektivnu pravdu<sup>259</sup>.

---

254 *Politika*, 9. jun 2001.

255 *Politika*, 10. april 2001.

256 *Politika*, 5. januar 2001.

257 *Politika*, 27. maj 2001.

258 *Politika*, 16. januar 2001.

259 *Politika*, 1. februar 2001.

U javnosti se neprestano ponavljalo da Srbija i Jugoslavija imaju mnogo važnijih zadataka od saradnje sa tim sudom<sup>260</sup>, da on nikako nije prioritet ni vitalni politički interes<sup>261</sup>. Pitanje saradnje sa Haškim sudom predsednik je otvoreno nazvao sredstvom koje zbog finansijske pomoći može doneti bolji život građanima, negirajući da sama saradnja može biti i cilj.<sup>262</sup> Da je Hag za njega deveta rupa na svirali, kako je izjavio u svom prvom televizijskom nastupu posle 5. oktobra, predsednik Koštunica potvrdio je i tokom burne krize koju je izazvalo hapšenje Slobodana Miloševića: „Hag nije u mojim mislima zbog problema sa kojima se suočavamo na jugu Srbije, siromaštva u društvu i odnosa između dve federalne jedinice (...).

U slučaju daljih pritisaka koji mogu dovesti u pitanje donatorsku konferenciju, smatram da međunarodna zajednica mnogo više duguje nama nego mi njoj. Saradnja sa haškim tribunalom ne znači prihvatiti sve i pogaziti nacionalno dostojanstvo za nekoliko dolara.“<sup>263</sup>

Stranka se, kako je vreme prolazilo, sve više počela zalagati za usvajanje zakona kojim bi se regulisalo pitanje saradnje sa Haškim sudom uprkos elementarnoj pravnoj činjenici da se međunarodno zakonodavstvo nalazi iznad domaćeg i da ekstradicija sudu čiji su osnivač Ujedinjene nacije nije u suprotnosti sa domaćim zakonodavstvom. Pri tom se, na konferencijama za štampu DSS i njenog predsednika, sve češće počelo govoriti da saradnja sa sudom ne znači nužno i izručenje optuženih, pa da ni sam zakon tu stavku ne mora podrazumevati.<sup>264</sup> Budući da se koalicioni partner na saveznom nivou – crnogorska Socijalistička narodna partija – posle

---

260 *Izjave Vojislava Koštunice u: Politika, 15. oktobar 2000; 21. oktobar 2000; 1. februar 2000.*

261 *Politika, 14. februar 2001.*

262 *Politika, 14. februar 2001.*

263 *Politika, 4. april 2001.*

264 *Politika, 1. februar 2001; 26. mart 2001; 29. maj 2001; 27. jun 2001.*



konsultacija sa svojim lokalnim odborima izjasnio protiv usvajanja tog zakona i da, samim tim, DOS nije imao većinu koja bi taj zakon izglasala u Saveznoj skupštini, insistiranje na zakonu postajalo je vremenom direktna prepreka toj saradnji. Time je SRJ ušla u blokadu saradnje sa međunarodnim sudom koja je trajala godinu dana, sve do usvajanja zakona početkom aprila 2002. godine, kada je pod pritiskom uvođenja sankcija od strane Kongresa Sjedinjenih američkih država crnogorski partner odlučio da zakon podrži.

O tome da se radilo o dubinskom protivljenju saradnji sa tim sudom i da je pozivanje na nužnost usvajanja zakona bilo samo legalističko pokrivanje te suštine, svedoče burne reakcije te stranke prilikom izručenja Slobodana Miloševića.

U posebnom obraćanju naciji predsednik Koštunica je izjavio: „Ovo se može protumačiti kao ozbiljno ugrožavanje ustavnog poretka zemlje. (...) To je preuzeto iz arsenala Miloševićeve politike: bezakonje, ponižavajući potezi koje niko u međunarodnoj zajednici nije ni tražio. (...) Nije poštovan ni najosnovniji postupak, kao da se nekome ovde, a ne nekome spolja, žurilo da što pre ispuni ko zna kada, kako i od koga preuzetu obavezu. Ovim putem ne možemo ni u budućnost, ni u Evropu ni u svet. Bez prosperitetne i dostojanstvene države nećemo daleko stići.“<sup>265</sup> Produbljujući krizu tih dana, DSS je, iz protesta, napustio poslanički klub DOS-a u republičkoj skupštini, a njeni najistaknutiji predstavnici nastavili su da daju izjave kojima su opominjali da je ugrožen ustavni poredak zemlje<sup>266</sup>. U svojoj izjavi torinskoj Stampi, Koštunica je izjavio da se radilo o „ograničenom pokušaju državnog udara“.<sup>267</sup> Takvim ponašanjem i izjavama predstavnici DSS suštinski su nas-

---

265 *Politika*, 29. jun 2001.

266 *Dejan Mihajlov, predsednik poslaničkog kluba DSS, u: Politika*, 30. jun 2001; *Dušan Budišin, u: Politika*, 3. jul 2001.

267 *Politika*, 10. jul 2001.

tavili prethodnu, Miloševićevu politiku, koju su obeležavali prkos međunarodnoj zajednici i njenim institucijama, spremnost na rizike koji ugrožavaju stabilnost zemlje i dovode njenu ekonomiju u gotovo nerešive probleme i, na kraju, povinovanje spoljnim zahtevima pošto je propušteno vreme da se to uradi na politički zreliji i manje opasan način. Međutim, za ovaj rad je važnije napomenuti da je takvim izjavama podržavano prethodnom propagandom stvoreno uverenje da o ratnim zločinima ne treba raspravljati, pa ni postavljati pitanje o njihovom postojanju.

Iako je bilo jasno da će Haški sud postati, ne samo u očima međunarodne zajednice, pravo merilo kojim se određivala spremnost Srbije za suštinske promene, DSS se sistematski opirao saradnji sa tim sudom, pa je i njen predsednik izjavio da se u njegovom stavu ništa neće promeniti.<sup>268</sup> Time je sistematski davano na znanje, i unutrašnjem i spoljnjem javnom mnjenju, da Srbija i Jugoslavija staju u zaštitu optuženih za ratne zločine, čime se, u suštini, naknadno preuzimala kolektivna odgovornost. Potvrđivalo se da se počinjena dela i ne dovode u pitanje, što je posredno značilo da neupitan ostaje i projekt „države u kojoj će živeti svi Srbi“ koji je do njih i doveo.

S druge strane političkog spektra našla se grupa stranaka koje su od dolaska na vlast, dosledno, izlagale stav da je saradnja sa Haškim sudom neophodna. Potpuno suprotno DSS-u, te stranke isticale su da se radi o najvažnijem političkom pitanju, da Haški tribunal nije sredstvo već cilj i da je, kao takav, u najvišem nacionalnom interesu. Prvi je to jasno izgovorio Žarko Korać prilikom svoje posete Zagrebu, mesec i po dana po dolasku DOS-a na vlast: „S Hagom se mora saradivati i to je međunarodna obaveza novih vlasti. To je pitanje jedno od najvažnijih s kojim će se demokratska vlast u Beogradu suočiti. (...) Nema stvarne demokratizacije Srbije bez toga. Nije stvar samo u pritisku

---

268 *Politika*, 5. januar 2001.

Haškog suda nego je to pre svega unutrašnje pitanje same Srbije.“<sup>269</sup> Sličan stav izneo je u ime Nove demokratije Žarko Jokanović, zalažući se za utvrđivanje istine o hladnjačama: „Nacionalni i državni interesi brane se istinom, ma kakva ona bila.“<sup>270</sup>

Tih dana sličnu izjavu dala je i Nada Kolundžija, portparol Demokratske alternative: „Odgovornost pojedinaca za eventualno počinjene zločine skida odgovornost sa srpskog naroda i to je jedan od bitnih nacionalnih i državnih interesa.“<sup>271</sup> Na tim pozicijama često je bila i Demohrišćanska stranka Srbije i njen predsednik, ministar pravde u vladi Srbije, Vladan Batić: „Ne može se praviti nikakva paralela između donošenja zakona o saradnji sa haškim sudom i donatorske konferencije. To je pogrešno i vulgarno. Mi ovaj zakon moramo doneti zbog nas.“<sup>272</sup>

Te stranke su i o pitanju odgovornosti zastupale suštinski drukčije mišljenje od DSS. Tako je Korać prilikom navedene posete Zagrebu izjavio da je, i pored Haškog suda, otvoreno pitanje šta se događalo u proteklim ratovima, kao i da je cilj nove politike „utvrđivanje kriterijuma i traženje krivaca za zločine i njihovo kažnjavanje.“<sup>273</sup> I Goran Svilanović je na Izornoj skupštini Građanskog saveza Srbije opominjao da se „ne sme bacati pod tepih pitanje odgovornosti onih koji su krivi za zločin“, kao i da tu odgovornost jasno treba odvojiti od običnog sveta<sup>274</sup>.

Izražavajući nadu da će Komisija za istinu otvoriti puteve ozdravljenja društva, Dragor Hiber je podsetio i da je saradnja sa Haškim sudom potrebna ne zbog toga da bi se obezbedio novac na donator-

---

269 *Politika*, 19. novembar 2001.

270 *Politika*, 9. jun 2001.

271 *Politika*, 10. jun 2001.

272 *Politika*, 19. jun 2001.

273 *Politika*, 19. novembar 2000.

274 *Politika*, 9. april 2001.

skoj konferenciji, već i da bi se „ostvarili pravo i pravda“.<sup>275</sup> I DHSS je zaključivao na sličan način: „Zbog naše snage treba da pogledamo istini u oči i da vidimo šta su neki naši ljudi uradili.

Ako zakon ne donesemo normalno je da će međunarodna zajednica smatrati da nismo spremni da prihvatimo da je bilo zločina i da su neki naši ljudi krivi, bez obzira ko je to bio.“<sup>276</sup>

Zbog svih tih razloga te stranke su se zalagale za saradnju sa Haškim Tribunalom. Upozoravale su protivnike da nema zakonskih prepreka izručenju optuženih, jer je to, kao telo Ujedinjenih nacija, „delimično i naš sud“<sup>277</sup>; da za krivična dela počinjena nad građanima bivših jugoslovenskih republika treba da se odgovara pred međunarodnim sudom<sup>278</sup>; da domaći sudovi nisu sposobni da sude za ratne zločine jer za sve to vreme nije pokrenut nijedan sudski postupak<sup>279</sup>; da Haški sud ima primat u procesuiranju ratnih zločina<sup>280</sup>.

Stranke koje su se na taj način izjašnjavale o Haškom sudu i pitanju odgovornosti dokazivale su da postoje suštinske razlike među strankama vladajuće koalicije. Njihovo stanovište bilo je u potpunosti drukčije od onog koje je zastupao DSS, kao i u mnogo čemu drukčije od onog za koje se zalagala Demokratska stranka.

Pitanje odgovornosti za zločine povezivana su sa Haškim sudom kao institucijom iza koje stoji cela međunarodna zajednica, smatrajući da taj sud može pomoći u procesu suočavanja sa istinom, za šta domaći sudovi i javnost nisu pokazivali dovoljno zrelosti. Time je većina

---

275 *Politika*, 6. april 2001.

276 *Politika*, 19. jun 2001.

277 *Gašo Knežević, u: Politika*, 5. januar 2001.

278 *Radmila Hrustanović, u: Politika*, 2. februar 2001. *Reformisti Vojvodine, u: Politika*, 3. januar 2001.

279 *Dragor Hiber, u: Politika*, 3. jul 2001.

280 *Vladan Batić, u: Politika*, 22. mart 2001.

tih stranaka i njihovih viđenih predstavnika potvrdila kontinuitet sa antiratnim pozicijama na kojima su se nalazili tokom devedesetih godina, dok su stranke koje su kasnije nastale (DA, DHSS) pružile dokaz o političkom sazrevanju svojih lidera.

Problem je u tome što te stranke nisu dovoljno često i dovoljno jasno izlagale svoje stavove u javnosti. Sada, kad su imale i jake pozicije u vlasti i medije na raspolaganju, one nisu iskoristile šansu da raspolućenoj javnosti jasno stave na znanje da je srpski ratni program prouzrokovao desetine hiljada poginulih i stotine hiljada raseljenih ljudi, da taj program bez takvih posledica nije ni moguće sprovesti i da se takav rezultat u međunarodnom pravu tretira kao ratni zločin, zločin protiv čovečnosti, pa čak i genocid.

Te brutalne činjenice teško je izgovoriti, a još je teže s takvom politikom dobiti naredne izbore. Teško je forsirati takvu vrstu suočavanja u društvu u kome prethodni projekt nije doživeo poraz, a predstavnici intelektualne i kulturne elite koji su ga stvorili nesmetano ostaju na pozicijama autoriteta i na stranicama istih, najuticajnijih novina. Veliki je problem pokrenuti proces suočavanja kada i u samoj vladajućoj koaliciji postoje tako duboke razlike po tom pitanju i kada predsednik države, koji je stekao lični autoritet, neprestano podržava većinski deo javnog mnjenja u uverenju da zločincima ne treba suditi. Problem je senzibilirati javno mnjenje koje uprkos, na primer, svim činjenicama koje se danas znaju o Srebrenici, ne pokazuje sažaljenje prema žrtvama u kojima kao da još uvek vidi samo neprijatelja. Započinjanje tog posla veliki je politički rizik kako za sopstvene pozicije, tako možda i za samu zemlju u kojoj moć onih koji su rat vodili i dalje nije pod civilnom kontrolom. Ali, da bi Srbija izašla iz prethodnog traumatičnog kruga i da bi krenula putem demokratije i tranzicije, to pitanje je nužno pokrenuti. Stranke koje su imale prethodni moralni kapital

nisu u proteklih godinu i po dana jasno dovele u pitanje program koji je stvorio takve posledice. Navedeni citati pokazuju da se o tom pitanju najviše raspravljalo tokom juna 2001, kada je u okviru DOS-a doneta odluka o ekstradiciji Slobodana Miloševića i kada su u medije puštene informacije o hladnjačama i masovnim grobnicama koje je trebalo da pripreme javnost za isporučenje optuženih. Ni pre ni posle toga, sa retkim izuzecima, pitanje odgovornosti nije ozbiljnije pokretano, što pokazuje da se, u trenutku kada je doneta takva politička odluka, to moglo izreći i da je u delu koalicije postojala sasvim jasna svest o suštini problema.

Izvesno je da bi pokretanje tog pitanja brže dovelo do raspada labave koalicije i do rizičnog remećenja ionako nestabilne političke situacije. Ali, propuštena je prilika da se to započne u trenutku kada je DOS imao izrazitu većinu u javnosti. S protokom vremena, sa komplikovanjem unutrašnje političke situacije, neminovnim rascepom koalicije, teškim socijalnim stanjem u zemlji i mogućim budućim izborima, čini se da će pokretanje tog pitanja biti još teže. Bez njegove problematizacije ostavlja se otvoren politički prostor u koji se mogu vratiti one ideje i politički krugovi koji su i doveli do kraha. Optuženi za ratne zločine mogu ponovo postati nacionalni junaci, što može dovesti do nove identifikacije čitave nacije sa njima (tokom aprila Beograd je osvanuo oblepljen plakatima sa slikom Radovana Karadžića na kojoj je pisalo „Svaki Srbin je Radovan“). Tako se optuženi pred Haškim sudom sve više pretvaraju u žrtve, a društvo se zatvara u ideologiju koja je, posle doživljenog ratnog poraza, postala još ekstremnija nego ranije. Uz postojanje nekontrolisanih centara moći u delovima represivnog aparata ta činjenica pretvara se u stvarnu opasnost ne samo po osetljivi proces demokratizacije, već i po sam civilni poredak.

Treću poziciju prema problemu odgovornosti i Haškom sudu zauzela je Demokratska stranka. Njen predsednik Zoran Đinđić i drugi

viđeni funkcioneri možda su i češće od drugih govorili o pitanju odgovornosti, a u svojim analizama uzroka koji su do toga doveli otišli su dublje od bilo koga drugog. Istovremeno su, kada je u pitanju suđenje za počinjene zločine, svojim kontroverznim izjavama najviše doprineli pometnji koja je u javnosti zamagljivala ne samo mogućnost suočavanja sa istinom već i poziciju u kojoj se zemlja nalazila pred međunarodnom zajednicom.

Pitanje odgovornosti za počinjene zločine predsednik vlade Srbije, Zoran Đinđić, pokrenuo je već u svom prvom programskom govoru: „Pred licem pravde naći će se i oni koji su ukaljali našu zemlju i naciju vršeći zločine nad decom i ženama a krijući se iza tobožnje patriotske misije.“<sup>281</sup> Takav stav Demokratska stranka će početi češće da iznosi neposredno pred hapšenje Slobodana Miloševića i pre isticanja roka koji je postavio Kongres Sjedinjenih američkih država.<sup>282</sup> Od tada su stranka i njen lider u nekoliko navrata izneli svoj odnos prema prethodnim događajima. Tako je, početkom maja, Zoran Đinđić izjavio nešto što je bilo u dubokoj suprotnosti sa rešenjem prema kojem je počeo da teži deo političke elite i javnosti, a koje je podrazumevalo da se sva odgovornost pripiše samom Miloševiću i da se tako izbegne suočavanje sa masovnošću kojom je njegov program bio podržan.

Đinđić je tom prilikom novinarima rekao sledeće: „Naša je želja da se na suđenju Miloševiću u Srbiji obavi jedna kritička rekonstrukcija naše neposredne istorije sa svima nama kao učesnicima i delimičnim krivcima. Milošević ne treba da se kao paket izveze u Hag i da se kaže on je bio kriv jer bi to bilo isuviše lako za nas u Srbiji.“<sup>283</sup>

---

281 *Politika*, 26. januar 2001.

282 *Boris Tadić je tada na konferenciji za novinare izjavio da će svi koji su „počinili ratne zločine morati da odgovaraju“*. *Politika*, 24. mart 2001.

283 *Politika*, 7. maj 2001.

U jednoj drugoj prilici, ponovo u junu, kada su puštene informacije o hladnjačama, Đinđić je u analizi otišao i dalje, tragajući za uzrocima koji su Srbiju doveli do sloma: „Milošević nije pao sa Marsa. Pojavio se u nas, kao i Hitler u Nemačkoj, zbog slabosti društva – opozicije, Pravoslavne crkve, intelektualaca. Odgovorni smo za to što je tako dugo vladao.“<sup>284</sup> Neposredno pre Miloševićevog izručenja Boris Tadić je na konferenciji za štampu jasno rekao da je suočavanje sa ratnim zločinima koje su pojedinci činili u ime ovog naroda pitanje pripadanja civilizovanom svetu, dok je lider stranke, posle hapšenja, u zvaničnom obraćanju javnosti rekao i sledeće: „Pre ravno 12 godina, na isti ovaj dan, na jedan od najvećih srpskih praznika, Vidovdan, Slobodan Milošević je pozvao naš narod da ostvaruje ono što je nazvao idealima nebeske Srbije. To je dovelo do 12 godina ratova, katastrofa i propadanja naše zemlje. Vlada Srbije obavezala se danas da sprovodi ideale zemaljske Srbije, ne toliko zbog nas i naših roditelja, već zbog naše dece.“<sup>285</sup> Navedeni citati pokazuju da su Demokratska stranka i njen predsednik bili svesni ne samo značaja pitanja odgovornosti, već i postavljanja pitanja uzroka krize devedesetih. Kratka Đinđićeva analiza ukazuje na to da je on uviđao društvene i istorijske razloge koji su do toga doveli i da mu je bilo jasno da su koreni krize duboki. Međutim, u političkim izjavama koje su davali o Haškom sudu, predstavnici te stranke pokazivali su izrazitu nedoslednost.

U početku, stranka je forsirala stav da Milošević treba da odgovara pred domaćim sudovima i to za zloupotrebu položaja i finansijske mahinacije, kako je na kraju i stajalo u optužnici po kojoj je Milošević u martu uhapšen.

Tako je Đinđić, u funkciji mandatar za sastav vlade, najavio i sledeće: „Već sada ima dovoljno osnova da se on (Slobodan Milošević

---

284 *Politika*, 5. jun 2001.

285 *Politika*, 29. jun 2001.



- prim. D.S) pozove na saslušanje i ispita o mahinacijama u vezi sa njegovom kućom i novcem. Milošević treba da pokaže ono što zaista i jeste - sitan kriminalac kojem je istorija dala priliku da učini velika nedela.<sup>286</sup> Ideja po kojoj je Miloševićev preostali ugled u javnosti trebalo okaljati pričom o njegovim pljačkama bila je dobro primljena u najčitanijoj štampi u kojoj su, pa i na prvim stranicama Politike, tih meseci danima izlazili senzacionalistički tekstovi o njegovim kućama i računima u stranim bankama. Ideja je bila da se on kao kriminalac obruka, s pretpostavkom da će tako lakše biti pokrenuta pitanja odgovornosti. Tu „lukavost“ je jednom prilikom otvoreno objasnio i sam Đinđić: „Možda može da se objasni zašto je započeo jedan rat i u to bi neki verovali a neki ne. Međutim, niko ne može objasniti zašto on poseduje kuću u vrednosti od 70 miliona šilinga a imao je mesečnu platu od 1500 šilinga. Treba najpre početi sa tim stvarima koje su na ovaj način evidentne, a potom videti kuda ćemo stići.“<sup>287</sup> Radilo se, dakle, kako i sam predsednik DS kaže, o demagoškoj formuli po kojoj je trebalo pridobiti izmučeni i osiromašeni narod jeftinom pričom o bogaćenju bivšeg diktatora. Zbog toga „lukavstva“ propušteni su prvi meseci DOS-ove vlasti za pokretanje pitanja odgovornosti i ozbiljnog postavljanja pitanja suđenja za ratne zločine.

Jedan od dodatnih razloga bila je strepnja većine stranačkih vođa da bi suđenje u inostranstvu učinilo Miloševića herojem, jer bi se ksenofobično javno mnjenje automatski okrenulo na stranu bivšeg predsednika.

Takve stavove izražavala je Demokratska stranka („Milošević ne sme da bude predstavljen kao žrtva međunarodne politike, čime bi mogao da stekne simpatije“<sup>288</sup>), ali i one stranke koje su o Haškom

---

286 *Politika*, 28. decembar 2001.

287 Đinđić u intervjuu austrijskom listu *Profil*, u: *Politika*, 19. decembar 2000.

288 *Politika*, 28. decembar 2000.

suđu imale daleko doslednije stavove. Tako je Goran Svilanović izjavio da „ne želimo da se našoj zemlji dogodi ono što se dogodilo nekim drugim zemljama, da osuđene za ratne zločine smatraju mučenicima i herojima“.<sup>289</sup> Te ideje otkrivaju jedan zanimljiv sloj u političkom razmišljanju lidera DOS-a. Naime, stiče se utisak da su oni sami i dalje bili impresionirani Miloševićem i da su se najviše bavili pitanjem kako da umanje njegov autoritet za koji nije izvesno da je u narodu u to vreme uopšte postojao. Dalje, oni su više vremena potrošili na sitna „lukavstva“ nego što su se posvetili tome da jasno objasne problem ratnih zločina i obaveza koje je zemlja imala prema Haškom sudu, čime je još jednom propuštena prilika da se javnosti predstave činjenice. Da se to učinilo na otvoren i dosledan način, ne bi bilo potrebno strahovati da će Milošević, niti bilo koji optuženik za ratne zločine, ikada ponovo postati heroj. Ta prilika je propuštena, pa je samim tim i mogućnost povratka „heroja“ ostala otvorena.

Pored toga, Demokratska stranka se, kao i ostatak DOS-a<sup>290</sup>, sve vreme zalagala da suđenje Slobodanu Miloševiću bude pred domaćim sudovima. Čelnici stranke neprestano su davali takve izjave<sup>291</sup>, pa i u onim prilikama kada je bilo izvesno da je saradnja sa sudom u Hagu neminovna.

Ukoliko ostavimo po strani pitanje da li bi suđenje na domaćim sudovima bilo delotvornije za proces suočavanja, ostaje pitanje kako je moguće da je Demokratska stranka koristila svoj autoritet da bi ubeđivala javnost da isporučivanje optuženih neće biti nužno.

---

289 *Politika*, 7. februar 2001.

290 *Vidi izjave GSS u: Politika*, 20. oktobar 2000; 7. februar 2000; 6. april 2001. *SDU u: Politika*, 19. maj 2001; *Nova demokratija u: Politika*, 4. April 2001; *DHSS u: Politika*, 6. mart 2001.

291 *Politika*, 19. decembar 2000; 28. decembar 2000; 25. januar 2001; 27. januar 2001; 5. februar 2001; 15. februar 2001; 7. mart 2001; 12. mart 2001; 13. mart 2001; 4. jun 2001.

Pri tom je i sama često učestvovala u jačanju legalističkog argumenta da bi isporučivanje bilo suprotno ustavu<sup>292</sup>, iako su se stručnjaci složili da je međunarodno zakonodavstvo starije od domaćeg. Takvo ponašanje svedoči o neodgovornosti jedne od najvećih stranaka koalicije kojoj je pripao i najveći deo vlasti u Srbiji, jer je izvesno da je njenom predsedniku više puta jasno i decidirano rečeno da je saradnja sa Hagom međunarodna obaveza zemlje čije će nepoštovanje povlačiti za sobom ozbiljne posledice. Ali, takvo ponašanje svedoči i o tome da je čelnicima stranke bilo važnije da ne povrede javno mnjenje i da u sve žešćem sukobu sa nacionalističkom DSS, ponovo, kao u Miloševićovo vreme, ne ponesu krst izdaje. Time su pokazali da nisu izašli iz zatvorenog kruga, jer su se u odnosu prema DSS postavili na isti način kao i nekada prema Miloševiću. Umesto da skupe snage da se postave kao suštinska alternativa nacionalizmu oni su, kao najveća stranka, preuzeli i najveću odgovornost sa zbunjivanje javnosti i podržavanje opšte nespremnosti za suočavanje sa nedavnom prošlošću.

Tome je dodatno doprinio i argument koji je ta stranka koristila češće od drugih u onim prilikama kada je javnosti saopštavala da je isporučenje optuženih, ipak, neophodno. U tim situacijama funkcioneri stranke su često navodili da je saradnja neophodna zbog finansijske pomoći iz inostranstva koje neće biti ukoliko se međunarodne obaveze ne ispune, pa se tako pitanje odgovornosti svodilo na ekonomsko pitanje.

Pored raznih prethodnih prilika u kojima je taj razlog naveden kao najvažniji<sup>293</sup>, istakao ga je i sam Đinđić u zvaničnom saopštenju Vlade Srbije dan posle Miloševićevog isporučenja. Tada je naveo da je najvažniji motiv isporučenja bilo „održavanje donatorske kon-

---

292 *Politika*, 19. decembar 2000; 28. decembar 2000; 8. april 2001; 1. jun 2001.

293 *Politika*, 4. jun 2001; 9. jun 2001; 23. jun 2001.

ferencije, reprogramiranje dugova, stand-by aranžmana i obezbeđivanja mesta Jugoslavije u Međunarodnom monetarnom fondu<sup>294</sup>. Takvim izjavama je bagatelizovana suština pitanja odgovornosti i poništavano sve ono što su čelnici stranke i sami izjavljivali o potrebi suočavanja sa prethodnim razdobljem i uzrocima koji su do njega doveli, čime je sama stranka poništavala značaj izjava koje je davala. Sama stranka stavljala se u poziciju u koju se često dovodila srpska elita i u mnogim prethodnim istorijskim situacijama: u strahu od suda javnosti ona je pribegavala dodvoravanju i ublažavanju sopstvenih emancipatorskih težnji, čime se vremenom gubi potencijal nužan da bi elita mogla uspešno predvoditi društvo, posebno društvo koje se nalazi pred najvećim reformama u svojoj istoriji. To je istorijski problem srpske elite koja je često merila između potrebe za modernizacijom i pretpostavljene društvene spremnosti za nju, čime je propuštana prilika da se odgovori na izazove modernog društva i politike.

Međutim, situacija u kojoj se danas Srbija nalazi i ponašanje Demokratske stranke imaju izvesne posebnosti u toj dugoj tradiciji. Ta stranka i njen predsednik postali su poslednjih godinu i po dana simboli reformi i tranzicije. Oni su se otvoreno izjašnjavali protiv snažnih struja u društvu, pa i samom DOS-u, koje se suprotstavljaju suštinskoj transformaciji društva.

Dosledno su se zalagali za modernizovanu, evropsku Srbiju iako su mogli pretpostaviti da bi i to moglo biti pitanje koje će im pre doneti otpor nego podršku glasača. Takve izjave, uz niz usvojenih sistemskih zakona i ukupan imidž srpske vlade, stvorili su, jasnije nego ikada pre, snažno reformsko krilo (uz sve učinjene propuste ili još nepokrenuta pitanja) koje deluje odlučno u svojoj nameri da ovu priliku iskoristi za korenite promene.

---

294 *Politika*, 29. jun 2001.

Međutim, i sada, kao i mnogo puta ranije u srpskoj istoriji, liberalna i reformska struja kao da zastaje pred nacionalnim pitanjem, nemajući snage da i njega čita u novom modernizacijskom ključu, da i njega reformiše. Oklevajući da jasno postavi pitanje nacionalnog programa koji je doveo Srbiju do njenog najdubljeg pada, taj deo reformski opredeljene elite ostavlja prostor da se ponovo kolektivna, nacionalna sloboda stavi iznad svih drugih ideala modernog i demokratskog društva, odnosno da druge ideale sublimira, predstavljajući ih kao one koji se mogu ostvarivati posle rešenja ključnog, nacionalnog pitanja. Strepeći od političkog rizika koji bi modernizacija pristupa nacionalnom pitanju potencijalno nosila u sebi, reformski deo elite sam sebi postavlja zamku, jer se psihološka spremnost društva za tranziciju lako troši (posebno u sve težim uslovima života), a energija se može ponovo, kao krajem osamdesetih godina, preusmeriti na nacionalno pitanje kao ono koje prethodi svim drugim pitanjima. Takva zamena cilja dogodila se više puta u srpskoj istoriji (bilo iz unutrašnjih, bilo iz spoljašnjih razloga), ali je problem što je svako vraćanje rešavanju nacionalnog pitanja bilo još anahronije i besperspektivnije od prethodnog. Samim tim je i cena bila viša, a put do razvijene i stabilne pravne demokratske države sve nedostupniji. Tačno je da je deo današnje vladajuće političke elite uspeo u mnogo čemu da nametne novi politički stil i da odlučno pokrene ključna pitanja razvoja, čime je napravljen jasan diskontinuitet u odnosu na prethodnu vlast. Time je jasno označen njen alternativni identitet, kako u odnosu na prethodni poredak, tako i na one delove vladajuće koalicije koji nisu suštinski napustili prethodnu matricu. Ali, otvaranje traumatičnog kruga nacionalizma još nije suštinski započeto. Deo stranaka DOS-a to i ne uzima za svoj programski zadatak, dok onaj drugi deo nema snage da to sam učini. Time se vlastiti reformski kurs dovodi u opasnost, a pitanje izlaska Srbije iz egzistencijalne krize ostaje i dalje otvoreno.

*Republika, jun 2002.*

ČETVRTI DEO  
**ISTORIJSKE CRTICE**



## U SPIRALI ZLOČINA. SLUČAJ BALKANSKIH RATOVA

„Dan velikog obračuna“, „ostvarenje zavetne misli“, „osveta Kosova“, „nastavak borbe za krst časni i slobodu slavnu“, „najpopularniji ratovi u srpskoj istoriji“... To su neki od načina na koje su Balkanski ratovi opisivani u istorijskim izvorima i u kasnijoj historiografskoj literaturi o njima. Slavljeni su, bar u Srbiji, kao revanš za poraz u Kosovskoj bici, ispravljanje tada nanete nepravde, vraćeni dug knezu Lazaru... Razumevani su kao ostvarenje istorijskog prava, pa su tako ušli i u današnju argumentaciju Srbije u diskusijama o nezavisnosti Kosova.

Podsetimo se, prvo, šta se tada dogodilo. Prvi balkanski rat počeo je u oktobru 1912. godine i u njemu su se sukobile vojske Srbije, Grčke, Bugarske i Crne Gore s turskom vojskom. Cilj toga rata bilo je rešenje nasleđa Osmanskog carstva na Balkanu. Pošto se ambiciozne mlade nacionalne države nisu mogle dogovoriti o podeli etnički izmešanog prostora, došlo je, samo nekoliko meseci po završetku prvog rata, do izbijanja drugog. U njemu su se drukčije promešale karte, saveznici i protivnici iz prvog rata zamenili su mesta. Tada, u leto 1913. godine, na jednoj strani su bile Turska, Srbija, Crna Gora, Grčka i Rumunija, a na suprotnoj – Bugarska. Rat je završen porazom Bugarske i novom preraspodelom ranije osvojenih teritorija.

Najveći problem među saveznicima bila je „podela plena“. Srbija i Bugarska su se teškom mukom, posle višegodišnjih „crtanja mapa“, početkom 1912. godine dogovorile o budućoj graničnoj liniji koja je trebalo dijagonalno da podeli Makedoniju od Krive Palanke do Ohrida. Oblasti severno od te linije trebalo je da pripadnu Srbiji, dok je južni deo bio namenjen Bugarskoj. Između te dve oblasti ostala je „sporna zona“ o kojoj se nije mogao postići dogovor. Da pregovori ne bi propali, obe države su prihvatile da se posle rata



ruski car pozove kao arbitar i da on odredi kome sporni prostor treba da pripadne. Time su same sebi ograničile suverenost i umešale velike sile u svoje odnose, dajući im ulogu sudije u međusobnim sukobima oko „međa“.

U isto vreme, tokom pregovora vođenih o sklapanju Balkanskog saveza, Bugarska i Grčka nisu ni uspele da dođu do savezničkog ugovora. One su imale pretenzije na iste prostore Makedonije i Trakije, naročito na Solun. To je, već u startu, značilo da će njihovo razgraničenje posle rata biti prepušteno međusobnoj otimačini ili, ponovo, presudi velikih sila. Dogodilo se i jedno i drugo.

Balkanski ratovi koji su stali u vreme kraće od godine dana ostavili su strahovite posledice po najveći broj balkanskih naroda. Turska je te ratove doživela kao jednu od najvećih trauma svoje moderne istorije, gubitak svojih najzapadnijih i najrazvijenijih evropskih provincija. To je trauma koja se u historiografiji i u udžbenicima istorije u Turskoj prećutkuje, ali koja je bila važan „kvasac“ modernog nacionalizma u toj zemlji.

U bugarskom slučaju, trauma je još mnogo dublja. Ti događaji doživljeni su, a i do danas interpretirani, kao podela „bugarskog nacionalnog bića“, kao izdaja saveznika, na prvom mestu Srbije, koja je, po tom viđenju otela polovinu „bugarske teritorije“ i prepолоvila bugarski narod (u koji se računaju i Makedonci). Bio je to izvor trajnog nezadovoljstva i nacionalne frustracije koji su Bugarsku, u pokušajima da promeni nastalo stanje, i u Prvom i u Drugom svetskom ratu, suprotstavili većini njenih balkanskih suseda i stavili je u tabor poraženih. Trauma se time samo još više produbila.

Albancima su Balkanski ratovi doneli izuzetno veliku promenu. Stvorena je nezavisna država Albanija, ali je teritorija Kosova, posle



uspešnih ofanziva srpske vojske i odluka mirovne konferencije velikih sila, pripala Srbiji. Ta okolnost stvorila je duboku frustraciju u albanskom nacionalnom pokretu, pa se i danas, u udžbenicima istorije i na Kosovu i u Albaniji, predstavlja da je, kako piše, nepravednom odlukom velikih sila, albanski narod 1913. godine pocepan na dva dela. Bio je to temelj težnji albanskog naroda za otepljenjem od Srbije i ujedinjenjem s matičnom državom tokom 20. veka, što je neprestano opterećivalo i pogoršavalo odnose dva naroda.

U istorijskom pamćenju u Makedoniji, balkanski ratovi imaju posebno malignu ulogu. Shvataju se kao najbolji dokaz gramzivosti svih susednih naroda čiji su „nacionalni interesi“, svi do jednog, bili razvijani na račun makedonske teritorije. Drugi rat je i izbio zbog neslaganja oko razgraničenja na toj teritoriji, a sve se završilo podelom Vardarske, Pirinske i Egejske Makedonije između Srbije, Bugarske i Grčke, pa je ideja o objedinjavanju tih oblasti postala osnova makedonskog velikodržavnog sna tokom 20. veka.

Ukratko, Balkanski ratovi stvorili su nacionalnu frustraciju gotovo kod svih naroda koji su u njima učestvovali. Svakome je ostao makar mali deo neostvarenih želja, što je kod svih ojačalo velikodržavne pretenzije. Na njima su se, tokom čitavog 20. veka, zasnivali separatistički i iredentistički pokreti, što je bio jedan od bitnih faktora nestabilnosti regiona. Čak i one države koje su se smatrale dobitnicima, kao što su bile Srbija, Grčka i Crna Gora, ostale su nezadovoljne, jer njihove maksimalne želje nisu bile ostvarene. Zbog toga je u njima održavan utisak „neobavljenog posla“, što je značilo stalno podgrevanje ideje o neophodnosti novih konflikta.

Istovremeno, Balkanski ratovi su produbili konflikte umešanih država s velikim silama. Sve nacionalne elite optužile su vodeće države Evrope za zavereničko delovanje „baš protiv nas“. One su bile krive

što „nismo dobili više“, što su „oni drugi dobili ono što je naše“, što „naš narod još nije oslobođen“. Takvo razumevanje uloge velikih sila i svog odnosa s njima vodilo je te narode u dalje nesporazume sa svetom, pa su se njihove elite, u pokušajima međunarodne komunikacije, ponašale nezgrapno, arogantno i nerazumno. Time su nacionalne frustracije bivale još dublje. „Svet“ je bio kriv za sve, a mali balkanski narodi odvajali su se od koncepta odgovornosti, čime se racionalno suočavanje s realnošću ostavljalo za neka druga vremena. Većiti krivac je bio pronađen u velikim silama, a „srdita nemoć“ postala je najčešći oblik ponašanja nacionalnih elita balkanskih država, posebno u čestim svetskim i regionalnim krizama koje je doneo 20. vek.

To bolno iskustvo koje su imali balkanski narodi pokazalo je da državnim granicama koje je rat postavio niko nije bio zadovoljan. Budući da su sve države u ratove krenule s idejom pribavljanja što veće teritorije, svako proširenje nužno se razumelo kao nedovoljno i bilo je daleko od snova o velikoj državi. Posebno je ta realnost bila daleka od izmaštanih državnih granica koje su bile zasnovane na konceptu „istorijskog prava“. Svaka je, naime, balkanska nacija vezivala svoj nacionalni san za neki trenutak u prošlosti, uglavnom u srednjem veku, za trenutak kad su njihove države dostigle svoju maksimalnu veličinu. Za nerealnošću tog koncepta nije zaostajao ni onaj koji se pozivao na „etničko načelo“, jer, na etnički izmešanom Balkanu, pogotovo u situaciji kada sve nacije još nisu bile u punoj meri formirane, nije bilo moguće povući liniju koja bi svakog zadovoljila i koja kasnije ne bi izazvala nezadovoljstvo i iredentizam.

Zato je svaki balkanski rat vodio u novi rat, svaka podela u novu podelu. To nije bila posledica zle sudbine ili nekog čudnog i iracionalnog usuda koji vodi „balkanizaciji“, odnosno udrobljavanju prostora. Radi se o potpuno logičnoj i jedinoj mogućoj posledici pokušaja stvaranja etničkih država na etnički mešovitom tlu. Takav program

nužno vodi neprestanom cepanju prostora jer se „etnička čistota“ ne može postići. Sve dok je takva logika na snazi, a državni programi usklađeni s njom (što je u Srbiji još uvek aktuelno, i u programu otcepljenja Republike Srpske od Bosne, i u slučaju pokušaja podele Kosova), usitnjavanje prostora će se nastaviti, pa će, umesto da, u skladu sa snom, bude sve veća, država biti sve manja. Time ćemo dobiti dva moguća rezultata: ili će se povećati broj iredentističkih pokreta ili će se, što je poslednjih decenija bio srpski slučaj, povećati broj izbeglica u matičnoj državi.

Iz Balkanskih ratova se, takođe, mnogo toga može naučiti o tipu sukoba koji se reprodukuju na tom području. Naime, iz ideje stvaranja etnički čistih država mogu da proisteknu jedino etnička čišćenja i masovni zločini. Oni nisu slučajan proizvod rata, niti posledica ratnih dejstava. Oni su suština ove vrste ratova, oni su njihov najvažniji deo, jedini mogući proizvod ideologije stvaranja nacionalnih država na Balkanu. Ni u ovom slučaju ne radi se o „prirodi naroda“, njihovoj urođenoj surovosti ili „genetskoj genocidnosti“. Radi se, ponovo, o nužnom proizvodu nacionalističke ideologije. Kako je 20. vek proticao, tako su ciljevi stvaranja velikih država sve više potiskivani na račun ideje o stvaranju čistih država. Etnička i verska čistota države postala je opsesivni cilj, koji je u sebi, kao svoj najvažniji deo, sadržao nestanak onih „drugih“, naroda s kojima delimo prostor. Vremenom su samo mašta i razvoj tehnologije te zločine učinile raznovrsnim. Ali bilo da se radilo o bacanju leševa u jame, ili da je rešenje nalaženo u njihovom pohranjivanju u hladnjače, suština je ostala nepromenjena.

Balkanski ratovi doneli su masovne zločine nad civilima koji su šokirali tadašnji svet. Bio je, to istovremeno, i jedan od prvih medijski praćenih ratova, jer su, posle Burskog rata u Južnoj Africi, novinari prvi put išli s vojskama i izveštavali o stanju na frontovima.

Izveštaji o masovnim zločinima nad civilima brzo su stigli u svet. Pratili su ih i izveštaji diplomatskih predstavnika zapadnih zemalja koji se danas nalaze u arhivima i mogu se pročitati. Kao reakciju na te vesti, Karnegijeva fondacija poslala je posebnu komisiju koja je ispitivala zločine i čiji je izveštaj objavljen na više stotina strana. Izveštavanje o Balkanskim ratovima potvrdilo je svetu predstavu o „divljim Balkancima“. Tačno je da je ta slika bila cinična, u tom smislu, što je, kako je to napisala Marija Todorova, svet samo godinu dana kasnije proizveo do tada nezamislivu klanicu u rovovima Prvog svetskog rata. To jeste tačno, ali problem je u tome što je tip zločina na Balkanu bio drugačiji, što po svom karakteru nije bio uporediv s onim što se dogodilo u Evropi nešto kasnije, ma koliko da je to bilo surovo i krvavo.

Prvi cilj balkanskih vojski bio je da se prošire granice nacionalnih država na račun Turske i da zajedno sa starom carevinom s Balkana ode i muslimansko stanovništvo. Bio je to već deo prethodnih iskustava. Naime, posle Velike istočne krize, kada se Srbija teritorijalno značajno proširila na jugu, te prostore napustilo je oko 70.000 muslimana, među kojima je bilo najviše Albanaca. Bila je to i odmazda za odnos prema hrišćanima u Osmanskom carstvu. Time je, kako u svojoj knjizi *Istorija Srbije od 19. do 21. veka* kaže Holm Zundhauzen, počeo đavolski krug uzajamnih proganjanja koji će označiti srpsko-albanske odnose u sledećem veku. Ti Albanci većinom su naselili teritoriju Kosova, gde su se svetili lokalnim Srbima zbog proterivanja iz oblasti koje su pripale Srbiji. Godine 1913, u novoj spirali zločina, to će se okrenuti protiv njih.

Dodatni problem bio je u tome što do iseljavanja stanovništva nije moglo doći spontano, niti su civili mogli tek tako krenuti za vojskom koja se u haosu povlačila. Radilo se pretežno o poljoprivrednom stanovništvu koje ne napušta lako svoju zemlju i stoku, stanovništvu

koje nije lako pokretno. Otići sa zemlje značilo je izgubiti sve, tako da odluka o masovnom odlasku nije mogla biti zaista dobrovoljna. Bilo je potrebno naterati stanovništvo u izbeglištvo, a to se činilo sredstvima nama veoma poznatim iz kasnijih etničkih sukoba u bivšoj Jugoslaviji. Najčešće su vojničke čete upadale u sela i palile kuće. Karnegijeva komisija utvrdila je da je 80 odsto muslimanskih sela na teritorijama na kojima su nastupale vojske hrišćanskih zemalja bilo zapaljeno. Zabeleženi su i slučajevi u kojima su vojske ulazile u naselja, odvajale muškarce od žena i dece, pa ubijale, redom, samo jednu od tih grupa, ili obe. Često su zločine činili udruženi vojnici savezničkih balkanskih država. Posebno je zabeležen slučaj u Strumici, gde su jedan srpski major i trojica bugarskih oficira išli od kuće do kuće s jednim svedokom koji je potvrđivao „krivicu“ budućih žrtava. Računa se da je na taj način ubijeno između tri i četiri hiljade ljudi u širem regionu Strumice. Posle toga, sudeći po Karnegijevoj komisiji, bugarskim oficirima bilo je suđeno, dok je srpski major prošao nekažnjeno.

Posle te prve faze u kojoj su balkanski saveznici rešavali probleme osmanskog nasleđa, došlo je, ponovo sasvim logično, do međusobnih sukoba i međusobnih proterivanja. U zamišljenim etničkim državama nisu se mogli naći pripadnici drugih naroda, pa je počelo, s istim žarom i istim metodama, isterivanje hrišćanskog stanovništva. Mnogo je zabeleženih zločina u kojima su učestvovali „svi protiv svih“. Jedan od najpoznatijih je masakr koji su nad grčkim stanovništvom mesta Doksat izvršile savezničke bugarske trupe. U mestu od 270 kuća ostalo ih je samo 30, dok je oko 600 stanovnika ubijeno.

Bilans Balkanskih ratova u Srbiji mogao bi se ovako svesti: računa se da je iz srpske vojske izbačeno oko 158.000 vojnika. Potrošeno je oko 370 miliona dinara za 10 meseci rata, što je bilo trostruko više od državnog budžeta za 1912. godinu. To je značilo novo zadu-

živanje srpske države, ali i njeno novo zaostajanje, jer je novac, ponovo, umesto u školstvo, zdravstvo, saobraćaj ili infrastrukturu uložen u rat. Uz to, oko milion vojnika je godinu dana bilo pod oružjem, što je, u poljoprivrednoj zemlji, značilo gotovo potpuni zastoj svake privredne delatnosti. Bez muške radne snage, primitivno obrađivana zemlja nije mogla te godine biti obrađena. Srbija je svoju državnu teritoriju povećala za 81 odsto i dobila je oko 1,3-1,4 miliona novih stanovnika. Od tog stanovništva tri četvrtine govorilo je albanski. Posle žestokih okršaja, računa se da je oko 20.000 Albanaca izgubilo život, a da je izbeglo ukupno 60.000 pripadnika muslimanske vere.

Odnosi između srpskog i albanskog stanovništva bili su trajno narušeni, a poverenje nikada kasnije nije uspostavljeno. Istorijsko pamćenje bilo je, zbog toga, važan faktor u sukobima na Kosovu 90-ih godina. Tadašnje nasilje treba posmatrati kao deo spirale mržnje na tom prostoru. I ponovo: to nije endemska mržnja, ona je istorijska. Nacionalizmi su hranili ratove, a ratovi nacionalizme. Podržavajući svoje istorijske mitove, nacionalne elite održavale su mržnju u „stalno gorućem stanju“, jer im je ona obezbeđivala uspešnije vladanje u siromašnim i nejakim društvima. Malo je učinjeno da se stekne poverenje, da se formira moderna politika koja bi Srbima i Albancima omogućila uspostavljanje novog tipa odnosa, izmaknutog iz spirale koja ih je vukla u „konačni rat“.

Bio je to samo deo bilansa „najpopularnijeg rata“ u srpskoj istoriji. Izuzev isterivanja Turske sa većeg dela njenih balkanskih poseda, nijedno pitanje budućeg uređenja tog prostora nije rešeno, dok su mnoga novootvorena obrazovala temelj budućih sukoba. Ratovi koji su sledili delovali su kao fatalnost. A bili su, zapravo, samo logični. Oni zakonomerno proizlaze iz nacionalističkih ideologija. Jedan rat proizvodio je drugi, jer se cilj nije mogao postići. Usitnja-

vanje teritorija vodilo je daljem usitnjavanju. Zločin je vodio u novi zločin. To je jedina moguća posledica određenog tipa nacionalnih programa, koji su još u velikoj meri, i posle svih poraza, živi i u dobrom zdravlju. I sve dok svest o potrebi širih integracija, zasnovanih na ekonomskim interesima, ne nadvlada nacionalne opsesije, terapije neće biti. Sve dok politika ne počne da se zasniva na sasvim izmenjenom sistemu vrednosti, u kome će život i prava pojedinaca, kao i razvoj društva i privrede, biti prioritetni ciljevi, ta društva gušiće se uvučena u vir nerazvijenosti i konflikata. A taj vir, kao što je poznato, vuče ih na samo dno.

*Helsinška povelja, mart-april 2009.*

## **KRAJ NACIONALNE AROGANCIJE**

Poslednjih nedelja, posebno od dana kada je Marti Ahtisari predstavio svoj plan, mogli smo čuti najneverovatnije izjave srpskih zvaničnika o budućem statusu Kosova. Ma kako „maštovite“ ili „preteće“ one bile, zajedničko im je jedno: sročene su da bi pripremile javnost u Srbiji na neprihvatanje odluke međunarodne zajednice. I, ponovo, kao i svih prethodnih godina, u svim tim izjavama reč je bila samo o imaginarnom Kosovu. Niko (osim poslanika koalicije oko LDP na skupštinskom zasedanju na kome je usvojena Rezolucija o Kosovu) nije govorio o konkretnim političkim pitanjima koja bi se postavila u slučaju već potpuno neverovatne pretpostavke da Kosovo ostane u Srbiji. Niko ni reči nije rekao o tome kako bi, recimo, srpska vojska i policija ušle na Kosovo, jer samo prisustvo organa prisile znači stvarni suverenitet u ključu razumevanja nacionalnih država. Niko nije govorio o tome kako bi građani Kosova glasali na budućim zamišljenim izborima za Skupštinu Republike Srbije i kako bi srbijska elita prihvatila albanske poslanike, pa i ministre u svojim



budućim vladama. Kakav bi to bio školski sistem, kako bi se predavala Kosovska bitka, a kako Balkanski ratovi? Da li u duhu „jedne istine“, „naše istine“, kako bi to rekle naše današnje prosvetne vlasti? Svih ovih godina od kada je Kosovo suštinski odvojeno od Srbije nisam uspjela da čujem razrade takvih konkretnih pitanja, jer niko, u stvari, nikada nije ni pomenuo stanovništvo Kosova. Ono o čemu se govori u tolikim govorima jeste samo „Kosovo“, neko u stvarnosti nepostojeće Kosovo – Kosovo bez ljudi.

Mislim da je, u suštini, Srbija Kosovo izgubila upravo na tom pitanju. Kosovo za političke i intelektualne elite u Srbiji nikada nije podrazumevalo njegove stanovnike, već samo teritoriju, imaginarnu teritoriju istrgnutu iz vremena, iz realnosti. Kao neko polje, bez ljudi, u 1389. godini! Zbog toga mi se čini izlišnom rasprava o tome da li će Kosovo biti izgubljeno 2007. godine ili se to već dogodilo 1999. godine. Kada se uzmu u obzir svi relevantni podaci, mislim da se to dogodilo 1912. godine, onog istog trenutka kada je, pet vekova posle čuvene bitke, ta oblast pripojena srpskoj državi.

O čemu se zapravo radi? Odmah po početku Prvog balkanskog rata 1912. godine, srpska vojska je vrlo brzo ušla na teritoriju Kosova i ta oblast je, posle potpisivanja mira (zajedno sa Sandžakom i Makedonijom) pripojena srpskoj državi. Novine su tada bile prepune patriotskih uskliku, govoreno je da je osvećeno Kosovo, da je ostvareno Lazarevo obećanje, da je obnovljena srpska srednjovekovna država, da je ostvarena zavetna misao... Patriotizmu u tom trenutku niko nije odoleo, čak ni večito cinični Jovan Skerlić. I sve je bilo svečano i patriotski, dok se nije postavilo pitanje kakav će se oblik vlasti uspostaviti u toj oblasti, dakle, pitanje slično onom na koje ni danas nema odgovora. Pokrenuta je tada u Narodnoj skupštini veoma zanimljiva rasprava na koju danas treba da se vratimo ako želimo da suštinski razmišljamo o veoma teškom pitanju: kako je Srbija za manje od

veka uspela da izgubi jedan deo svoje teritorije, i to baš onaj za koji njeni najviši predstavnici tvrde da je svetinja?

Te 1913. godine, na ovo pitanje formulisan je odgovor koji je glasio „uređenje novih krajeva“. Vladajuća stranka Nikole Pašića smatrala je da u novopripojenim oblastima treba uvesti poseban, vojno-policijski režim. U skupštinskoj i javnoj raspravi predstavnici vlasti navodili su da stanovnici tih krajeva nisu dovoljno kulturni, da nisu dovoljno politički razvijeni, da se demokratski ustav Srbije ne može proširiti na te oblasti, jer njihovi stanovnici ne bi umeli da koriste prava koja bi dobili... Poslanici su se zabrinuto pitali šta bi se desilo kada bi stanovnici „novih krajeva“ dobili jednako pravo glasa, kako bi to uticalo na odnose među političkim snagama u Srbiji, kako bi se to odrazilo na već uhodane odnose među strankama, da li bi moglo ugroziti vlast? Na pitanje opozicije u Skupštini da li vlast namerava da stanovnike „novih oblasti“ nešto pita o obliku vlasti koji bi se odredio, jedan od najuticajnijih ideologa vladajuće stranke, Stojan Protić, rekao je: „Mi njih nismo pitali ni onda kad smo ih oslobađali, a onda će nam sigurno naša braća dopustiti da sa njima upravljamo pet do šest godina onako kako mi najbolje nađemo i zato što mi bolje tu stvar znamo, što smo stariji i zreliji, nemamo ih nikakvih razloga pitati kako treba da se oni upravljaju“.

To pitanje podelilo je stranke u tadašnjoj Srbiji. Inače konzervativni naprednjaci tražili su da se Ustav Srbije odmah proširi na prisajedinjene oblasti, zalažući se za sazivanje „Velike skupštine“ na kojoj bi se izvršila revizija ustava iz 1903. godine. Govorili su da je srpska demokratija stavljena na probu i da Srbi moraju ostati dosledni protivnici teze o podeli na više i niže rase, čije su posledice i sami na sebi osećali. Suprotstavljajući se vladi, Samostalna radikalna stranka pisala je tih dana u svom glasilu Odjek: „Radikali su polovinu Srbije proglasili za svoj pašaluk. Oni su preko svoga

ministra unutrašnjih dela polovinu Srbije proglasili da nije Srbija i na toj teritoriji koju oni smatraju da nije srpska zaveli su jedan režim po svojoj volji“. Socijaldemokrati su bili najglasniji. U svojim Radničkim novinama pisali su: „Mogu se svakojake primedbe činiti turskoj ustavnosti, ali jedno je nesumnjivo: Srbija nije smela ulazeći u te krajeve ići nazad, već je trebala koračati napred – tj. na mesto polovne i lažne ustavnosti Turske ona je trebala odmah zavesti pravu ustavnost, patrijarhalno-primitivnu opštinsku samoupravu razviti u modernu, dati prilike tom stanovništvu da oseti kako se nalazi u Jevropi, upravo: s njim se nije trebalo zavojevački postupati“. Na vladino poređenje demokratije sa plivanjem, i argument da stanovništvo „novih krajeva“ jednostavno još ne zna da pliva, socijaldemokrati su u Skupštini odgovarali: „Da li će dete ikada moći da nauči da pliva ako ne skoči u vodu?“

Ta vrhunski kvalitetna i zanimljiva pravna rasprava koja se mogla čuti 1913. godine u Skupštini (a kakvu nismo uspjeli da čujemo poslednjih godina) nije urodila plodom: preglasavanjem je usvojena Uredba o novim krajevima kojom je na Kosovu uveden poseban vojno-policijski režim. To je značilo da ustav nije proširen na te krajeve srpske države, da građani nisu dobili ista prava koja su uživali srpski građani unutar starih granica. Ključnu ulogu u donošenju te odluke imali su zaverenici okupljeni oko Apisa i Crne ruke. Oni su, u stvari, bili ti koji su diktirali spoljnu politiku Srbije, oni su bili ti koji su u mnogo čemu bili jači od radikalne vlade koju su na vlast doveli posle ubistava poslednjih Obrenovića. Oni su kao neku vrstu svoga plena dobili novopripojene oblasti, u kojima njihova vlast nije imala nikavih granica.

Dodatan problem za stanovništvo tih oblasti bila je činjenica da policijski, vojni i civilni činovnici nisu bili raspoloženi da svojevolumno odlaze na službu u nove oblasti. Tamo se išlo najčešće po kazni.

Službu su tamo dobijali uglavnom činovnici koji su bili kažnjavani, najčešće zbog korupcije ili fizičkog nasilja nad uhapšenima. Bila je to kažnjenička, legionarska uprava koja je sprovodila ličnu vlast i koju niko nije kontrolisao. Ubrzo je došao Prvi svetski rat, pa stvaranje nove države koja do kraja svog postojanja nije uspela da usaglasi različite pravne i društvene sisteme koji su se, sticajem istorijskih okolnosti, u nju ulili. Stanovništvo „novih krajeva“, stoga, sve do druge polovine 20. veka nije privuklo veću pažnju vladajućih krugova.

Zbog svega toga se danas čini da je Kosovo izgubljeno i pre nego što je dobijeno. „Izgubljeno“ je zbog načina na koji se o njemu razmišljalo, zbog mesta koje je imalo u mitotvornoj nacionalnoj ideologiji, zbog nemogućnosti vladajućih elita da prihvate i razumeju realnost. U dvovekovnim pokušajima da „oslobode i ujedine srpski narod“ i da stvore veliku nacionalnu državu, srbijanski državnici nisu umeli tim oblastima da i vladaju tako da novi stanovnici tu državu prihvate kao svoju. To je bio problem i sa proširenom Srbijom 1913. godine i sa svim kasnijim Jugoslavijama. Odnos prema „drugom“ isključivao je toleranciju i ravnopravnost, pa su se sukobi onih koji su stalno pokazivali da su „prvi“ i onih kojima je stalno dokazivano da su „drugi“, mogli samo produbljivati.

Shvatanje države nikada nije izašlo iz predmoderne faze, pa samim tim odnos vlasti i podanika nikada nije redefinisao u modernom ključu. Pitanje „da li si spreman da daš život za otadžbinu?“ nikada nije preraslo u protivpitanje „a šta je država uradila za mene?“ Država nije stigla do onog stepena samorazumevanja na kojem postaje samo servis građana – zadovoljnih građana. Država je ostala apstrakcija, kao i Kosovo, uostalom. Nije se prihvatilo da napredak države zavisi od napretka njenih građana, a ne obrnuto. Samim tim vladajuća elita nikada nije ostvarila ono što su joj socijaldemokrati

savetovali još 1913. godine – da učini nešto za svoje stanovnike da bi se oni počeli osećati njenim građanima.

Zbog toga se čini da se sada pred nama odvija kraj jedne politike, ali ne one Miloševićeve, već one koja je ideološki formirana još u počecima moderne srpske države. Rasplet na Kosovu jeste rasplet te nacionalne ideologije, kraj određenog tipa razumevanja sebe, „drugoga“, prostora i vremena. To je konačni poraz jednog upornog nerazumevanja sveta i istorijskih okolnosti, odbijanja kritičkog suočavanja sa sobom. To je kraj jedne nacionalne arogancije, pomećenog koncepta stvarnosti.

Počinjem sada da mislim da je Dobrica Ćosić bio u pravu kada je rekao da je Srbija dobijala u ratu i gubila u miru. Ali ne zbog „nepravdnosti velikih sila“, kako je on to obrazložio, već zato što nije umele da uredi mir, jer nije umela „ono što je dobijala u ratu“ da pridobije za sebe jednom pametnom, promišljenom i kulturnom politikom. Nije usvojila ono što je osvojila.

*Helsinška povelja, januar-februar 2007.*

## **PROPUŠTENA PRILIKA**

Jedanaestog jedanaestog 1918. godine, u jedanaest sati, potpisano je primirje u Prvom svetskom ratu. Obeležavajući 90. godišnjicu tog događaja, predstavnici naših vlasti položili su vence na vojnička groblja i Spomenik neznanom junaku. Pristojno, ali bez dovoljno svesti o tome da su jubileji prilika da se pošalje poruka o sistemu vrednosti jednog društva.

Toga dana bila sam u Londonu. Sve je bilo u znaku jubileja. Travnjak ispred Vestminsterske opatije bio je pretvoren u memorijal posvećen

žrtvama ratova 20. veka. Posetioci su u travi postavljali drvene krstiće, ukrašene crvenim makovima, na kojima su ispisivali imena mrtvih. Tim jednostavnim ritualom individualizirane su žrtve. Dobile su ime i prezime. Pokazano je da je svaki ljudski život važan.

Kod nas ljudski život nikada nije bio važan. Zato žrtve nijednog našeg rata u 20. veku nisu prebrojane. Procene o srpskim žrtvama u Prvom svetskom ratu kreću se u nedopustivo širokom rasponu od 700.000 do 1,500.000 (od 3,500.000 stanovnika). Taj raspon je tako skandalozno velik, jer su žrtve najčešće služile za političku manipulaciju i dohranjivanje nacionalističkog mita. Nikome nije bilo u interesu da poginule prebroji, da utvrdi njihova imena, način smrti. Posle rata, vladajuća Radikalna stranka odbila je da se izvrši popis žrtava, jer joj je to omogućavalo predizborne mahinacije sa biračkim spiskovima!

Tako je bilo i sa poslednjim ratovima. I Srbija i Hrvatska svesno su propustile priliku da u poslednjem popisu tačno i poimence utvrde mrtve na svim zaraćenim stranama. Ponovo, to nikome nije odgovaralo, jer bi značilo početak stvaranja društva u kome su individualne vrednosti važnije od kolektivnih. Bio je to jedan od mnogih znakova da vlast svoju legitimaciju i dalje zasniva na mitskom tumačenju istorije.

Proslava 90. godišnjice kraja Prvog svetskog rata samo je još jedna propuštena prilika da se javnosti pošalje poruka da promenjeni odnos prema sadašnjosti počiva na promenjenom odnosu prema prošlosti.

*Blic, 26. novembar 2008.*

## BEZ ZORANA ĐINĐIĆA

**M**alo kome bi palo na pamet da biti istoričar može biti opasno! MA može. Naročito u Srbiji.

Prošle nedelje našla sam svoje ime na sada već kontroverznom oglasu Službenog glasnika kojim se otvara konkurs za pisanje romansiranih biografija najvažnijih ličnosti koje su obeležile srpsku istoriju. Činjenica da se nalazim na mestu predsednice stručnog saveta koji treba da oceni radove veoma me je iznenadila, jer me niko ništa o tom projektu nije pitao, pa sam se, ni kriva ni dužna, našla sledećih dana usred skandala. Da me je neko nešto pitao ne bih se složila sa osnovnim postavkama projekta. Počevši od toga da mi je neprihvatljiv žanr romansiranih biografija koji u sebi krije mogućnosti raznih mistifikacija, do ideje da se u knjigama nađu po dve suočene biografije, što mi zaudara na ideju o nacionalnom pomirenju koja je za mene zastrašujuća, jer mislim da svako mora snositi odgovornost za svoje postupke.

Najžešće reakcije javnosti izazvala je činjenica da na spisku istorijskih ličnosti nije bilo Zorana Đinđića. Burne reakcije našle su se u udarnim vestima televizijskih dnevnika i na prvim stranicama dnevne štampe, s naslovima kao što je bio onaj baš u Blicu: „Izbacili Đinđića iz istorije!“

Odavno srpska javnost nije reagovala tako burno. I sama često govorim i pišem o tome da je naše društvo anestetizirano, da je prezasićeno strahotama i skandalima, da je izgubilo mogućnost da prepozna negativne pojave, da na njih reaguje i da ih spreči, što smatram izuzetno opasnim stanjem koje lako može dovesti krhku demokratiju u pitanje. I zato me je ova reakcija, iako za mene vrlo neprijatna, istovremeno veoma obradovala. Bio je to pravi dokaz identifikaci-

je velikog dela društva s vrednostima koje danas simbolizuje ime Zorana Đinđića. Bio je to znak da je javnost zadržala otpornost i da je opet, ko zna koji put, zrelija od svoje elite. Značilo je to da se javnost identifikuje sa Zoranom Đinđićem, s njegovim „snom o Srbiji“, njegovom željom da je promeni, pokrene, ubrza. S njegovom energijom i njegovim elanom. Možda i s njegovom sudbinom. Tako burnu reakciju razumela sam kao jasan znak da je javnost, braneći Đinđića, branila sebe – od megalomanskih ideja, haosa, anarhije, korupcije, straha, neizvesnosti, nasilja, večne krize... Branila sebe od onih koji su ubili Zorana Đinđića.

*Blic, 20. decembar 2008.*

## ***SRBI I RUSI***

Jedino što je zaista tradicionalno u rusko-srpskim odnosima jeste nesporazum. Gotovo po pravilu, tokom istorije, Srbija je u Rusiji videla „starijeg brata“ koji će bezrezervno i do kraja zastupati njene interese. Sa svoje strane, Rusija je Balkan koristila kao prostor na kome se, pred konkurencijom, dokazivala kao velika sila. Koristila je zavađene balkanske državnice da bi se preko njih približila večno nedostupnim „toplim morima“ ili da bi preprečila „prodor na istok“ onima koje je smatrala svojim neprijateljima. Suviše često tokom poslednja dva veka kreatori srpske spoljne politike nisu razumeli prirodu ruskih interesa na Balkanu. Događaji u poslednjih godinu dana pokazuju da ta lekcija još nije shvaćena.

„Gasna kriza“ je, po ko zna koji put, pokazala suštinu odnosa Rusije i njenih „zavisnika“ na Balkanu. Bilateralni sukob s Ukrajinom iskorišćen je, s ruske strane, za pokazivanje moći i ucenu Evrope. Srbija je tako postala jedna od žrtava ruske politike, i to kratko pošto su se izja-



lovala velika srpska očekivanja od Rusije – od Kosova do NIS-a. I onda, kao u nekoj priči: dok sam se pripremala za pisanje teksta o najnovijem srpsko-ruskom nesporazumu, gas je počeo da stiže iz Mađarske, Nemačke i Austrije. Bio je to događaj jakog simboličkog naboja koji je u meni, kao istoričarki, izazvao jednu istorijsku asocijaciju.

Setila sam se Velike istočne krize iz 1878. godine. Bila je to jedna od najvećih srpskih istorijskih kriza. Posle zajedničkog ratovanja protiv Turske, Rusija je izneverila svoju saveznicu Srbiju i u San Stefanu stvorila „Veliku Bugarsku“ koja je obuhvatala teritorije za koje je Srbija verovala da su joj egzistencijalno važne. Srbiju su tada „spasle“ upravo Austrougarska i Nemačka, naravno i same braneći svoje interese. Organizovale su Berlinski kongres, na kome je Srbija dobila nezavisnost i teritorije koje je u ratu osvojila. U mitskim prepričavanjima srpske istorije, ta ključna situacija uglavnom se zaboravlja.

Ozbiljna spoljna politika bi trebalo da vodi računa o istorijskim iskustvima. I, pre svega, da ne pravi početničke i nedopustive greške stavljajući u spoljnoj politici sve samo na jednu kartu.

*Blic, 15. januar 2009.*

## ***U POSETI KARADORĐU***

**V**ratimo se još jednom već ozloglašenoj izjavi Velimira Ilića: „Videte Karađorđu u posetu u Orašac, a poziv šalje Rasim Ljajić. (...) To je vređanje dostojanstva ove države, Karađorđa, uvreda za sve što je srpsko.“ Reagovala je skupštinska uprava, Vlada, NVO, mediji... Rekli su da je to govor mržnje, gaženje principa ravnopravnosti, kršenje ustava, krivično delo. Tačno, ali ta izjava podstiče na još jednu dodatnu, istorijsku analizu.

U ovih nekoliko rečenica može se naći srž načina mišljenja koji je Srbiju tokom devedesetih godina doveo do najniže tačke njene istorije. U ropcu ratova za jugoslovensko nasleđe, Srbija je izgubila teritorije za koje je njena elita verovala da treba da joj pripadaju, osramotila se, izgubila poverenje susednih naroda i sopstvenih nacionalnih manjina. Važan deo uzroka koji su doveli do tog sveukupnog poraza treba tražiti upravo u tipu istorijske svesti koji je pokazao poslanik Ilić. I to u dve ključne tačke koje su najtešnje povezane: shvatanju istorije i odnosu prema „drugom“.

Rekavši da ide u posetu Karađorđu, Ilić je pokazao da prošlost vidi u mitskoj matrici u kojoj vreme ne prolazi, u kojoj se ništa ne menja. Preci, savremenici i potomci žive zajedno, u istorijskom prezentu. Istorija nije proces, ona je okamenjeno vreme. Kosovska bitka još traje, a Turci su svuda oko nas. Iz toga proizlazi da naši sugrađani muslimanske veroispovesti ne mogu biti ravnopravni: oni su istorijski neprijatelji, pa prema tome, čitano u ključu nepromenljivosti – večiti. U istoriji koja stoji, mi smo pobednici, pa oni ne mogu biti, niti postati, jednaki. Ako nisu jednaki, oni su, posledično, ispod nas, manje vredni, istorijski gubitnici. To tumačenje odnosa među narodima osnova je socijalnog darvinizma – učenja o jačim i slabijim, boljim i gorim narodima, građanima prvog i drugog reda.

Takvo tumačenje istorije u najužoj je vezi s porazima Srbije u 90-im godinama. Zbog toga tek dekonstrukcija tog načina mišljenja o istoriji, koji se često može naći i u školskim udžbenicima, može Srbiju izvesti iz začaranog kruga u kome sama sebe drži i u kome dalje može uspešno ređati samo svoje neuspehe.

*Blic, 16. februar 2009.*

## HIROŠIMO, LJUBAVI MOJA

**N**a spomeniku žrtvama atomske bombe, u Parku mira u Hirošimi, piše: „Neka počivaju u miru. Nećemo ponoviti grešku.“ Te dve jednostavne rečenice izrazile su svu dubinu japanske kontroverze. Žal za žrtvama, neslaganje sa strahovitim činom nasilja, ali i svest o sopstvenoj odgovornosti i jasno distanciranje od politike koja je Japan dovela do katastrofe.

Koje poruke je naše društvo poslalo prilikom prošlonedeljnog obeležavanja desetogodišnjice bombardovanja? Ako ste pratili višednevne prigodne programe RTS-a, većinu medija ili Nacionalnu akademiju u Sava Centru na kojoj su govorili Vojislav Koštunica, predstavnik ruske Dume, razgoropađeni predstavnik ekstremno desničarske omladinske organizacije „Srpske dveri“, jedan od najuticajnijih članova SANU i najozbiljniji kandidat za patrijarha SPC, mogli ste izvući samo ovakve zaključke: da je Srbija i dalje verna programu koji je doveo do najniže tačke u njoj istoriji; da ciljevi koji su je odveli u avanture ratova u Sloveniji, Hrvatskoj, Bosni i na Kosovu nisu dovedeni u pitanje; da u zločinima u Vukovaru, Dubrovniku, Sarajevu, Srebrenici i na Kosovu nema ničeg spornog; da suštinski nije napravljen diskontinuitet s Miloševićevim sistemom vrednosti; da je, posle svega, u Srbiji Milošević pobedio Đinđića.

Tačno je da su Boris Tadić, Čedomir Jovanović, Vuk Drašković, Vojin Dimitrijević i Jugoslav Ćosić, učesnici Peščanika, retki mediji i još poneki pojedinci upozorili da bivši režim snosi svoj deo odgovornosti za kaznu koja je stigla 1999, ali svi su oni, uključujući i predsednika države, u opštoj halabuci, delovali kao opozicija s margine. Stekao se utisak da je nacionalistički mejnstrim dobio bitku u ratu za „istorijsku istinu“, da je srpskoj i svetskoj javnosti, po ko zna koji



put, jasno poručio da Srbija od svog srljanja ne odustaje, da i dalje važi: „i opet će, ako bude sreće“.

Osuda nasilja i sećanje na žrtve neophodni su za razvijanje i jačanje humanističkih vrednosti jednog društva, ali ovih dana u Srbiji upadljivo je nedostajala ona druga rečenica sa spomenika u Hirošimi. Bez svesti o sopstvenim greškama i konsenzusne odluke da ih ne ponovimo, nastavićemo da gradimo društvo koje živi izvan sistema univerzalnih ljudskih vrednosti. I, na kraju, ne poštujući tuđe žrtve, poništavamo svoje.

*Blic, mart 2009.*

## ***BOLJEVCI, ARKANZAS***

**G**rađani Boljevaca odbranili su, izgleda, svoje mesto od nepoželjnih komšija. Vlast je popustila, pa je kontejnere za Rome, kojima je srušila naselje ne rešivši prethodno pitanje njihovog smeštaja, postavila u jedno već postojeće romsko naselje, čime je pokazala da se odlučila za princip getoizacije. Taj postupak je diskriminatorски i, uz to, pokreće više problema nego što rešava.

U vezi s ovim setila sam se jednog od prelomnih događaja u borbi Afroamerikanaca za svoja prava. Guverner Arkanzasa je 1957. godine zabranio ulazak afroameričkim đacima u zgradu srednje škole. Kada su pregovori između predsednika Ajzenhauera i guvernera završeni neuspehom, a razuzdana gomila sprečila đake da uđu u zgradu, predsednik je poslao federalne trupe koje su omogućile i obezbedile ulazak đaka u školu. Garda je u školi ostala tokom cele školske godine. Bio je to jedan od prekretnih događaja koji su doveli do usvajanja Zakona o građanskim pravima 1964. godine, čime su stvoreni uslovi za rasnu ravnopravnost u SAD.

Događaji u Boljevcima i u Arkanzasu su, naravno, umnogome različiti. Stanje građanskih prava bilo je tih godina neuporedivo lošije u SAD nego što je to danas u Srbiji. Pravni okvir bio je zasnovan na diskriminaciji, čitav niz javnih prostora bio je rezervisan samo za belce, segregacija je bila oblik svakodnevnog života, a Kju kluks klan bio je u procvatu. Zato je za akciju američke države da se segregaciji stane na put bilo potrebno mnogo političke volje, odlučnosti i svesti o neophodnosti integracije svih građana u društvo. Postalo je jasno da se odbranom ravnopravnosti građana dokazuje snaga države i odanost ključnim principima liberalnog sveta.

Naša država pokazala se jaka i odlučna pred Romima kojima je srušila naselje, ali kolebljiva i neubedljiva u pokušaju da pokaže da stoji iza svih svojih građana. Država je, međutim, obavezna da svojim postupcima pomogne društvu da prevaziđe svoje unutrašnje konflikte. Bez njenih nedvosmislenih poruka i akcija kojima se štite temeljni principi ljudskih prava, društvo lako tone u predrasude, sukobe i mržnje.

*Blic, 15. april 2009.*

Latinka Perović  
Srpska elita u ogledalu istorije sadašnjosti



Od početka svoje naučne karijere do danas, to jest, u poslednje dve decenije, istoričarka Dubravka Stojanović je, prema podacima Narodne biblioteke Srbije, objavila osamdeset sedam naslova. O čemu, u kojim formama i kako ona piše?

U svojoj poslednjoj knjizi *Kaldrma i asfalt. Urbanizacija i evropeizacija Beograda 1890-1914* (Beograd, 2008, 2009, 2010), Dubravka Stojanović je parafrazirala Aleksandra Tišmu: istoričar, kao i pisac, uvek piše jednu istu knjigu. Iako po smislu ista, njoj više odgovara slika istoričara koji je o jednoj istoj istorijskoj pojavi već objavio desetine radova: knjiga, pregleda, studija, eseja i komentara. Svakim od ovih radova bila je bliža celini čiju osu čini srpska elita. A sve te radove u celinu povezuju: teorijski okvir, mesto koje oni zauzimaju u historiografiji srpske elite i značenje pojma elita.

U proučavanju srpske elite kao pojave dugog trajanja, Dubravka Stojanović se kreće u koordinatama koje je postavio utemeljivač moderne istorijske nauke Fernan Braudel. Svaki od nivoa njegove trodelne podele vremena ima veze sa istorijom ljudi: prividno nepokretno vreme – geografske promene koje traju vekovima i milenijima.



jumima; promene brzog ritma – politička istorija brzih i površnih promena; središnje vreme – dugo trajanje, spori ritam promena u raznim sferama. Na ovom trećem nivou postaje jasno da se i istorijska nauka mora posmatrati u razvoju. Došlo je, naravno, do nove tematizacije prošlosti i u vezi sa tim do uvođenja u analizu novih istorijskih izvora: arhivski dokument se ne relativizuje, već prestaje da bude jedini u tumačenju prošlosti. Ali, došlo je, pre svega, do promene u mišljenju: istorija je demistifikovana, postala je saznajna, tek povezana sa sadašnjošću ona predstavlja celinu. To je teorijski okvir knjige *Ulje na vodi. Ogleđi iz istorije sadašnjosti*. Savremenost je ishodište Dubravke Stojanović. Da bi nju razumela, ona rekonstruiše jednu istorijsku pojavu, elitu u novovekovnoj Srbiji, u njenom dugom trajanju. Autorka je eksplicitna: „Na istoriju sadašnjosti naterala me je sama sadašnjost. (...) Istorija sadašnjosti bila je moja terapija (...), način da sebi, a možda i drugima, pokušam da objasnim gde smo, kako smo tu stigli, koje su (...) moguće strategije izlaska iz takve situacije, (...) pre svega način da racionalizujem ono što se dešavalo“. Taj pokušaj da se savremenost, kao jedna od faza procesa, „uhvati“ i posmatra sa stanovišta onoga što joj je prethodilo, a ne sa distance, kao dovršena, i sam predstavlja stvaranje istorijskih izvora za budućeg istoričara koji, za razliku od istoričara savremenika, neće i sam biti deo onog konteksta u kome istoričar savremenik kolekcioniра, tumači i vrednuje pojave.

Pomenuti pristup omogućio je Dubravki Stojanović da na mapi istoriografije srpske elite zauzme važno mesto: ona popunjava praznine i nastavlja tamo gde su njeni prethodnici stali. To je važno reći, jer su u srpskoj istoriografiji ostale neprimećene značajne studije Ljubinke Trgovčević i Miroslava Perišića, obe objavljene u prvoj deceniji XXI veka. Pored monografskih radova o pojedinim pripadnicima srpske elite, ove dve studije mapirale su istoriju njenog formiranja.



Osnovu je postavila Ljubinka Trgovčević. Posle mukotrpnih istraživanja koja su trajala dvadeset godina, ona je svoje zaključke saopštila u knjizi adekvatno odabranog naslova *Planirana elita. O studentima iz Srbije na evropskim univerzitetima u 19. veku* (Beograd, 2003). Njeni su zaključci od fundamentalnog značaja. U prvom redu, zaključak o poreklu srpske elite: u seljačkom, siromašnom narodu, sa gotovo stopostotnom nepismenošću, elita se ne stvara po osnovi porekla već po osnovi znanja. A zatim, proces stvaranja države i formiranja elite su paralelni: elita je potpuno u funkciji države. Od 1839. godine, kada je poslala prvu grupu pitomaca na školovanje u inostranstvu, srpska država to nije prestajala da čini u narednim godinama, sem u godinama ratova. Mladi Srbi školovali su se u Austriji, Nemačkoj, Švajcarskoj i Rusiji. Kasnije, naročito u toku Prvog svetskog rata, kada je u Francuskoj bilo 17.000 srpskih izbeglica, Francuska je postala značajna zemlja za formiranje srpske elite. Država je planirala, usmeravala i kontrolisala školovanje svojih „blagodejanaca“. I dok ih je na zapadnoevropske univerzitete slala da izučavaju pravo i kameralne nauke, u Rusiju ih je slala na duhovne akademije. I država i njeni pitomci školovanje na strani smatrali su nacionalnim zadatkom. Po povratku u Srbiju, u inostranstvu obrazovani pojedinci bili su, uz Srbe iz Ugarske koji su jedini to bili pre njih, glavni potencijal za domaće više škole (Licej – 1838, Velika škola – 1863, Univerzitet – 1905). Ali su, u državnoj službi, postali nosioci modernizacije odozgo: pisci zakona, osnivači institucija, donosioci ideja, organizatori političkih partija, tvorci političke kulture.

Za razliku od Ljubinke Trgovčević, koja je pratila formiranje srpske elite, Dubravka Stojanović je generacije ove elite, naročito one koja se na strani školovala, posmatrala u primeni naučenog. Činila je to u svim svojim knjigama: *Iskušavanje načela. Srpska socijaldemokratska partija i ratni program Srbije 1912-1918* (Beograd, 1994); *Srbija*

i demokratija. *Istorijska studija o „zlatnom dobu“ srpske demokratije* (Beograd, 2004); *Kaldrma i asfalt. Urbanizacija i evropeizacija Beograda 1890-1914* (Beograd, 2008, 2009, 2010). Na tragu rezultata do kojih su došli i drugi srpski historičari, Dubravka Stojanović je učinak srpske elite školovane u inostranstvu posmatrala na dva nivoa: normativnom i stvarnom. U isto vreme, ona je konstatovala i analizirala glavnu protivrečnost predmodernog srpskog društva, čiji je zarobljenik i sama elita, modernizacija realne srpske države i nacionalni program čiji je cilj ujedinjenje svih Srba. Svaka strana ove kontroverze ima svoje prioritete koji se, u krajnjoj konsekvenci, pokazuju kao inkompatibilni.

Sve faze srpske elite kao pojave dugog trajanja nisu podjednako proučene. To, u prvom redu, važi za razdoblje između dva svetska rata, kada se i srpska elita našla u novom državnom okviru, koji je na probu stavio njen odnos prema „drugom“ u etničkom, religijskom i kulturnom smislu, i u krajnjoj liniji otvorio pitanje moguće države. To se, međutim, ne može reći za razdoblje posle Drugog svetskog rata, za koje je bitna studija Miroslava Perišića, takođe adekvatnog naslova, jer implicira evoluciju – *Od Staljina ka Sartru. Formiranje jugoslovenske inteligencije na evropskim univerzitetima 1945-1948* (Beograd, 2008). Iako se odnosi na bivšu jugoslovensku državu, Perišićeva studija je relevantna za istoriju srpske elite u drugoj polovini XX veka iz prostog razloga što je među stipendistima u evropskim zemljama procentualno bilo najviše onih iz Srbije, a 50 odsto studenata bili su Srbi. I jugoslovenska država, obnovljena u antifašističkom ratu i revoluciji, planirala je elitu, sa manje ideoloških predrasuda nego što se na osnovu utiska može zaključiti: prva grupa od 120 studenata otišla je 1945. u Francusku, zatim u Sovjetski Savez i Čehoslovačku. A 1950. godine, posle sukoba sa Staljinom 1948. godine, glasno je najavljeno: „Mi moramo da upoznamo Zapad i da učimo od njega“. U godinama koje



su sledile, obrazovanje elite u Jugoslaviji, pa i u Srbiji, na stranim univerzitetima bilo je normalna pojava. Centralno mesto su zauzimale Francuska, Velika Britanija, Nemačka, Austrija i Italija. Uz školovanje na domaćim univerzitetima, koji su u Jugoslaviji doživeli veliku ekspanziju, i brojne specijalizacije stručnjaka u svetu, elita je, na kraju XX veka, predstavljala relativno širok i diferenciran sloj: postala je to politička, naučna, kulturna, tehnička, vojna, verska elita.

Manje knjigama, a više radovima u kojima je sažimala vlastita istraživanja, istraživanja drugih istoričara, kao i naučnika iz različitih disciplina, Dubravka Stojanović se nadovezuje na istraživanja Miroslava Perišića, baš kao što se i on nadovezao na istraživanja Ljubinke Trgovčević. Srpsku elitu formiranu u razdoblju posle Drugog svet-skog rata, Dubravka Stojanović je posmatrala u kontekstu epohalnih promena u svetu na kraju XX veka. Pripadnici te elite su pisci nacionalnog programa, osnivači opozicionih stranaka i pokretači opozicionih glasila, autori novih udžbenika istorije na kojima će se formirati nove generacije elite, tvorci nove kulture pamćenja. Uvažavajući postojanje iracionalnog u istoriji, strast da objasni njegovu provalu u srpskom društvu na kraju XX veka, kod Dubravke Stojanović je srazmerna njenoj profesionalnoj odgovornosti i intelektualnoj strogosti, pre svega, prema eliti. Otuda njen tako snažan poriv da savremene pojave fiksira, a onda i tumači sa pozicija znanja, iz perspektive „dugog trajanja“.

Određivanjem pojma elita ne bavi se nijedan od troje ovde pomenutih istoričara. Ljubinka Trgovčević i Miroslav Perišić govore o inteligenciji i intelektualcima. Oba pojma su, prema Trgovčevićevoj, istorični i njihovo značenje je zavisilo od sredine. Rodno mesto pojma inteligencija je Rusija šezdesetih godina XIX veka. Najpre, *inteligencija koja se kaje* zbog ponižavajućeg položaja naroda, seljaka

koji je, zajedno sa zemljom, bio svojina plemstva. To je pobunjeni deo plemstva u kome se i stvarala teorija revolucije u Rusiji. Zatim, *raznočinska inteligencija*, svršeni i nesvršeni studenti koji su svojim pobunama na univerzitetima organizaciono pripremili revoluciju i iz čijih redova su se regrutovali „profesionalni revolucionari“. U sovjetskom razdoblju, pojam inteligencija odnosio se na sve one koji se, za razliku od fizičkih radnika, bave umnim radom. Praktično, na sve visokoobrazovane. U tom značenju je ovaj pojam upotrebljavan i u svim istočnoevropskim zemljama.

Pojam intelektualac prvi put se sreće u Francuskoj 1898. godine. Oni koji su stali iza teksta Emila Zole *Optužujem*, čiji povod je bila čuvena Drajfusova afera, nazvani su intelektualcima. Oni koji misle i pomoću mišljenja komuniciraju – u tom značenju ovaj pojam širio se i u prostoru i u vremenu, čak unazad do srednjeg veka. Podrazumevajući znanje, moderna filozofija je naglasila vrednosnu dimenziju značenja pojma intelektualac: oni koji deluju pomoću mišljenja ne samo u ime javnog dobra već i u ime univerzalnih vrednosti, nemajući pri tom nikakav pragmatičan cilj, a pogotovo lični interes. Naprotiv, baveći se predviđanjem i najčešće idući uz struju, oni podrazumevaju vlastiti rizik.

U svojoj već pomenutoj studiji, Miroslav Perišić se držao značenja pojma inteligencije u sovjetskom razdoblju. Na to su ga upućivali i vremenski okviri njegovih istraživanja: inteligencija koju jugoslovenska država priprema kroz školovanje na evropskim univerzitetima 1945-1958. godine. Ako bi, kako kaže, kod pripadnika inteligencije tražio zalaganje za univerzalne vrednosti, kritičko mišljenje, javno izraženu sumnju, komuniciranje ne samo pomoću stručnog znanja već i neizostavno političkog mišljenja – u stvari, ako bi u svoj pojmovni instrumentarij uključio intelektualca – „onda bismo mogli rad da započnemo i završimo konstatacijom da u Jugoslaviji intelligen-

cije nije ni bilo“. Međutim, Perišić kao glavni kriterij uzima znanje i pod inteligencijom podrazumeva sve one „koji imaju ili se školuju za visoko obrazovanje najvišeg spektra od profesora i umetnika do inženjera i lekara“, zatim sve one koji „imaju prosvetnu misiju u zaostalom i preovlađujuće nepismenom društvu“, kao i one „koji se bave naukom“.

Karakter radova u knjizi *Ulje na vodi. Ogledi iz istorije sadašnjosti* – pregledi, osvrti, analize pojava u nastajanju, reagovanja na manifestacije prošlosti u sadašnjosti, situiranje savremenih pojava u procese dugog trajanja – nije obavezivao Dubravku Stojanović da precizira značenje pojmova elita, inteligencija, intelektualac, iako je zapravo delovanje tih društvenih grupa predmet njene analize. Međutim, iz pomenutih radova, pogotovo ako se oni posmatraju kao deo celine historiografskog rada Dubravke Stojanović, značenje tih pojmova može se lako izvesti. Od kraja tridesetih godina XIX veka pa svakako do kraja Prvog svetskog rata, Dubravka Stojanović podrazumeva ljude znanja. U privredno zaostaloj zemlji, zemlji bez gradova, sa dominantnim seljaštvom koje živi na malom posedu i ima male potrebe, sa visokom nepismenošću i autoritarnom kulturom, elita koja se izdvaja znanjem a ne poreklom predstavlja, po autorki, „ulje na vodi“. Takvu poziciju elite ona ne objašnjava samo supstratom društva koji je otporan na promene, i koji elita uspeva da „obloži“ modernim zakonodavstvom i institucijama, ali to ostaje na površini, ne prodire u sam supstrat, i u kritičnim trenucima on može sa sebe da „zbaci“ oblogu. Dubravka Stojanović fokusira samu elitu. Ona je vezana sa državom u nastajanju, planski je školovana i funkcionalno zapošljavana. U dramatičnoj je nesrazmeri sa neprosvećenim narodom čija se nepoverljivost prema promenama graniči sa neprijateljskim odnosom prema nosiocima promena. Promene su parcijalne jer je društvo suviše siromašno za sinhronu promene. Pripadnici malobrojne elite nisu, međutim, tehničari znanja. Nisu

ni misionari, prosvetitelji, kakvi su u Srbiji druge polovine XIX veka bili Srbi iz Ugarske. Inicijalno, svako je od njih, pre svega, ideološki određen. Uz sve generacijske, profesionalne i političke razlike, konstantu u razvoju srpske elite predstavlja socijalni i nacionalni ideal u čijem je temelju ideja jedinstva. U krajnjoj konsekvenci, ova ideja čini kompatibilnim državni socijalizam i nacionalizam, dajući političkoj kulturi totalan karakter: spoljni i unutrašnji neprijatelj je *conditio sine qua non*. Sa pozicija tog socijalnog i nacionalnog ideala, razdvajajući tehničku od vrednosne strane modernizacije, odnosno evropeizacije, elita je određivala prioritete u unutrašnjoj i spoljnoj politici u svim državnim okvirima i u svim oblicima vladavine kroz koje je Srbija prošla u svojoj novovekovnoj istoriji. I imala odlučujući uticaj na izbor pravca na svim istorijskim raskršćima, uključujući i ono na kome se Srbija našla na prelazu iz XX u XXI vek. Elita je dala, i to se nije dogodilo preko noći, intelektualni okvir za konsenzus koji je u Srbiji postignut polovinom osamdesetih godina prošlog veka oko rešenja srpskog pitanja kao državnog pitanja: svi Srbi u jednoj državi – unitarnoj i centralizovanoj Jugoslaviji ili u Srbiji u etničkim granicama. Do tog saznanja dolazi Dubravka Stojanović proučavajući srpsku elitu kao pojavu dugog trajanja. U isto vreme, to saznanje je njeno ishodište u proučavanju sadašnjosti koja je stavljena u službu jednog prioriteta koji je, neostvaren u XIX veku, prebačen na kraj XX veka, i to kao prioritet državne politike. Da bi se obrazložilo njegovo premeštanje iz prošlosti u sadašnjost, da bi se on aktuelizovao, trebalo mu je prilagoditi ne samo interpretacije činjenica nego i činjenice, to jest samu prošlost. Konfuzija je bila neizbežna, a ona je učinila da je zemlja postala nalik plemenu u agoniji. Šta je u takvoj situaciji mogao da radi znalac? Da li je uopšte bilo dovoljno biti znalac?

Dubravka Stojanović govori i o inteligenciji i o intelektualcima, praveći razliku između ova dva pojma. Dok kod sve masovnije i

profesionalno sve diferenciranije društvene grupe – inteligencije – podrazumeva pre svega znanje, ona intelektualce smatra uskom društvenom grupom, „elitom u eliti“, koja se ne izdvaja samo delovanjem u ime javnog dobra i univerzalnih vrednosti već prvenstveno odgovornošću za posledice svoga delovanja. To objašnjava i ujedno određuje bavljenje Dubravke Stojanović istorijom sadašnjosti.

Na kraju XX veka – posle kraja hladnog rata, sloma državnosocijalističkog modela, ukidanja političkog monopola komunističkih partija u svim istočnoevropskim zemljama, te nestanka Sovjetskog Saveza – i u Srbiji je istorija „eksplozirala“. Uz pomoć države, u historiografiji, koja je uvek bila nacionalna nauka, došlo je do prave renesanse romantičarske historiografije. Masovni mediji su učestvovali u stvaranju paraistoriografije, jednog narativa o narodu–žrtvi, koji je podsticao potrebu za namirivanjem računa i zadovoljavanjem pravde. U toj frustrirajućoj i grozničavo agresivnoj atmosferi bilo je u Srbiji glasila koja su, u tumačenju novih pojava, njihovih korena i uzroka – zatražila pomoć istoričara, kao dijagnostičara i terapeuta.

Pre svega, šta sa interpretacijom neposredne prošlosti i one prošlosti koja je njoj prethodila, a o kojoj su na brzinu izrečeni vrednosni sudovi, kroz nove udžbenike, postali „konačno dokučena“ istorijska istina? A zatim, da li je višepartijski sistem posle jednopartijskog bio izraz pluralizma u društvu? Na kakve se tradicije u srpskom društvu oslanjao višepartijski sistem? I da li je on mogao biti stvarno pluralan: prvo, u situaciji kada su nestajali čitavi društveni slojevi a sa njima i njihovi interesi – industrijski radnici, tehnička inteligencija, mladi i obrazovani, u begu od rata – i drugo, da li je pluralno društvo bilo ne samo cilj nego uopšte i mogućnost u vreme snažne nacionalne homogenizacije i koncentrisanosti na stvaranje države u kojoj bi živeli svi Srbi? U kakvom su odnosu bile druge partije prema vladajućoj partiji koja je vodila ratove za takvu državu? Kojim pro-



gramima su one mogle konkurisati vladajućoj partiji kada su sa njom faktički bile u istom istorijskom bloku? Kakva je istorija kosovskog pitanja koje je srpska elita definisala kao ključno pitanje novovekovne državnosti? Kakvo je iskustvo Srbije sa Kosovom, od 1912. godine, pa tokom celog XX veka?

U potrazi za odgovorima na ova pitanja, Dubravki Stojanović su se, u protekle dve decenije, obraćala ne samo glasila poput *Republike*, *Helsinške povelje*, nego i dnevni list *Blic*, kao i kulturna emisija *Peščanik*, svakog petka na Radiju B92. Otkuda obraćanje baš Dubravki Stojanović, istoričarki koja je profesionalno sazrevala upravo u pomenute dve decenije? Da li je njeno bavljenje pojavama koje se još nisu kristalisale, koje su činile i njenu sadašnjost, i to u glasilima koja nemaju istorijski karakter, predstavljalo za nju rizik? Sa kojih strana su dolazile opasnosti? Kakav je bio efekat angažovanja Dubravke Stojanović kao istoričarke?

U prvim svojim radovima Dubravka Stojanović se predstavila kao istoričarka kultivisanog izraza. U njemu se ogledala škola kroz koju je prošla, a koja je podrazumevala rad na istorijskim izvorima i racionalan odnos prema njima, opštu kulturu, poznavanje stranih jezika koje je omogućavalo upoređivanje i obaveštenost o razvoju istorijske nauke u svetu. Ali i dar da rezultate do kojih su je dovela istraživanja saopšti na način razumljiv i ljudima izvan uskih krugova u profesiji. Uz vizantologa Ivana Đurića, rano preminulog profesora Beogradskog univerziteta, koji je, s ponosom, isticao da Dubravku Stojanović smatra svojom učenicom, ona je danas, možda, najbliža dibijevskom poimanju istoričarskog zanata. A to poimanje sadrži: nezavisnost od ideologija, strogost i vernost činjenicama, njihovo povezivanje bez ikakvih redukcija, osećajnost kao pretpostavku razumevanja aktera istorije. Ali i veštinu „dobrog govora“, dar „blago lepog pisanja, jednostavnog, preciznog“... U devedesetim godinama

XX veka, kada se, u ime „viših“ ciljeva lagalo, pljačkalo i ubijalo, ovaj dar je najviše preporučivao Dubravku Stojanović kao tumača pojava čiji je savremenik i sama bila. Ona nije bila naivni tumač već istoričarka koja je savremene pojave posmatrala iz perspektive dugog trajanja, pristupajući im racionalno i kritički. Često sa ironijom – u vreme kada se jezik u delu historiografije, pravdanjem zločina i etničkih čišćenja, dehumanizovao, Dubravka Stojanović je pisala i govorila prepoznatljivo različitim jezikom, adekvatnim njenom shvatanju istorijske nauke, za koju je više puta rekla da nije isto što i predvojnička obuka. Istorija naroda ne iscrpljuje se ni na vojnim ni na političkim frontovima, ona je sveobuhvatna: društvena, kulturna, staleška, porodična, rodna, privatna.

Pišući i govoreći o savremenim pojavama, istoričarka Dubravka Stojanović je preuzela više rizika. Rizik tumačenja nedovršenih pojava savlađivala je njihovim povezivanjem sa prošlošću i nastojanjem da uoči ono što je karakteristično i što se, gotovo sa pravilnošću, ponavlja. Rizik da idući uz struju vremena bude optužena za izdaju nacionalnog cilja i narušavanje jedinstva neophodnog za njegovo ostvarenje savlađivala je otkrivajući multiperspektivnost svake istorijske pojave i osvetljavajući glavnu kontroverzu novovekovne istorije Srbije: moderna ili svesrpska država. Čini se da je u tome uspela – ona nije kritikovana zbog svojih političkih uverenja već zbog svoje naučne orijentacije. Najveći rizik Dubravka Stojanović je preuzela govoreći o gorućim i istorijskim temama za dnevni list, posebno za radio emisiju *Peščanik*. Trebalo je zamisliti svoje slušateljke i slušaoce u raznim situacijama, na primer: za športom, za volanom, na stolici kod zubara... Kako privući njihovu pažnju, podstaknuti ih da se pitaju i razmišljaju, a izbeći uprošćavanje i zapadanje u manir? Za to nije bilo dovoljno samo poznavanje istorije. Bila je potrebna široka kultura, poznavanje političke kulture, kulture pamćenja, psihologije... Sem u izuzetno retkim

prilozima, na primer u tumačenju složenih odnosa između Srbije i Rusije kroz istoriju, Dubravki Stojanović nije izmicala suština. Ona je postala popularna, jedan od zaštitnih znakova *Peščanika*, čije su je urednice u emisijama i na tribinama predstavljale kao svoju „najomiljeniju istoričarku“. Jednostavno, precizno i lepo kazivanje ne objašnjavaju, međutim, u potpunosti popularnost istoričarke Dubravke Stojanović. Njena poslednja knjiga *Kaldrma i asfalt. Urbanizacija i evropeizacija Beograda 1890-1914* imala je, za tri godine, tri izdanja. A temelji se na brojnim i raznovrsnim istorijskim izvorima: arhivskoj građi, štampi, parcijalnim studijama o urbanizmu, arhitekturi, saobraćaju, pozorištu, kafanama, sportu... Ni u svojim knjigama o prošlosti, ni u svojim po formi različitim radovima o sadašnjosti, Dubravka Stojanović ne pravi profesionalne ustupke: ona je uvek racionalna i kritična. Ali, pre svega, ona ne mistifikuje istoriju i ne piše samo za istoričare. Pokazujući da je istorija „polje beskrajnih mogućnosti“, ona poziva svog čitaoca da preuzme odgovornost za izbor mogućnosti, i na taj način humanizuje istorijsku nauku. Njena popularnost ne potiče od njenog prilagođavanja epskom narativu. Naprotiv, ona ide uz struju baš tako shvaćene popularnosti. A da je, ipak, u određenoj publici i sama postala popularna, dokaz je da su i srpsko društvo i srpska historiografija pluralniji nego što na prvi pogled izgleda. Zato je njena knjiga *Ulje na vodi. Ogledi iz istorije sadašnjosti* i važan istorijski izvor.

*Latinka Perović, mart 2010.*

## Index imena



**A**

Adžić Blagoje 165  
 Ahtisari Marti 267  
 Ajzenhauer Dvajt 279

**B**

Babić Milan 199  
 Baret Oliver Denis 200  
 Batić Vladan 228, 245, 246  
 Bečković Matija 182, 183, 185, 196  
 Bedžhot Valter 29  
 Birjuzov Sergej 139  
 Biserko Sonja 21  
 Blunčli Žan 29  
 Bojović Đorđe Giške 207  
 Bosto Sulejman 133  
 Branković Slobodan 176  
 Brodel Fernan 10, 14, 15, 170, 283  
 Budišin Dušan 243

**C**

Cipek Tihomir 133  
 Cvetković Dragiša 141

**Č**

Čalić Mari-Žanin 33-35, 50, 72, 73, 77  
 Čanak Nenad 232  
 Čavoški Kosta 191  
 Čolović Ivan 145, 180

Čović Nebojša 217

Ču En Laj 10

**Ć**

Ćirković Sima 89  
 Ćosić Dobrica 196, 201, 205, 272  
 Ćosić Jugoslav 278  
 Ćuruvija Slavko 222

**D**

Daljević Milan 165  
 Danilović Biljana 89  
 Danilović Dragan 89  
 Davidović Ljuba 33, 169  
 De Gol Šarl 220  
 Del Ponte Karla 227, 228  
 Dimić Ljubodrag 58  
 Dimitrijević Bojan 134  
 Dimitrijević Dragutin Apis 270  
 Dimitrijević Vojin 278  
 Dinkić Mlađan 217  
 Drachovitch Milorad 100  
 Dragović Radovan 100  
 Drašković Bogdan 88, 89  
 Drašković Vuk 134, 136, 167, 174, 175, 183, 189, 190, 193, 198, 201, 204-209, 215, 278

**Đ**

Đelić Božidar 217  
 Đilas Milovan 52  
 Đinđić Zoran 42, 44, 56, 175,

177, 192, 198, 199, 218-220, 222,  
233, 248, 249-251, 253, 274, 275,  
278

Đogo Gojko 184

Đorđević Andre 62

Đorđević Dimitrije 111, 170

Đorđević Vladan 68

Đukanović Milo 231, 232

Đuretić Veselin 134

Đurić Ivan 292

## E

Ekmečić Milorad 102, 103

## F

Fevr Lisjen 10-12, 25

Filipović Stevan 151

Fišer Fric 79, 212

Fuko Mišel 9, 15

## G

Gaćeša Nikola 89, 144, 149

Garašanin Ilija 102, 103

Garašanin Milutin 29

Gavrilović Dragutin 114, 150

Gavrilović Momir 223

Goati Vladimir 161, 164, 176,

177-179, 197, 213, 215

Grol Milan 33

Grujić Jevrem 203

Gubac Matija 112

## H

Hermet Guy 169, 173, 174

Hiber Dragor 245, 246

Hitler Adolf 99, 144, 250

Hobsbaum Erik 19, 126

Homen Slobodan 154

Hrebeljanović Lazar 259, 268

Hrustanović Radmila 246

## I

Ilić Velimir 276, 277

Ilić Vladimir 214

Inić Slobodan 191

Isaković Antonije 168

## J

Janković Dragoslav 65

Jelinek Elfride 29

Jokanović Žarko 245

Jovanović Čedomir 278

Jovanović Milorad 228

Jovanović Miroslav 21, 58, 60

Jovanović Nebojša 135, 147

Jovanović Slobodan 203

Jovanović Vladimir 102, 203

Jugović Boško 114

## K

Kadijević Veljko 168

Karadžić Radovan 168, 199, 207,  
248

Karadžić Vuk 102, 114, 152



- Karađorđević Aleksandar 44  
 Karađorđević Petar 44  
 Kazimirović Vasa 64  
 Knežević Gašo 246  
 Kojen Leon 175  
 Koka Jirgen 31  
 Kolundžija Nada 245  
 Komnenić Milan 181, 196  
 Konstan Benžamen 29  
 Korać Žarko 244, 245  
 Koštunica Vojislav 136, 175, 192,  
 219, 220, 226, 227, 228, 232,  
 233, 235, 239, 240, 242, 243,  
 278  
 Koulouri Christina 146, 147  
 Kovačević Miladin 176  
 Krestić Vasilije 102, 103
- L**
- Labus Miroljub 217  
 Lavrov Sergej 173  
 Lukić Svetlana 22
- LJ**
- Ljajić Rasim 276  
 Ljušić Radoš 155
- M**
- Makek Ivan 88, 89  
 Maksimović Dušan 89, 144  
 Mališić Vesna 22  
 Marašli Ali-paša 100
- Marinković Pavle 33  
 Marinković Vojislav 33  
 Marković Peđa 172  
 Marković Rade 222  
 Marković Svetozar 72, 103, 163,  
 203  
 Medvedev Dmitrij 138  
 Mićunović Dragoljub 167, 192,  
 199  
 Mihailović Bogoljub 146, 152  
 Mihailović Draža 104, 132, 134,  
 136, 137, 141, 142  
 Mihajlov Dejan 243  
 Mihajlov Mihajlo 52  
 Mihajlović Borivoje 89  
 Mihajlović Mihiz Borislav 193  
 Mihaljčić Rade 89, 91  
 Mil Džon Stjuart 29  
 Miletić Svetozar 203  
 Milić Vladimir 175, 176, 185, 188  
 Milivojević Cvijetin 176  
 Milosavljević Olivera 133  
 Milošević Miodrag 89  
 Milošević Nikola 191  
 Milošević Slobodan 27, 54, 55,  
 80, 81, 128-133, 143-145, 148,  
 149, 150-152, 163-165, 168, 169,  
 172, 179, 181, 182-185, 188, 194,  
 195-199, 201, 202, 207, 208- 215,  
 220, 222-224, 227, 229-231,  
 236-238, 240, 242-244, 248-253,  
 272, 278



Mitrović Andrej 14, 20, 87, 105, 125  
 Mladenović-Maksimović  
 Ljiljana 89, 144  
 Mladić Ratko 127  
 Monteskje Šarl 29  
 Musolini Benito 99

## N

Nikolić Kosta 134, 135, 137, 147, 150, 152  
 Nolte Ernst 99  
 Nora Pierre 125  
 Novaković Maksim 32, 43, 66  
 Novaković Milan 32, 43, 66  
 Novaković Relja 89  
 Novaković Stojan 29

## O

Obradović Dositej 102  
 Obrenović Aleksandar 44  
 Obrenović Mihailo 44, 102  
 Obrenović Milan 30, 44, 107  
 Obrenović Miloš 44, 100

## P

Panić Milan 194, 201  
 Pašić Nikola 174, 269  
 Pavelić Ante 189  
 Pavlović Momčilo 137, 150  
 Pečujlić Miroslav 176, 185, 188  
 Pekić Borislav 167  
 Perić Živojin 62

Perišić Miroslav 284, 286-289  
 Perović Latinka 21, 63, 66, 68, 71-74, 124, 143, 162, 163, 173, 281, 294  
 Perović Milutin 89, 130  
 Pešić Vesna 21, 124, 128, 129  
 Petrović Karadorđe 25, 44, 174, 276  
 Petrović Mirko 198  
 Petrović Nikola 110  
 Piroćanac Milan 29  
 Polit-Desančić Mihailo 102  
 Popper Karl 143, 144  
 Popov Nebojša 21, 126, 133, 174, 178, 203, 211, 213  
 Popović Aleksandar 219, 241  
 Popović Aleksandar (istoričar) 20  
 Popović Mića 196  
 Popović-Obradović Olga 61, 64, 66, 169  
 Princip Gavriilo 114, 150  
 Protić Milan 135  
 Protić Stojan 33, 43, 67, 269  
 Pučnik Joža 187

## R

Radić Pavle 48  
 Radić Radivoj 128  
 Radić Stjepan 48  
 Radović Amfilohije 150  
 Radović Ljiljana 89  
 Radović Zorica 223



Rajić Suzana 135, 137, 147

Renan Ernst 125, 153

Ristić Jovan 29

Rosandić Ružica 124, 128, 129

## S

Samardžić Radovan 113

Sartori Giovanni 180

Sekelj Laslo 223

Simović Ljubomir 179, 193

Sinđelić Stevan 114, 150

Skerlić Jovan 33, 39, 64, 103,  
161, 203, 268

Solana Havijer 235

Spasić Ivana 215, 225

Staljin Josif Visarionovič Džuga-  
švili 286

Stambulov Stefan 41

Stanojević Dragiša 203

Stanojević Đoka 70

Stanojlović Seška 21

Stojanović Dubravka 22, 58, 61,  
63, 65-69, 73, 129, 130, 143, 147,  
148, 213, 283, 285-287, 289, 290,  
292-294

Stojanović Ljuba 33

Subotić Milan 215, 225

Svilanović Goran 217, 245, 252

## Š

Šešelj Vojislav 175, 192, 200, 201

Škundrić Savo 168

Špadijer Zorica 137, 150

Šušak Bojana 202

## T

Tadić Boris 81, 136, 140, 249,  
250, 278

Tadić Ljuba 179

Tišma Aleksandar 283

Tito Josip Broz 27, 52, 104, 132,  
135, 137, 140, 165, 174, 220

Todorov Cvetan 180

Todorova Marija 82, 129, 264

Tokvil Alesis 29, 180

Trgovčević Ljubinka 284, 285,  
287

Trkulja Jovica 174, 175, 178, 192

Tucović Dimitrije 100

## V

Vlahović Boško 89, 146, 148, 152

Vojvodić Mihajlo 110

Vuković Svetlana 22

## Z

Zola Emil 288

Zundhauzen Holm 264

## Ž

Ždanov Vladimir 139

Živković Dušan 89

Žujović Aleksa 73

Žutić Nikola 137, 150